

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

G.T. Tulemetova, N.X. Oblomurodov, O‘.M. Hasanboyev

DINSHUNOSLIK

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va
o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan
darslik sifatida tavsiya etilgan*

**TOSHKENT
«IQTISOD-MOLIYA»
2019**

UDK: 2-1(075.8)

BBK 86.2ya7

Taqrizchilar: *t.f.d., prof. M.M. Ishoqov;*

f.f.d., prof. Z.D. Davronov

D 53 Dinshunoslik: Darslik / G.T. Tulemetova, N.X. Oblomurodov,
O‘.M. Hasanboyev; – T.: «Iqtisod-Moliya», 2019. – 336 b.

Ushbu darslik jamiyat ma’naviy hayotida dinning tutgan o‘mi, uning turli shakllari, ta’limoti, yo‘nalishi va oqimlari, vijdon erkinligi, diniy bag‘rikenglik tamoyillari, diniy dunyoqarash, O‘zbekistonda din va diniy tashkilotlar faoliyati, din niqobidagi radikal diniy oqimlar, shaxs tarbiyasida milliy va diniy qadriyatlar uyg‘unligi masalalarini qamrab olgan.

Mazkur fan gumanitar va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar blokiga kiritilgan bo‘lib, darslik Oliy va o‘rta maxsus ta’lim muassasalari talabalari hamda dinning falsafiy, ijtimoiy va psixologik jihatlariga qiziquvchilar ommasiga mo‘ljallangan. Barcha bakalavriat ta’lim yo‘nalishlari uchun darslik.

UDK: 2-1(075.8)

BBK 86.2ya7

ISBN 978-9943-13-823-0

© G.T. Tulemetova, N.X. Oblomurodov,

O‘.M. Hasanboyev, 2019

© «IQTISOD-MOLIYA», 2019

KIRISH

Dinshunoslik fanini o'rganishning dolzarbligi dinlar xususiyatlarini bilish, u bilan bog'liq ma'naviy madaniyat va ijtimoiy hayot to'g'risida yaxlit tasavvur olish imkonini berishi bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-yilning boshida "Dinshunoslik" fani bo'yicha barcha ta'lim bosqichlari uchun yangi formatdagi g'quv dasturlari va darsliklarni yaratishga hamda yoshlarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash ishlariga muhim e'tibor qaratildi. "Xalqaro terrorizm va ekstremizmning ildizini boshqa omillar bilan birga jaholat va murosasizlik tashkil etadi", – deb ta'kidladi davlatimiz rahbari BMTning 72-sessiyasidagi nutqida va yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyani ishlab chiqish hamda maxsus rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi bilan chiqdi. 2018-yil 12-dekabrda BMT Bosh Assambleyasida «Ma'rifat va diniy bag'rikenglik» rezolyutsiyasi qabul qilindi. Yoshlarning tafakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifa qilib belgilandi: "Ko'p asrlik milliy va diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash, dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizning bebaho merosini o'rganish, uning asosida yoshlarni komil inson etib tarbiyalash jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi"¹. Yoshlarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash masalasi ularda mustaqil fikrlash ko'nikmasini shakllantirish vazifasi bilan hamda internetning tahdidlaridan himoyalash bilan bog'liq. 1990-yillardan boshlab din kibermakonni o'zlashtirish jarayonida faol ishtirok etmoqda. Radikal diniy tashkilotlarning saytlari ko'pincha dinlararo ziddiyatlarni

kuchaytiruvchi virtual munozaralar platformasiga aylanib bormoqda. Dunyo dinlari haqidagi bilimlarga ega salohiyatli dinshunoslarni tayyorlash yoshlar ongini ekstremistik g'oyalari bilan zaharlanishining oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyo dinlari masalalari borasida ta'lim berish jamiyatda bag'rikenglik muhitini yaratishning muayyan vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu vazifalar O'zbekistonning 2017-2021-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasida o'z aksini topgan².

O'rta asrlar Sharqi islom dinini o'rganish sohasida boy ilm to'plagan, shu bilan birga diniy manbalarni qiyosiy tadqiq etish tajribasini orttirgan. Bu yuqori salohiyatli dinshunoslar tayyorlash uchun muhim ahamiyatga ega. Islomofobiya ortib borayotgan bir vaqtda islomning haqiqiy insonparvarlik mohiyatini, uning insonparvarlik asoslarini dunyo hamjamiyatiga yetkazish zaruriyati ham ortmoqda. Ma'rifatli din to'g'risidagi bilimlarni tarqatish zo'ravon ekstremizm va diniy fanatizmga qarshi kurash vositasi bo'lishi mumkin. Prezidentimiz 2019-yil 15-iyunda Dushanbeda bo'lib o'tgan Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha Kengashning beshinchi sammitidagi nutqida dinlararo hamjihatlikni mustahkamlash, ma'rifat va madaniyatlarni o'zaro boyitish masalalari bo'yicha tizimli muloqotni yo'lga qo'yishni taklif qildi. Xususan, Toshkentdagi O'zbekiston islom sivilizatsiyasi markazi va Samarqanddagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi buning uchun samarali platforma bo'lib xizmat qilishi mumkinligini ta'kidladi³. Dindorlar uchun din ma'naviy ehtiyojlari va vijdon erkinligi huquqlarining qondirilishi omilidir. Biror dinga nisbatan betaraf kishi uchun din ma'naviy qadriyatlar va diniy san'at bilan tanishish imkoniyatini yaratadi. Diniy qadriyatlar, axloq va huquq normalariga mos marosimlarda ishtirok etish xalqimizning birdamligi, xayrli an'analarini his qilishga imkon beradi.

Bir darslikda din sohasining hamma jihatlarini to'liq qamrab olishning iloji yo'qligi ma'lum, shunday bo'lsa-da, mualliflar tomonidan dinshunoslik fanini sodda usulda to'la yoritishga imkon qadar harakat qilindi.

Ushbu darslik mualliflari o'z materiallari va tavsiyalari bilan uni mukammallashtirishga yordam bergan barcha insonlarga minnatdorchilik izhor etadilar.

I BOB. DINSHUNOSLIKKA KIRISH

1.1. Dinshunoslik faniga kirish

Dinshunoslik fanining predmeti, maqsadi va vazifalari. Dinshunoslikning ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan aloqadorligi. Dinshunoslik fanini o'rganishning jamiyat barqarorligini mustahkamlash, diniy bag'rikenglikni tarbiyalash, vijdon erkinligini ta'minlashdagi ahamiyati. Dinshunoslikda shakllangan ilmiy maktablar va yondashuvlar: mifologik, sotsiologik, antropologik va boshqa maktablar.

Dinshunoslik fanining predmeti

Har qanday fan kabi dinshunoslikning ham predmeti bor, u ham bo'lsa din va diniy e'tiqod, insonning Xudo va uning boshqa ilohiy kuchiga ishonishidir. Inson hayotining noyob hodisasi bo'lmish din benihoya ko'pqirrali va murakkab hodisa bo'lib, turmushning hamma sohalariga, avvalo, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalariga singib ketadi. Shu sababli dinni insoniy munosabatlarning murakkab tizimidan ajratib bo'lmaydi, uni alohida, mustaqil hodisa, deb hisoblash to'g'ri emas. Mana shu jihatlarning hammasi uni tadqiq qilish jarayonini murakkablashtirishi tabiiy. Din insoniyat tarixiy taraqqiyoti jarayoniga katta ta'sir o'tkazib keldi va o'tkazmoqda. U ko'pqirrali va teran hodisadir.

Dinshunoslik haqidagi ma'lumotlarni moddiy va ma'naviy manbalardan olinadi: diniy-madaniy yodgorliklar (masalan, ibodatxonalar), muqaddas matnlar, diniy ta'limot va ko'rsatmalar, an'analar, individual-psixologik va ijtimoiy guruhlariga oid diniy tafakkur, axloq, tajriba, diniy tashkilotlar va muassasalar. Ta'lim

yo'nalishi bo'lmish dinshunoslik dinni o'qitish metodologiyasini o'rganadi.

Dinshunoslik ilmi fanlararo xarakterga ega. Din san'atning barcha shakllari bilan uzviy bog'langan: adabiyot, me'morchilik, musiqa va h.k. San'at inson ma'naviy hayotini boyitadi, ezgu tuyg'u, niyatlarni uyg'otadi, bag'rikenglikni ta'minlaydi. Diniy mifologiya syujetlari buyuk dramaturglar, shoirlar ijodiga, masalan, Esxil, Sofokl tragediyalariga va yana ko'plab mualliflar asarlariga singib ketgan. Afsonalarda aks ettirilgan muhabbat va xiyonat, baxt va adolat izlash kabi abadiy mavzularda ko'pgina san'at asarlari yaratildi (A.Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoni, Evripidning "Medeya" tragediyasi), filmlar suratga olindi, teatr tomoshalari qo'yildi. Endryu Lloyding "Iso Masih – super yulduz" rok-operasi ham dunyoga (1970-y.) keldi. Haykaltaroshlar va me'morlar, ayniqsa, jozibador san'at asarlari yaratishdi. Qadimiy yunon haykaltaroshi va me'mori, qadimgi klassik davrning ulug' san'atkorlaridan Fidiyning miloddan avvalgi 5-asrda yaratgan Olimpdagi Zevs haykali (Afina Parfenos. Oltin va fil suyagi), Markaziy Osiyo hududida Kushonlar podshohligi davrida yaratilgan buddizm me'morchiligi obidalari ayniqsa, diqqatga sazovordir. Afsuski, jahon mo'jizalari qatoriga kiruvchi ko'pgina yodgorliklar hozirgi kungacha saqlanib qolmagan. Omon qolgan ibodatxonalar, maqbaralar ziyoratgohga aylanib, xalq ma'naviy-madaniyatining naqadar yuqori bg'lganligidan dalolat beradi. Samarqand, Buxoro, Xivadagi mahobatli yodgorliklar UNESCO tomonidan jahon madaniyatining mulki, deb e'lon qilingan.

Yevropadagi ibodatxonalarga Uyg'onish davrining atoqli rassomlari Leonardo da Vinchi (Madonna, 1483), Mikelanjelo (Odam Atoning yaratilishi, Sikstin kapellasi, Vatikan, Rim, 1508-1512) bezak berishgan. Hozirgi zamondagi atoqli haykaltaroshlar va rassomlar ijodida ham ilohiyotga oid mavzular uchraydi. Masalan, Salvador

Dalining Iso Masihga bag‘ishlangan mashhur surati (Muqaddas Xuan de la Krus Xristosi, 1951). Buyuk ispan rassomi tomonidan chizilgan Iso Masixning suratida ilgari chizilgan suratlariga qaraganda go‘zallik va xursandchilik ko‘proq. Iso Masihni aks ettirishning katolik an‘anasida asosan, uning azob-uqubatlari o‘z aksini topadi, masalan, M.Gryunevald tomonidan ishlangan Izengeym mehrobi rasmi. Islom estetikasi xattotlik, Sharq miniatyurasi, kitobat san‘atida, ayniqsa, Qur‘onni bezashda va epigrafikada naqqoshlik san‘atida, darveshlar raqsida (samo), me‘morchilikda, namoyon bo‘ldi. 12 jildlik “O‘zbekiston arxitektura epigrafikasi” (2011-2016) tuzuvchilari Shohi Zinda, Amir Temur jome‘ masjidi, Registon ansambli kabi dunyoga mashhur yodgorliklardagi, Xiva, Buxoro, Qo‘qon va boshqa shaharlarning arxitektura komplekslaridagi yozuvlarga katta e‘tibor qaratdilar. Epigraflar tadqiq etilayotgan davrdagi kishilarning dunyoqarashi, ularning hayotiy qadriyatlarini, hukmdorlarning maqsadi va xarakteri to‘g‘risidagi tasavvurlari haqida fikr yuritishga imkon beradi. Masalan, Oqsaroy devorlariga Amir Temurning “Adolat hukmdorlarning shioridir”, degan fikri tushirilgan. O‘zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi tashabbusi bilan 2019-yil 18-may – «Xalqaro muzeylar kuni»ga bag‘ishlab O‘zbekiston tarixida birinchi marotaba «O‘zbekiston islom madaniyati me‘morchiligi – rassomlar ijodida» nomli ko‘rgazma o‘tkazildi. Respublikadagi taniqli rassomlar 100 dan ziyod asarlarida qadimiy va zamonaviy obidalaridagi islom-madaniyati me‘morchiligini tasviriy san‘atning turli janrlari asosida yoritib bergan. Mamlakatimizda milliy madaniyatni yanada rivojlantirishda islom dini qadriyatlarini mavqeyini tiklash va uni asrab-avaylash muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga o‘zga an‘ana va din vakillariga bag‘rikenglik bilan munosabatda bo‘lish insonning diniy sabr-toqati va madaniyati saviyasini, jamiyatning yuksak ma‘naviyatini ko‘rsatuvchi belgidir. Bag‘rikenglik g‘oyasi jamiyatda totuvlik va inoqlik vaziyatini yaratishga

ko'maklashadi, ateistlar yoki bir zaminda yashab turgan har xil din namoyondalari bo'lmish turli-tuman kishilarning ezgu maqsadlar sari olg'a siljishini jadallashtiradi.

O'zbekiston dinshunosligining o'ziga xos xususiyati – respublikamizda ham diniy, ham dunyoviy ta'lim sohalarini uyg'unlikda rivojlantirishda amalga oshirilayotgan ishlar, ijtimoiy hayotimizda diniy bag'rikenglik, millatlararo totuvlik tamoyillarini qaror toptirishda qilinayotgan islohotlardan iborat. 2014-yilda “Dinshunoslik” bakalavriat ta'lim yo'nalishining Davlat ta'lim standartida milliy va diniy qadriyatlar uyg'unligiga erishish, dinshunoslik va dinlar tarixiga oid manbalarni mustaqil o'rganish va ularga diniylik va dunyoviylik uyg'unligida baho berish zarurati o'z aksini topgan⁴. 2009-yilda A.Boynazarova “Islom falsafasida diniy va dunyoviy ilmlar uyg'unligi masalasi” nomli nomzodlik dissertatsiyasida yuqoridagi belgilangan maslaklarga asoslanib “ilm” tushunchasini aniqlagan va unga o'z mualliflik ta'rifini bergan.

G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika dinshunoslarining fikriga ko'ra din va fan tomonidan izohlanadigan u yoki bu hodisani baholashdagi tafovutlar avvalo, shundan iboratki, din va fan turlicha vazifalarni hal etishi tufayli dunyoga va insonga har xil nuqtayi nazardan qaraydi. Din bilan fanning asosiy farqi shundaki, din e'tiqodga, fan esa bilimga tayanadi. Din va fan qarama-qarshilikdan iborat bo'lishiga qaramay, ayni vaqtda ular yaxlit birlikni tashkil qiladi. Fanning ham, dinning ham obyektini bo'lgan inson ana shu yaxlitlikni birlashtiruvchi negizdir. Dinshunoslik o'zining teologiya va ateizmdan farq qiluvchi kategorial apparati shakllangunga qadar, uning dinga dunyoviy baho beruvchi yondashuvi ishlab chiqilguncha uzoq va qiyin yo'lni bosib o'tdi. Uyg'unish davrida bu yo'nalishda birinchi qadam qo'yildi. Ammo fanning dinni tadqiq qilishga oid huquqi Ma'rifatchilik davri yutuqlari

bilan bog'liq. Nemis dinshunosi G.Frik "Dinshunoslik – ma'rifatchilikning farzandi" deb ta'kidlagan⁵.

**Dinshunoslikning
ijtimoiy-gumanitar
fanlar bilan
aloqadorligi**

Dinshunoslikning kompleks ilmiy fan sifatida shakllanishi ildizlari qadimdan boshlangan bo'lib, u qator olimlar – tarixchilar, faylasuflar, psixologlar, jamiyatshunoslar, tilshunoslarning hamkorlikdagi sa'y-harakatlari mahsulidir. Zamonaviy dinshunoslikning qaror topishida ijtimoiy-gumanitar soha olimlarining fanlararo tadqiqotlari muhim rol g'ynadi. Odatda diniy muomala jamiyatdagi xalqaro, etnik, konfessiyalararo aloqalar bilan bog'liq. Din sotsiopsixologiyasi uchun afsonalar, san'at, tarixiy yilnomalar boy material beradi. Ularda davlat va din hamda konfessiyalararo munosabatlar, diniy e'tiqod, hissiyot va amaliyot o'z aksini topgan.

Din vujudga kelgan vaqt to'g'risida ko'plab qarama-qarshi fikrlar mavjud. Evolyutsion nazariya vakillari fikriga ko'ra din fikrlovchi inson bilan birgalikda ibtidoiy jamoada paydo bo'lgan, so'nginning arxaik shakllari: animizm, sehrgarlik, totemizm, fetishizm murakkablashib bosqichma-bosqich fanga aylangan. Falsafada dastavval, mifologik ong negizida diniy va falsafiy fikrlash usuli paydo bo'lgan, so'ng xudolar haqidagi tasavvurlar hamda ibodat shakllari, ruhoniylar va diniy tashkilotlar vujudga kelgan, degan fikr ustunlik qiladi. Xuddi shunday fikrlar ko'pincha dinshunoslikning paydo bo'lishi vaqtiga nisbatan ham qo'llaniladi. Ko'pchilik olimlar uni XIX asrning ikkinchi yarmi bilan bog'laydilar. Boshqalar esa insoniyat jamiyatida diniy tasavvurlar, ibodatga munosabat, har xil dinlarni qiyoslash, eski va yangi xudolarni bir-biriga solishtirish jarayoni hamma vaqt bo'lgan, deb ta'kidlaydi.

O'rta Osiyoning buyuk mutafakkirlari Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Imom al-Buxoriy, Shahrisoniy kabi olimlar dinshunoslik tarixiga juda katta hissa qo'shdilar. Ularning

asarlari qiyosiy dinshunoslikning rivojlanishiga sharoit yaratdi, din tarixi va dinshunoslik metodologiyasini boyitdi. Xususan, Beruniy X asrdayoq Veda matnlarini fanlararo yondashuv uslubida tadqiq etdi. Bunda u hozirgi kunda dolzarb bo'lib turgan bag'rikenglik tamoyilini qiyosiy tahlilda ishlatdi. U o'zining "Hindiston" asarida hindlarning diniy aqidalari to'g'ri yoki xatoligini qayd etishni emas, o'sha davrdagi Hindiston dinlari va ibodatlarini tasvirlashni maqsad qilib qo'ydi. Hindlarning e'tiqodlari to'g'risidagi xronologik tanlab olingan va tasniflangan faktlarga sinchkovlik bilan aniqliklar kiritildi, qayta-qayta tekshirildi, bu esa dinlarning qiyosiy-tarixiy tahlil etilishiga imkon berdi. Movarounnahr olimlari tomonidan to'plangan boy tarixiy, arxeologik, filologik materiallar va ularning metodologik bazasi dinshunoslikning alohida mustaqil fan sohasi sifatida vujudga kelishiga asos bo'ldi. Dunyo olimlarining dinlarni o'rganish sohasidagi tadqiqotlari tufayli XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib turli xalqlar va sivilizatsiyalarning e'tiqodlari bilan bog'liq ko'pgina masalalarga oydinlik kiritildi. Ularning asarlari ilm-fan oldiga jahondagi dinlarni kompleks darajada o'rganish, insoniyatning tarixiy rivojlanishida, ma'naviy-axloqiy va ijtimoiy-psixologik sohalarda ularning ahamiyati va o'rni har tomonlama chuqur baholash muammosini ko'ndalang qilib qo'ydi. Dinlar sohasidagi ana shu barcha ilmiy bilimlar dinshunoslik bilimlarini ixtisoslashtirishga va bir qator bilimlarning shakllanishiga olib keldi. Shularning natijasida dinshunoslikning quyidagi yangi tarmoqlari vujudga keldi:

✓ diniy tajriba, his-tuyg'u, kechinmalar, dindorlarning diniy ongi, ularning hissiyot va irodalari yo'nalishini o'rganuvchi din psixologiyasi;

✓ inson va madaniyatning rivojlanishi kontekstida dinni o'rganuvchi din antropologiyasi. Shuningdek, diniy ramzlarni o'rganuvchi ramziy antropologiya;

✓ diniy institutsiyalar, jamoalar, guruhlar va shaxslararo o'zaro munosabatlarni tahlil qiluvchi din sotsiologiyasi va ijtimoiy antropologiya;

✓ diniy ong, diniy tajriba hodisalarini bayon etish, tartibga solish va tahlil etish maqsadiga xizmat qiluvchi din fenomenologiyasi;

✓ dinlarning mohiyati va ahamiyatini izohlashga, din rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini aniqlashga intiluvchi din falsafasi shakllandi.

Bundan tashqari ba'zi gumanitar fanlar ham dinning ayrim jihatlarini o'rganmoqda. Masalan, strukturaviy lingvistika fani diniy matnlarning ichki bog'lanishini o'rganadi. Narratologiya esa diniy tilning janr xususiyatlarini tadqiq qiladi. Kognitivistikani diniy tafakkur va bilish masalalari qiziqtiradi. Germenevtika sohasi qadimiyligi va to'liq saqlanmaganligi bois ilk ma'nosi mavhum bo'lgan diniy matnlarni talqin etish, shuningdek, talqin etishning tamoyillarini o'rganish bilan, paleografiya qadimiy matnlarning yozilgan vaqtini aniqlash, ularning ma'nosini o'rganish bilan shug'ullanadi. Epigrafika arxitektura va boshqa yodgorliklardagi yozuvlarning asosiy g'oyalarini tushunishga imkon beradi. Epigraflar tadqiq etilayotgan davrdagi kishilarning dunyoqarashi, ularning hayotiy qadriyatlari, hokimiyatning maqsadi va xarakteri to'g'risidagi tasavvurlari haqida fikr yuritishga imkon beradi. Doksografiya – qadimgi mutafakkirlarning fikrlari va tasavvurlarini keyingi mualliflar tomonidan bayon etilishi. O'tmishdagi olimlarning ko'plab asarlari yo'qolib ketgani sababli ularning doksografiyasi bu olimlar uchun dunyoqarash haqidagi bilim manbayi sanaladi.

Yuqorida qayd etilganidek, Abu Rayhon Beruniy X asrdayoq hinduiylik diniy matnlarini qiyoslash amaliyotini bajargan edi. Qiyosiy dinshunoslikning nazariy asoslari esa ma'rifatchilik davrida shakllandi. O'sha paytda Yevropa ilm-fani Sharq dinlarini tadqiq qilishda dastlabki qadamlarni qo'ydi. Ko'plab Yevropa olimlari dunyodagi turli

xalqlarning, jumladan, taraqqiyotning ilk pog‘onasidagi sivilizatsiyalarning diniy e‘tiqodlariga bag‘ishlangan ishlarida sayohatchi va missionerlar ma‘lumotlaridan foydalanganlar.

Ana shu davrda dinlarning paydo bg‘lishi, faoliyati va rivojlanishini tadqiq etishda tarixiy yondashuv vujudga kela boshladi. Bu yondashuvning qaror topishida Kantdan Gegelgacha bo‘lgan nemis klassik falsafasi juda katta rol o‘ynadi. Ayni mazkur falsafa namoyandalari tomonidan dinni jamiyatning tarixiy rivojlanishidan ajratgan holda tahlil etib bo‘lmasligi to‘g‘risidagi fikr zo‘r berib ilgari surildi. Chunki din tarixi insoniyat tarixining jonli hayoti bilan chambarchas bog‘liq va undan ajralmasdir.

XIX asr antropologlari va etnograflarining din sohasidagi tadqiqotlari Yevropa dinshunoslik tafakkurini rivojlantirish uchun alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Ingliz etnografi, ibtidoiy jamiyat madaniyatining tadqiqotchisi Eduard B.Teylorning ishlari bu sohada muhim rol o‘ynadi. Uning ishlari va din haqidagi fan tamoyillariga asosiy tamal toshi qo‘yganlardan biri, golland ilohiyotshunosi, din tarixi va falsafasi doktori Kornelius Tilening 1897-1899-yillarda yozgan shu nomdagi ishi bu sohada muhim rol o‘ynadi⁶.

XVIII asrda va XIX asrning birinchi yarmida ijtimoiy fanlarning yutuq va muvaffaqiyatlari gumanitar bilimning yangi tarmog‘i bo‘lmish dinshunoslikning qaror topishi uchun mustahkam negiz yaratdi. XIX asrning ikkinchi yarmi Yevropa xristian teologiyasining keskin qarshiligiga qaramay dinshunoslikning rasmiy tan olinishi davri bo‘ldi. Bu e‘tirofda mashhur ingliz tilshunosi Maks Myuller katta rol o‘ynadi. Yevropada uni “dinshunoslikning otasi” deb atashadi. “U, – deb yozgan edi fransuz dinshunosi L.Shantepi de la Sosse – ushbu fanning ahamiyatligiga aksariyat mutaxassislarni birinchi bo‘lib ishontirdi”. M.Myullerning dinshunoslik to‘g‘risidagi ishlari fan ahlining dinni

tadqiq qilish imkoniyatiga ega bo'lish, uni cherkovdan farqliroq talqin etish huquqi uchun ko'p asrlik kurashini yakunlab bergandek bo'ldi.

G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika olimlari dinshunoslikni rivojlantirishga, dinshunoslikning ilmiy bilim tizimidagi o'rnini asoslashga, uning tamoyillari va usullarini, tuzilishi va mazmunini, maqsad va vazifalarini qaror toptirishga muayyan hissa qo'shdilar. Ular orasida tarixchi va faylasuflardan E.Renan, K.Tile, L.Feyerbax, E.Fromm; sotsiologlardan M.Veber, E.Dyurkgeym, psixologlardan U.Djems, K.Yung; etnograf va antropologlardan E.Teylor kabi ilm-fan sohasining namoyandalari bor edi⁷.

Dinshunoslik bilan din falsafasi o'rtasida mustahkam aloqadorlik borligi o'z-o'zidan ravshan va muqarrar, chunki fanda, shu jumladan, dinshunoslikda umumlashmalar qilish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash fanni falsafiy, nazariy darajaga ko'taradi. Keyingi vaqtlarda din futurologiyasi alohida ajralib chiqa boshladi. Bu fan dinning rivojlanish istiqbollari, din geografiyasini o'rganib, "turli dinlarning hududiy tashkil etilishi va ularning tarixiy rivojlanishi to'g'risidagi bilimlarni to'plab, bir tizimga solish bilan shug'ullanadi". Uning fan sifatida ajralib chiqishi nechog'lik dolzarb hodisa, degan savol tug'iladi. Chunki dinlarning rivojlanish istiqbollari din falsafasi va sotsiologiyasi fanlari juda samarali aniqlab bermoqda, din tarixi esa odatda, turli dinlarning hududiy tashkil etilishi va uning tarixiy rivojlanishi to'g'risidagi bilimlarni jamlab, bir tizimga solish ishlarini bema'lol davom ettirishi mumkin.

Dinshunoslik fanining maqsadi va vazifalari

Dinshunoslik fanining maqsadi – dunyo dinlari bo'yicha chuqur nazariy va amaliy bilimlar berish. O'qitishdan maqsad – talabalarda din, uning ma'naviy hayotimizdagi o'rnini haqida xolis, to'g'ri dunyoqarashni shakllantirish hamda yuksak ma'naviyatli kadrlarni tarbiyalashdan iborat. Dinshunos mutaxassislarni pedagogik, ilmiy-tadqiqot, ma'naviy-ma'rifiy, tashkiliy-boshqaruv qobiliyatlarini rivojlantirish dinshunoslikning kasbiy faoliyatiga oid

birlamchi vazifasidir. Turli dinlarning kelib chiqishi, tarixi, taraqqiyoti, ta'limoti, asosiy manbalari, hozirgi davrdagi holati, ma'lum xalq hayotida tutgan o'rni haqida umumiy nazariy tushunchalar berish, talabalarda buzg'unchi g'oyalarga qarshi immunitetni shakllantirish, shuningdek, ajdodlar merosini o'rganish asosida yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdan iborat. Dunyo xalqlari madaniyati va urf-odatlariga diniy ta'limotlarning ta'siri, turli dinlar, konfessiyalar doirasida shakllangan falsafiy qarashlar, Markaziy Osiyo xalqlari e'tiqod qilib kelgan dinlar va ularning xususiyatlarini aniqlash; dinshunoslik sohasiga oid adabiyotlarning bibliografik hamda tarixiy tahlilini amalga oshirishni o'rgatish; jahonda yuz berayotgan zamonaviy ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda diniy omilning o'rnini aniqlash va to'g'ri xulosa chiqara olish qobiliyatini rivojlantirish; internet tarmog'idagi axborotlarni maqsad-mohiyat jihatidan ajrata olish, qayta ishlashning asosiy usullari va vositalarini o'rganish va b.

Dinning jamiyatdagi o'rni va ahamiyatini, uning mazmun-mohiyatini tushuntirish, yoshlarning mafkuraviy immunitetini yuksaltirish hamda dinning asosiy yg'nalishlari, ilmiy-tadqiqot tamoyillari, islom dini tarixi, falsafasi, ularning jamiyat hayotidagi o'rni bilan bog'liq masalalarni o'zlashtirish⁸.

Dinshunoslik fanini o'rganishning ahamiyati

Dinshunoslikni o'rganish diniy tasavvurlar, diniy ibodat va marosimlar, jahon dinlari va asosiy milliy dinlarning mazmuni va shakllarini tushunib olishga yordam beradi; ijtimoiy fanlar va boshqa

yo'nalishdagi talabalarning kasbiy tayyorgarligiga ko'maklashadi. Dinshunoslik talabalarning dinni tahlil etish sohasidagi gumanitar bilimlarini oydinlashtiradi; ularning jahon dinlari to'g'risidagi axborotni tushunish, bayon etish va xolisona tahlil etishlariga, dinshunoslik bilimlaridan va fanlararo tadqiqot usullaridan amalda foydalanishlariga yordam beradi. Dinshunoslikni o'rganish jarayoni dunyoqarash va diniy e'tiqodga oid muloqot, munozara va bahslashuv o'tkazish, ommaviy

nutq soʻzlash koʻnikmalarini rivojlantiradi, mantiq va dalillash mahoratini oʻrgatadi; din xususida boshqacha fikrlovchi kishilarning fikrlarini anglashga koʻmaklashadi. Bularning hammasi diniy bagʻrikenglikni shakllantirish, mustahkamlash, jamiyatda hamjihatlik vaziyatini taʼminlash, turli diniy va dunyoviy guruh vakillarining oʻzaro munosabatlarini uygʻunlashtirish omillaridir. Dinshunoslik mutaassiblik, ekstremizm koʻrinishlarining salbiy oqibatlarini anglab olishga yordam beradi; hozirgi zamon dinlaridagi oʻzgarish mayllarini payqab olishga; davlat va dinning oʻzaro aloqalarini, shaxs shakllanishidagi diniy-axloqiy konsepsiyalarni tushunishga imkon beradi⁹.

Hozirgi paytda dinshunoslikni ham jamiyatdagi dunyoviylik va din masalalari, ular oʻrtasidagi uygʻunlik, konfessiyalararo muloqot, diniy bagʻrikenglik, taʼlim va tarbiya, gender masalalari qiziqtiradi. Din tarixchilari dinga oid munozaralar, muammolar tahlili asosida muayyan bir zamonda diniy madaniyat va ijtimoiy muhitni taʼriflaydilar.

**Dinshunoslikda
ilmiy shakllangan
maktablar,
yondashuvlar va
rivojlanish
bosqichlari**

Dinshunoslik fani mustaqil soha sifatida ajralib chiqishi bilanoq tarix, antropologiya, sotsiologiya, psixologiya, etnografiya, mifologiya, usullarini oʻzlashtirdi, oʻzi ham gumanitar fenomenologiya, filologiya, falsafa va boshqa fanlar bilan birlashib, ularni yangi bilimlar bilan boyitdi. Natijada tarixiy, falsafiy, mifologik, sotsiologik, antropologik va boshqa maktablar, yoʻnalishlar va oʻziga xos metodologiya paydo boʻldi¹⁰.

Hozirgi zamon dinshunoslik metodologiyasida fanlararo yondashuvdan hamda nazariy, amaliy, tavsifiy, formal ilmiy usullardan keng foydalaniladi. Dinni oʻrganishning asosiy nazariy yoʻnalishi uni falsafiy tadqiq qilish hisoblanadi. Falsafa tabiat, insoniyat jamiyati va tafakkur taraqqiyotining eng umumiy qonunlari haqidagi fan boʻlganligi tufayli, bu taʼkid umuman shubhasizdir. Dinni falsafiy jihatdan oʻrganish anʼanasi antik davrdan boshlanadi. U keyinchalik, oʻrta

asrlarda islom falsafasida davom ettirildi. Empirik tadqiqotlarning nazariy tadqiqotlar bilan o'xshash va farqli jihatlari mavjud. Empirik usul ideallashtirilgan obyekt ustida kuzatish, o'z-o'zini kuzatish, tajriba o'tkazish, eng avvalo, qiyoslash, o'xshatish, tavsiflash, o'lchash kabi aqliy amaliyotlarni qamrab oladi.

Filologik yondashuv dinni o'rganish uchun tarkibiy lingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, adabiyotshunoslik, tarjima nazariyasi, mantiq kabi fanlarning boy xazinasidan foydalanadilar. Formal metodologiya esa din rivojlanishining tarixiy-mantiqiy jarayonlarini, tillarni mantiqiy tahlil qilishga yo'naltirilgan (O.Kont, L.Vitgenshteyn). Manbashunoslik, paleografiya, narratologiya kabi filologiya fanlarida ham din o'rganiladi: ya'ni, diniy atamalar, matnlar, janrlar, ularning vujudga kelishi, ularning o'zgarishi va hokazolar. Paleografiya (grekcha palaiós – qadimiy va gráphō – yozaman) qadimiy qo'lyozmalarni o'qish, ular yozilgan vaqt va joyni aniqlash maqsadida o'rganuvchi filologiyaga oid fan. Narratologiya (lotincha narrare – hikoya qilmoq) hikoya nazariyasini, hikoya va tarix orasidagi munosabatni, matn (diskurs)ni lingvistik tadqiqot obyekti sifatida o'rganuvchi filologiyaga oid fan.

Shunday qilib, dinga oid maxsus fanlar muayyan dinning tarixiy manbalarini o'rganish, muqaddas manbalar tarjimasi, yo'qolib ketgan tillardagi matnlarni o'qish, muayyan mintaqaga oid dinlarni tavsiflash, konfessional atlas tuzish bilan bog'liq vazifalarni amalga oshiradilar.

Qiyosiy-tarixiy va tavsifiy usullar din tarixining asosiy usullari sanaladi. Dinlarni tarixiy tahlil qilishni retrospektiv asosda, ya'ni diniy e'tiqodlar vujudga kelishi va taraqqiyotining tarixiy xususiyatlarini muayyan tarixiy davr bilan bog'liq ravishda amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bundan tashqari tarixiy tahlilni diniy qadriyatlar, diniy ong, diniy xatti-harakat, diniy tashkilotlarning tuzilishi, funksiyalari va tizimini nazariy tadqiq etish bilan to'ldirish, ya'ni masalaga tizimli yondashish zarur. Diniy muhitni o'rganish konkret-

tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy hodisalar bilan yaqin aloqada amalga oshiriladi. Masalan, tarixchi professor A.Hasanovning ishlarida Arabiston yarim orolida islom vujudga kelishidan oldingi diniy muhitni o'rganish ushbu mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni, bu yerdagi aholining e'tiqodlarini bayon qilishni o'z ichiga oladi; Muhammad payg'ambarning (a.s.) targ'ibotchilik faoliyatidan keyin bu yerda yuz bergan o'zgarishlarni, islom vujudga kelishini tadqiq etilayotgan tarixiy davr ijtimoiy va madaniy hayotiga ta'sirini ko'rsatadi.

Falsafiy yondashuv dinning vujudga kelishini insonning tabiiy va ijtimoiy hodisalarni bilishga ehtiyoji bilan tushuntiradi. Nemis faylasufi Gegel (1770-1831) dinga insonning Absolyut ruhga munosabati sifatida qaragan. Uning fikriga ko'ra din ham, falsafa ham Absolyutga erishishga intiladi, ammo turlicha tarzda, din – obrazlar yordamida, falsafa esa – mantiqiy tushunchalar yordamida. Gegel dinni anglashda aql-idrokning hal qiluvchi ahamiyatini ta'kidlab: "Tafakkur dinga ziyon yetkazadi, din tafakkur bilan qancha kamroq bog'lansa, shunchalik mustahkam bo'ladi, degan fikr o'taketgan yanglishdir. Bu anglashilmovchilik oliy ma'naviy munosabatlarni mutlaqo tushunmaslikdan kelib chiqadi", deb yozgan. Gegel ratsionalist bo'lib, dinda uni avvalo ratsional soha qiziqtirar edi, shu sababli u dinning asosi aql, deb hisoblardi. Faqat aql din mohiyatining tub ildizlarini idrok etadi. U mavhum Xudo, Mutlaq G'oya, Absolyut Ruhdir. Gegel nazaridagi Xudo - aql va tushunchada anglab yetilgan g'oya, mutlaqlik, mohiyatdir¹¹. Fikr va tushuncha bilan idrok etilishi sababli dinning hissiy jihati keyingi o'ringa, ya'ni diniy tajribaning kechinmalari qatoriga o'tib qoladi. Shunday qilib, dinning ratsional jihatini mutlaqlashtirish tufayli din faqat falsafa o'rganadigan predmetga aylanib qoladi. Bu yondashuv boshqa gumanitar va ijtimoiy fanlarning dinni o'rganish borasidagi imkoniyatlarini ko'p jihatdan cheklab qo'yadi.

Nemis klassik falsafasining vakili I.Kant dinda eng avvalo, aql tayanchini ko'rdi, uning aqliy ibtidoaga egaligini ta'kidlaydi. Kantdan farqli ravishda, nemis teologi va faylasufi F.D.E.Shleyermaxer diniy e'tiqodning emotsional tomoni bilan, uning psixologik aspekti bilan qiziqdi.

Din falsafasini o'rganishda uch asosiy yo'nalish bir-biridan ajratiladi: 1) dunyoning umumiy falsafiy xaritasi kontekstida dinning mohiyatini ajratish va o'rganish; 2) dinning u yoki bu pozitsiyasini falsafiy jihatdan tanqid qilish yoki, aksincha, asoslash; 3) diniy tilni mantiqiy tahlil qilish.

Din falsafasi taqqoslash, sintez va analiz, abstraktlashtirish, umumlashtirish singari aqliy amaliyotlarning boy xazinasidan unumli foydalanadi. Bilishning bunday operatsiyalaridan o'xshatish usulida, kauzallik usulida, ya'ni sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashga yo'naltirilgan usulda, shuningdek, dinni o'rganishning struktur-funksional usulida foydalaniladi.

Dinni bilish falsafiy usulining kuchli tomoni uning beg'arazligi va mantiqiyigidadir. Bu uni ilmiy usulga yaqinlashtiradi. Ammo turli falsafiy maktablar dinga turlicha, hatto, butunlay qarama-qarshi munosabatda bo'ladilar. Gegel uchun "falsafa haqiqiy teologiyadir". Materialistik falsafaga ko'ra, "din xalq uchun af'yundir". 1950-yillarda AQShda saentologiya diniy-falsafiy ta'limotiga asos solgan R.Xabbard nazarida din falsafasi biologiya, psixologiya va din elementlarini birlashtiruvchi "ruhiy salomatlik" fanidir. Shunday qilib, faqatgina falsafiy usul yordamida din haqida obyektiv bilimga ega bo'lish mumkin emas.

Sotsiologik yondashuv guruhlarida dindorlikning aks etishi, siyosat va dinning, hokimiyat va dinning o'zaro ta'sirini o'rganadi. Nemis sotsiologi Maks Veberning izlanishlarida diniy yo'l-yo'riq, hayot tarzi va xo'jalik faoliyatining o'zaro aloqasi g'rganilgan¹². M.Veber (1864-

1920) Yevropadagi yangi tipdagi shaxsning ratsionalizmi va professional axloqini protestantlikdagi tejamkorlik va dunyoviy boylarning ko'paytirilishi "muqaddaslashtirilganligi" bilan bog'ladi.

Dinni o'rganishdagi *funksional yondashuv* an'analari O.Kont (1798-1875) va G.Spenser (1820-1903) ishlariga borib taqaladi. Ular jamiyatdagi turli institutlarni o'zining muhim ishini bajarayotgan jonli organizmga qiyoslashadi. Kont fikricha, antik davrdan o'rta asrlar oxirigacha inson o'z taraqqiyotining ilk bosqichida teologik tafakkurdan foydalandi. Bu davrni u uch davrga ajratadi: 1) fetishizm, inson bu davrda oliy kuchlar ham xuddi insondagiga o'xshash hayotga ega deb ishonadi; 2) politeizm, bu davrda ko'zga ko'rinmas, nomoddiy jonzotlarga sig'inadi; 3) monoteizm, teologik tafakkur tanazzulga uchrashining boshlanishi. Bunda inson aqli keyingi, metafizik rivojlanish bosqichiga o'tadi, ya'ni u narsa va hodisalarning sababini g'ayritabiiylik bilan emas, mohiyat va sabablar bilan tushuntiradi. Bu davrdagi tanqidiy tahlil jamiyat haqidagi fanlar, ya'ni sotsiologiyani vujudga keltiradi.

A.Radklyff-Braun (1881-1955) fikricha, jamiyat sotsial tarkibining barcha qismlari tirik organizmning yashash uchun o'zini saqlagani kabi o'zaro uyg'unlikda amal qilishi kerak. Bunday sharoitda din ijtimoiy birdamlikni ta'minlaydi. Din sotsiologiyasida tarkibiy-funksional usuldan foydalanish dinning tuzilishini va unga tegishli tashkilotlarning faoliyatini va shu kabilarni tushunib olishga yordam beradi.

Ijtimoiy-siyosiy yondashuv dinni o'ziga xos "ijtimoiy buyurtma" sifatida tushunadi. Dinga ijtimoiy-siyosiy yondashuv XIX asr nemis sotsiologlari va ular izdoshlarining tadqiqotlarida namoyon bo'lgan. Din ularni, eng avvalo, siyosiy kurash bilan bog'liq ravishda qiziqtirgan. Ular dinga tanqidiy jihatdan, ijtimoiy buyurtma sifatida, shuningdek, jamiyatni boshqaruvchi elitaning mafkurasi sifatida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar kontekstida qiziqishgan: "inson dinni yaratadi, din esa

insonni yaratmaydi”. Markschilar xristianlik evolyutsiyasi misolidagina ijtimoiy befarqlikni tug‘diruvchi, ijtimoiy taraqqiyotni to‘xtatuvchi omil sifatida qarashgan. Dastlabki xristianlik rim jamiyatidagi past tabaqalarni himoya qilganligi, ko‘p asrlardan keyin esa uning eng avvalo jamiyatdagi yuqori tabaqalar manfaati haqida qayg‘urganini ko‘rsatib, markschilar dinda, eng avvalo XIX asr – XX asr o‘rtalaridagi xristianlikda ijtimoiy norozilik omilini ko‘rishdi. Ular dinga o‘z imkoniyatlarini namoyon etuvchi inson g‘oyasini qarshi qo‘yishdi. Jahonda ijtimoiylashgan iqtisodiyot tamoyillari, huquqiy davlat, tenglikka oid konstitutsiyaviy tamoyillar, diniy bag‘rikenglik g‘oyalari qaror topishi jarayonida markscha g‘oyalar o‘z ommaviyligini yo‘qota boshladi. Bunday yondashuvda dinning rivojlanishi davlat tarixi kontekstida ko‘rib chiqiladi, uning evolyutsiyasi moddiy ishlab chiqarish, ijtimoiy munosabatlar tizimiga bog‘liq bo‘ladi. Ba‘zan diniy va davlat hokimiyati jamiyatda barqarorlikni saqlab turish uchun bir-birini qo‘llab-quvvatlab turishi faktini inkor qilib bo‘lmaydi. Biroq, ijtimoiy-siyosiy yondashuvni mutlaqlashtirish dinning ma’naviy mohiyatini buzadi, uning axloqiy sofligini, beg‘arazligini va boshqa qadriyatlarini shubha ostiga qo‘yadi. Shuning uchun, dinning roli haqidagi markscha qarash tanqidga uchradi. M.Veber dinning jamiyatda ijobiy rol o‘ynashini himoya qilib chiqdi. Dinning konservativligini, uning ijtimoiy taraqqiyotga to‘sqinlik qilishini tan olgan holda u dinning ijtimoiy taraqqiyotga ko‘maklashishga qodirligini ham ko‘rsatdi. Veber o‘z fikrini barcha ijtimoiy institutlar, hokimiyat haqidagi tasavvurlar, xatti-harakat modellari, ularga odamlar bag‘ishlayotgan ma’no-mazmun bilan boshqarilishini ko‘rsatish orqali tasdiqlab berdi. Dinning eng asosiy vazifasi – inson faoliyatiga mazmun bag‘ishlashdir. Shuning uchun din har qanday insoniy faoliyatga, shu jumladan, uning dunyoviy faoliyatiga qudratli ta’sir qilish salohiyatiga ega.

Din sotsiologiyasini dinning jamiyatda amal qilishi, turli diniy guruhlarining konfessiyalararo munosabatlari, jamiyat va din bilan bog‘liq keng ko‘lamli masalalar qiziqtiradi. Ko‘plab amaliy masalalar ham din bilan bog‘liq. Masalan, dunyodagi diniy an‘analarda turli jinslarning huquqlari turlichaligi, shuningdek, diniy kiyim-kechaklar, abort qilish huquqi, oilaviy ajrimlar va boshqa ko‘plab masalalar gender masalalari bilan bog‘liq. Fransuz sotsiologi va faylasufi E.Dyurkgeym dinga jamiyatni individlarga bog‘liq bo‘lmagan holda hosil qilib, uni o‘ziga bo‘ysundiruvchi ijtimoiy kuchlarni o‘ziga xos aks ettirish shakli sifatida qaraydi. E.Dyurkgeym dinni ijtimoiy kuchlarni aks ettirishning alohida shakli sifatida ko‘radi, u jamiyatni individga bog‘liq bo‘lmagan holda shakllantiradi va o‘ziga bo‘ysundiradi, shuningdek, uni o‘z qonunlariga ko‘ra tashkil etadi va kishilarni jiplashtiradi L.Feyerbax din “berahm qoidalar” hukmronlik qiluvchi jamiyatda ma’naviyatning yetishmasligini to‘ldirishini aytib, din kompensatorlik vazifasini bajarishini ta’kidlagan edi. Afsona ijtimoiy borliqni tushuntiruvchi diniy tasavvurlar zaminida paydo bo‘lgan janr hisoblanadi. E.Dyurkgeym fikricha, falsafa va boshqa fanlar dindand kelib chiqqan.

Cotsiografik yondashuvda hozirgi zamon jamiyatidagi dinni ta’riflash uchun empirik usullardan foydalaniladi. Gabriel Le Bra (Le Bras), Bulyar (Boulard), Xarvi Koksning “Dunyoviy shahar” (“The Secular City”) asarining shuhrat qozonishi tufayli bu yo‘nalish keng tarqaldi. Hozirgi paytda diniy sotsiografik tadqiqotlarda kuzatish, hujjatlarni o‘rganish, intervyu, suhbatlashish, anketalashtirish va shu kabi usullardan keng foydalaniladi.

Dinni manbashunoslikka oid o‘rganish ko‘p jihatdan diniy manbalarni tadqiq qilish bilan bog‘liq. Masalan, M.Myuller va R. Devids tomonidan bu borada Vedalarga, buddizmga va xristianlikka oid matnlar qiyosiy o‘rganildi, qadimgi misrliklarning “O‘liklar kitobi”, akkadliklarning “Gilgamish haqida doston”, “Avesto” (E. Rtveladze)

matnlari o'qish va tarjima qilish, shuningdek, qadimgi german, kelt matnlari va qadimgi skandinavlarining xudolar va qahramonlar haqidagi sagalarini o'rganish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borildi. Muqaddas kitoblar ko'plab dinlar uchun shart bo'lgan tarkibiy qism sanaladi, ular dindorlar uchun ishonchni saqlab qolish, individual va ijtimoiy hayotni yaxshilash maqsadida ilohiy donishmandlikka murojaat qilishning asosi hisoblanadi.

Qiyosiy dinshunoslikning paydo bo'lishini 1823-1900-yillar yashagan ingliz sharqshunos-filologi, umumiy sharqshunoslik, hindshunoslik, mifologiya bo'yicha mutaxassis M.Myullerning ishlari bilan bog'lashadi. U Germaniyada tug'ilgan va Angliyada, London Qirollik institutida ishlagan. Myuller dunyo dinlarini qiyosiy o'rganish bo'yicha o'z ma'ruzalarida din tarixini analogiya bo'yicha til va tafakkur tarixiga monand ko'rib chiqqan. Keng ko'lamli tarixiy materiallarga tayanib, u ularning genetik aloqadorligini aniqlagan. Bunda qiyoslash bir xil tuzilmaviy darajalar doirasida olib borilishi lozim¹³.

Ingliz-amerika dinshunosi Ninian Smart (1927-2001) har bir dinda quyidagi 6 ta darajani ajratgan: aqidaga oid, afsonaga oid, axloqqa oid, marosimga oid, ijtimoiy va nihoyat, diniy tajriba darajasiga oid. Uning fikricha islom, xristianlik va hinduiylikda qurbonlik keltirish marosimlarini diniy tajriba darajalarida qiyoslash maqsadga muvofiq. Bu dinlardagi xudolarni tushunish esa aqidaviy darajada amalga oshirilishi lozim. Smart borliqning muhim jabhasi kishilar nimagadir, uning haqiqat yoki yo'qligidan qat'iy nazar ishonishida ekanligini ta'kidlaydi. Shuning uchun ilmiy izlanishda dalillarni, ularning haqiqat yoki yo'qligini ta'kidlamasdan, taqqoslash muhim. Chunki ularni baholash dindorlarning his-tuyg'ularini tahqirlashi va dinlararo ziddiyatlarga olib kelishi mumkin.

Nemis dinshunosi Genrix Frik “Qiyosiy dinshunoslik” asarida taqqoslashda analogiyaga, ya’ni dindagi o’xshash vazifalar fenomenlariga va gomologiyaga, ya’ni shaklan o’xshash, ammo mazmunan turlicha fenomenlarga ajratishni maslahat beradi¹⁴. U o’z asarida Qur’on matnlarini buddizm, yahudiy va xristianlik matnlari bilan qiyoslash XXI asrda yangi usullar bilan boyitilganini aytadi. Dunyo adabiyoti va tarixidagi ushbu boy xazinaga qiziqish hech qachon kamaygan emas, shuning uchun hozirgi paytga kelib qayta ishlangan, raqamlashtirilgan, butlashtirilgan katta miqdordagi materiallar to’plangan va ular keng kitobxonlar doirasi uchun ochiq. Bu gumanitar fan vakillariga diniy manbalarni o’rganishda fanlararo yondashuvni qo’llashga imkon berdi.

Nemis dinshunosi Oliver Frayberger “Dinshunoslikda madaniyatshunoslik uslublarini qo’llash” nomli darsligida jamiyat diniy va dunyoviy turmushining barcha sohalarida ajabtovur o’xshashliklar borligini ko’rsatib berdi¹⁵. U quyidagi misollar yordamida diniy marosimlar xalq udumlariga naqadar singib ketganini isbotlamoqchi bo’ladi. Masalan, “o’zingga ravo ko’rmagan narsani bировga ham ravo ko’rma” degan “oltin qoida” I.Kant etikasida ham, din aqidasi ham bayon etilgan. Bundan tashqari gullar qo’yish, guldastalar tortiq qilish, baxt-saodat tilash diniy ibodatda ham, dunyoviy bayramlar – tug’ilgan kun yoki nikoh to’ylarida ham rasm bg’lgan. Jahondagi ko’pgina dinlarning afsonalarida uchraydigan dunyoni suv bosishi mavzusi xalqlarning og’zaki ijodida, tasviriy san’atda ham ifodalanib kelinmoqda. Katolik cherkovining rasmiy bayrami – barcha avliyolar kuni katoliklar qabristonlarga borib qabrlar ustiga gulchambarlar, guldastalar qo’yish, shamlar yoqish, non-tuz bilan oilaviy ziyofatlar uyushtirish bilan o’tkazadilar. G’arbda yoshlar bu bayramni ba’zi holatlarda amerikacha Xelluin an’analariga o’xshatib nishonlay boshladilar. Amerikalik va evropalik yoshlar orasida 31-oktabrdan 1-

noyabrga o'tar kechasi betlariga bo'r surtib, kafanlarga burkanib, qovoqdan yasalgan yoritqichlarni terib qo'yish odat tusiga kirib bormoqda.

J. Frezerning ishlari qiyosiy-tarixiy usuldan samarali foydalanishga yorqin misol bo'ladi. U Bibliyaning parchalari, afsonalar, etnografik tadqiqotlardan o'zining dinshunoslikka oid farazlarini tasdiqlashda foydalandi. To'g'ri, uning tadqiqotlari, shuningdek, dinshunoslikka oid ko'plab ilk asarlari xristianotsentrizm kasali bilan "og'rikan" edi. Turli dinlarni – protestantlik, konfutsiylik, buddizm va boshqalarni taqqoslash asosida Maks Veber kapitalizm ilk bor faqat G'arbda, bu yerda protestantlik tarqalgani uchun, uning "kapitalizm ruhiga" mos keluvchi "xo'jalik etikasi" tufayli vujudga kelgan, deydi¹⁶.

Psixologik yondashuv. Din psixologiyasi insonning diniy hissiyoti, ishonchi, ongi, tajribasi kabi tomonlarini, shuningdek, diniy jamoalar hayotining psixologik jabhalarini, diniy sig'inish va marosimlar ijro etilishini o'rganadi. XX asr boshida dindorlikni fiziologik darajada o'rganishga, insonda "diniy instinkt" ning tug'maligini ko'rsatishga urinishlar bo'ldi. Ammo ular o'z isbotini topmagani tufayli, o'tmishda qoldi. Din psixologiyasi ko'plab ijtimoiy fanlar bilan bog'langan va ayni paytda uni psixologiya va dinshunoslikdan ajratib turuvchi o'ziga xosliklarga ega. Umumiy psixologiya tafakkur, iroda, emotsiya bilan bog'liq inson psixikasida yuz beruvchi jarayonlarni o'rganadi. Bunda psixologiya uchun ularning mazmuni muhim emas, u ulardan mavhumlashadi. Undan farqli ravishda din psixologiyasi inson fikrlarining mazmunini, sezgilarining yo'nalishini, irodasining kuchi kabilarni o'rganadi. Boshqa yana bir farq shundaki, umumiy psixologiya kishilar psixologiyasining umumiy qonuniyatlarini ularning mentalitetidan, yashagan davridan, yashash joyidan, ijtimoiy aloqalar xarakteridan mustaqil ravishda o'rganadi.

Amerikalik psixolog va faylasuf U.Djems (1842-1910) Gegelning falsafiy ratsionalizmini tanqid qildi. Ammo bunda uning o'zi subyektning diniy tuyg'ulari, kechinmalari bilan qo'shilib ketgan diniy tajriba va amaliyotni mutlaqlashtirib yubordi. Djems dinning o'zini "ayrim shaxs his-tuyg'ulari, xatti-harakatlari va tajribasining yig'indisi" sifatida tushundi. Dindagi individual tajribaning rolini benihoya kengaytirish va mutlaqlashtirish orqali u aslida, dinni diniy tajribadan iborat qilib qo'ydi. Darhaqiqat, jamiyatda diniy mutaassiblik, radikalizm va terrorizmning oldini olishda, konfessiyalararo bag'rikenglik sharoitini yaratishda diniy tajribani va psixologik jihatini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ammo diniy tuyg'ular va subyektiv tamoyil unsurlarining turlicha qiymatga egaligi haqida gapirish bilan bir qatorda, ulardan birontasini asossiz, haddan tashqari oshirib ko'rsatish yoki yerga urish dinning mohiyati va mazmuni manzarasini buzib talqin etishga olib boradi, shubhali yoki soxta xulosa va baholashlarni tug'diradi, ilmiy tadqiqotning holisligiga xalal yetkazadi. Alalxusus, din predmetiga yondashuvdagi muntazamlilik va xolislik insoniyat hayotidagi murakkab va ko'pqirrali hodisa bo'lmish dinni dinshunoslik qoidalariga monand tadqiq etishning asosiy talablaridan biridir.

Z.Freyd o'z psixotahlillarida inson ruhining kuchli emotsiyalar yordamida gunohdan poklanish jarayoni – katarsis texnikasidan keng foydalangan va undan hozirgi zamonda psixoterapiya, dramaturgiya va shu kabi san'at turlarida foydalanilmoqda. Katarsis g'oyalar, istaklar va fikrlarni bostirish yo'li bilan tanglik va xavotirdan qutilishga yordam beradi. Bu texnika diniy mutaassiblik, radikalizm, ekstremizm va terrorchilikning oldini olishga ko'maklashadi.

Din sotsiopsixologiyasi turli dinlar tomonidan yaratilgan insonparvar, samarali psixoterapevtik texnikani tadqiq qiladi. Masalan, amalda barcha dinlar nimaningdir, masalan, islom va xristianlikda yashashning mazmunini, hinduiylik, buddizmda azoblanishning

mazmunini tushunishda bu amaliyotdan foydalaniladi. Bunday texnikadan foydalanish tibbiyotda, amaliy psixologiyada, masalan, insonga tanlagan kasbidan, do'stlari va boshqalardan hafsalasi pir bo'lganda, unga ana shu vaziyatlarning ijobiy tomonlarini tushunishga yordam beradi. Yuz bergan holatning mazmunini tushunish ana shunday holatga tushgan kishilarga ruhiy tanglikdan tezroq chiqishga va yangi rejalar tuzishga, bemor odamga esa tezroq tuzalishga ko'maklashadi. Din psixologiyasi xuddi fenomenologiya singari o'z nazariyasini ishlab chiqadi, diniy tajribani, afsona va belgilarni o'rganadi hamda ularni tasniflaydi. Masalan, diniy tajriba turli yo'llar bilan amalga oshiriluvchi nafas olish mashqlari tizimi, mantralar vedizm va hinduiylikdagi g'ayritabiiy kuchga ega hisoblanuvchi muqaddas duolar, muqaddas obrazlarga meditatsiya, diniy ustozning gipnoz ta'siridagi harakatlari kabi mistik ekstazni o'z ichiga oladi.

Ilohlarga sig'inish turli-tuman marosimlar, ibodatlar, raqslar, jazava darajasidagi nutq, turli shaxslar va obyektlarga hurmat ko'rsatish, so'zsiz meditatsiya yoki ibodat, muqaddas marosimlar, diniy musiqa va qo'shiqlarni ijro etish kabi sig'inish aktlari ko'rinishida amalga oshiriladi. Shuningdek, u yoki bu ko'rinishdagi ibodat vaziyatlariga o'tish, ritual xatti-harakatlar, ekstatik ibodatlar kabi individual ibodatlar amalga oshiriladi. Ekstatik ibodat paytida dindor o'zini xudo bilan to'liq birlashib ketgandek his qiladi. Masalan, sufiy Al-Junayda "Biz birgamiz. Biz doimo Birlikdamiz... Men Sening ulug' va mo'jizakorligingni bilaman, Sen mening eng nozik tomirlarimda oqmoqdasan", deb ibodat qilardi.

Dj. Segond va boshqa bir qator psixologlar ibodatni "ong ostining yorib o'tishi", "emotsional oqim" sifatida tushunishadi. Dindorlarning fikriga ko'ra ekstatik ibodat paytida ular "qalbning, ko'ngilning ich-ichidan hayqirig'ini" eshitishadi, "ruhiy iztirob, hayajon"ni his etishadi, "nurli ko'z yoshlari" to'kishadi, "terisida go'yoki chumoli yurgandek

bg'lganini", "yurakning go'yoki to'xtab qolganini" va hokazolarni his etishadi¹⁷.

Dinning inson ongiga va ijtimoiy ongga ta'sirining psixologik jihatlarini birinchilardan bo'lib faylasuf va psixolog, Garvard universiteti o'qituvchisi U.Djems (1842-1910) o'rgana boshlagan. U o'z ishlarida diniy amaliyot shakllarining turli-tumanligini tadqiq etdi, diniy vahiy va ko'rinishlarni g'ayritabiiy muhitning inson ongiga ta'sirining mahsuli sifatida tushuntirishga harakat qildi. Uning "Diniy amaliyotning xilma-xilligi (The Varieties of Religious Experience)" asari (1902), unda keltirilgan misollar asosan xristianlikning protestantlik yo'nalishida bg'lib, din psixologiyasiga oid asar bo'lib qoldi. U.Djemsni individual psixologiya hamda turli diniy madaniyat va an'analar timsollarining o'zaro munosabati masalasi qiziqtirgan.

Din psixologiyasida katta muvaffaqiyatga psixoanalitik yo'nalish vakillari Z.Freyd, K.Yung va E.Fromm erishdilar. Avstriyalik psixiatr va psixolog Z.Freyd dinning vujudga kelishi masalasiga javob topishga harakat qilgan. U psixotahlil tamoyillarini din sohasiga ham tatbiq qilgan. U "Totem va tabu" (1913) asarida o'z nazariyasining markaziy tushunchalaridan biri bg'lgan "Edip kompleksi"dan foydalangan. Bu yosh o'g'il bolaning onasi bilan birga bo'lish maqsadida otasini yo'qotishga intilgani uchun otasining oldida aybdor ekanligini ongsiz his etishidir. O'g'ilning onasiga intilishi onalik hissiyotlari uchun otasidan rashk va raqobat qilishga qo'shilib ketadi. Freydning fikricha, Edip kompleksi insoniyat tarixi taraqqiyotining ilk bosqichlarida, kishilar unchalik katta bo'lmagan va ota boshchiligida urug'doshlik guruhlari bo'lib yashagan davrlarda vujudga kelgan. Muayyan bir paytda o'g'il otani yo'qotgan, ona beva bo'lib qolgan va ana shu paytlarda intsestning taqiqlanishi, ya'ni yaqin qarindoshlar o'rtasida jinsiy munosabatlarning taqiqlanishi vujudga kelgan. Freyd tabu vujudga kelishini ana shunday izohlaydi. Ibtidoiy xalqlarda taqiq u yoki bu xatti-harakatga, so'zga,

predmetga nisbatan o'rnatilgan. Tabuni buzish, xurofiy tasavvurlarga ko'ra, g'ayritabiiy kuchlar tomonidan jazolanadi. Freyd diniy e'tiqodni dindorlarning oliy kuchlardan himoya izlashdek sodda intilishi orqali tushuntiradi. Qadimgi insonning jon yoki boshqa shakllarda abadiylikka erishishga intilishi uning o'limdan, ko'pincha, tashqi olamning dushman kuchlaridan qo'rqishi uni yengilmas kuchlardan, xudolarning otalarcha himoyasini izlashga majbur qilgan. Dindorlarning ishonchiga ko'ra ular yechib bo'lmas muammolarning uddasidan chiqishga hamda real va soxta xavf-xatarlardan himoya qilishga qodir¹⁸.

Freydning g'oyalari haqiqatligini amalda isbotlashga intilish befoyda, chunki tajriba natijasini qat'iy bir ma'noda baholash mumkin emas. Nima bo'lganda ham freydzizm diniy amaliyot va diniy xatti-harakatga butunlay yangi nuqtayi nazardan qarashga imkon beradi.

Nemis-amerika faylasufi, sotsiologi va psixologi Erix Fromm Z.Freyd va K.G.Yungning din psixotahlil nazariyasini yanada rivojlantirdi. Din, deganda u "... individga mo'ljal olish tizimi va sig'inish obyektini beruvchi u yoki bu guruh kishilarining har qanday qarash va harakatlar tizimi..." ni tushungan. Uning fikricha har qanday idealga: xudolarga, dohiylarga, millatga, boylikka, nafosatga va shu kabilarga nisbatan ana shunday nihoyatda keng yondashuv diniylikka aylanadi. E.From avtoritar va insonparvar dinni bir-biridan farqlaydi. Dinning avtoritarligi tashqi qudratli hokimiyatga bo'ysunish g'oyasidan kelib chiqadi, dinning insonparvarligi esa dinning insonga qaratilganligidan paydo bo'ladi.

Dinni tushunishga falsafiy yondashuv ilmiy usulga eng yaqin sanaladi. U teologik yondashuvni inkor qilmaydi. Shu bilan bir qatorda, falsafa prinsipial jihatdan ateistik pozitsiyada turmaydi. Shuning uchun falsafa kamdan-kam hollarda dinga nisbatan obyektiv betaraf pozitsiyani egallaydi. Ko'pincha u qarama-qarshiliklardan o'zini chetga ololmaydi. Ba'zan u din bilan birlashib ketishini ta'kidlaydi (idealistik falsafa),

ba'zan esa dinni noto'g'ri bilim, deb inkor qiladi (materialistik falsafa). Shuning uchun faqat falsafiy tadqiq qilish usuli bilangina din haqidagi obyektiv bilimga erishib bo'lmaydi.

Shveysariyalik madaniyatshunos, tahliliy psixologiya asoschisi, "Ongsizlik psixologiyasi" kitobining muallifi K.G.Yung din va mifologiyaning ahamiyatini yuqori baholaydi. Yung ruhiy dunyo real mavjud, ammo uni aql bilan tushunib, aql-idrok asosida tushuntirib ham bo'lmaydi, deb hisoblaydi. Yung fikriga ko'ra individual ongsizlik bilan bir qatorda "arxetiplar"ni o'z ichiga oluvchi jamoaviy ongsizlik ham mavjud. Yung arxetiplarda umuminsoniy ramziylikning, shu jumladan, afsona va tushlarning manbaini ko'radi. Yung fikricha diniy tajriba – ushbu arxetipik obrazlarning ongsizlik sohasidan ong tomonga yorib o'tishidir. Badiiy ijodning eng yaxshi namunalari jamoaviy ongsizlikning rassom, shoir va h.k.larning individual ongiga ta'siri tufayli vujudga keladi. Din sirlilik va ramziylikka ehtiyoj sezuvchi kishilarga yordam berishi mumkin.

Shunday qilib, "jamoaviy ongsizlik" Yungning obrazli ifodasiga ko'ra, o'ziga xos "zamburug'", ya'ni individlar ma'naviy hayotining umuminsoniy asosi hisoblanadi. Arxetiplar, ya'ni azaliy psixik obrazlar, ilk obrazlar bo'lib, ular avloddan avlodga uzatiladi hamda tushlarning umuminsoniy ramziyligida, afsonalar va shu kabilarda "kodlashtirilgan". Masalan, amalda deyarli barcha madaniyatlar uchun, shu jumladan, din uchun ham onaning sof obrazi, uning beg'araz muhabbati ana shunday universal kod hisoblanadi. Ingliz psixologi M.Arjajl o'zining "Diniy xatti-harakat" kitobida turli psixoanalitik nazariyalarning izchil tahlilini bergan.

Zamonaviy din psixologiyasida diniy mutaassiblik va dindorlarning radikal xatti-harakatlarining oldini olish, ekstremizm, terrorchilik, prozelitizm, missionerlik kabi muammolar dolzarb sanaladi.

O'zbekistonda diniy mutaassiblikning tarixiy ildizlariga, uning hozirgi shakllariga va unga qarshi kurashish asoslariga alohida e'tibor qaratadi.

Dinni o'rganishga *axloqiy yondashuv* "yaxshilik", "yomonlik" va boshqa axloqiy kategoriyalarning mezonlari va normalarini aniqlaydi. Din axloqiy sanksiyalarni amalga oshiradi: gunoh yoki ayblari uchun jazolaydi va qoralaydi yoki aksincha, yaxshi fazilatlari, himmati uchun taqdirlaydi, jannatdan joy berishga, nirvanaga erishishga va'da qiladi va hokazo. Nemis faylasufi I.Kant fikriga muvofiq din ilohiy buyruqlarini inson majburiyatlari sifatida anglanishi hisoblanadi. U axloqiy va formal dinni bir-biridan farqlaydi. Rasmiy dinda nafaqat xatti-harakatlarning ichki axloqiy qadriyati, balki shu bilan birga ularning xudo uchun tashqi ifodalanishi ham ahamiyatga ega.

Islom falsafasi va manbashunosligi, hadisshunoslik, sufiylik falsafasi o'zining oliy darajadagi axloqiy va ma'naviy yo'nalishga egaligi bilan ajralib turadi. Musulmonlar uchun Payg'ambar Muhammad (a.s.), uning safdoshlari, obro'li diniy mutaxassislar (teolog, ilohiyotshunoslar) va ba'zi sufiy shayxlarning hayoti ibrat olishga misol bo'ladi.

S.Reynak din eng yuqori axloqiy kategoriya bo'lmish vijdonga borib taqaluvchi axloqiy hissiyotlar yig'indisi sifatida paydo bo'lgan; aynan uning o'zi inson xatti-harakatini axloqiy jihatdan boshqaradi, deb hisoblaydi.

Amerika antropologi Klifford Girts din ma'naviy madaniyat ramzlarini o'zida jo qilgan, deb hisoblaydi. M.Veber kabi Girts ham insonni o'zi yigirib to'qiydigan ma'nolar to'riga yo'g'rib ketgan jonivorga qiyos qiladi. Shuningdek, u diniy marosim, afsona va boshqa madaniyat hodisalariga ramzlar tizimi sifatida qaraydi. Tadqiqotchining vazifasi har bir madaniyatda mavjud bo'lgan asosiy ramz-so'zlarni topish, tushunish va izohlashdan iborat. Klifford Girts dinga madaniyatning bir qismi sifatida qaraydi va faqat aniq dinni o'rganish

mumkin, deb hisoblaydi. U mavhum dinni kashf etish urinishini xuddi mavhum tillarda gapirishga behuda urinishga o'xshatadi¹⁹.

L.Feyerbaxning falsafasi dinning vujudga kelishi haqidagi *antropologik* va *naturalistik* yondashuvlarning yorqin namunasi. Unga ko'ra insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi belgisi jon emas, balki aql, iroda va yurak (hissiyot)dir. Feyerbax fikricha, Xudoni bilish bu insonning o'z-o'zini bilishidir. G'oyaviy jihatdan uning konsepsiyasi aynan inson yuragini ilohiylikning manbayi deb hisoblovchi sufiylik falsafasiga yaqin. Maxsus diniy amaliyot yo'li bilan o'zini anglash orqali sufiy haqiqatni (haqni) anglaydi.

Din fenomenologiyasi maktabining asoschilaridan biri nemis faylasufi Edmund Gusserl (1859-1938) ta'limotiga ko'ra fenomen so'zi (grekchadan phainómenon - namoyon bo'lish) bizga tajriba orqali, hissiy tajriba orqali o'rganiladigan hodisani anglatadi. Fenomenga zid ravishda Kant falsafasidagi "narsa o'zida," tushunchasiga muvofiq mutlaq fikr – noumenni bilib bo'lmaydi, Shunday qilib, falsafiy jihatdan fenomen biz tasavvurlarimiz va bilimimiz orqali anglab oladigan hodisa yoki predmetlar belgilarining yig'indisidir. Fenomenologiya fenomenlarni o'rganuvchi fan bo'lib, u XX asrning asosiy falsafiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Din fenomenologiyasi diniy tajribaning mohiyatiga oid tiplarni aniqlash maqsadida uning empirik mazmunidan mavhumlashishni, chetlashishni maslahat beradi. Bunda psixologiya va fenomenologiya o'rtasidagi farq shundaki, din psixologiyasi faktlarni fazo va vaqtda ko'rib chiqsa, fenomenologiya ularni vaqtga oid bo'lmagan tarzda ko'radi.

Nemis teologi, fenomenolog Rudolf Otto (1869-1937) E.Gusserl va D.Shleyermaxer g'oyalarining davomchisi edi. U o'zining "Ilohiylik" (1917) kitobida XX asrda Germaniyadagi gumanitar fanlarda mustahkamlanib olgan materializmdan farq qiluvchi dinning o'z shaxsiy dunyoqarashiga ega bo'lish huquqini himoya qiladi. Protestant bo'lgan

Otto konfessional xristianlikni tanqid qiladi, ammo u o'zining ko'p sonli sayohatlari paytida tanishgan ko'plab dinlarni, xususan, dzen-buddizm va hinduiylikni yuqori baholaydi.

XX asrning boshqa bir obro'li din fenomenologi Gerard van der Leu (1890-1950) edi. Leu o'zining "Din fenomenologiyasi" (1933) asarida dinni tasniflash tamoyillarini, sirli hodisalarning turlarini, avliyolik tiplarini, diniy tajriba kategoriyalari va shu kabilarni tavsiflab beradi. Diniy fenomenlarning ichki tuzilishini o'rganishni maqsad qilgan Van der Leu tarixiy jihatni nazardan chetda qoldiradi, shuning uchun uning ishlari ko'pincha tanqid qilingan edi. Din fenomenologiyasi faktlarga baho bermay, ularni obyektiv bayon qilishga intiladi.

Jamiyatning diniy madaniyati sohasidagi tadqiqotlar din antropologiyasi paydo bo'lishiga olib keldi. U insonning diniy ishonchini, ijtimoiy-diniy munosabatlarni, ma'naviy madaniyat sohasi bo'lgan dinning paydo bo'lishi va taraqqiyoti kontekstida insonning diniy amaliyoti masalalarini o'rganadi. Din antropologiyasi sohasida ko'zga ko'ringan tadqiqotchilardan biri ingliz etnologi E.Teylor sanaladi.

Dinshunoslikni o'qitish va tadqiq etish metodikasi ushbu fanga tegishli ilmiy va pedagogik vazifalarni bajarishga qaratilgan. Dinshunoslik o'qitish metodikasi o'quvchilarda pedagogik, tarbiyaviy, ilmiy-tadqiqotga oid ilk ko'nikmalarni tarkib toptirishdek amaliy vazifalarni bajaradi. Shu bilan bir qatorda u dinlardagi axloqiy pand-nasihatlarini anglashga, diniy mutaassiblikka qarshi kurashda asqatuvchi tarbiyaviy vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

Din sotsiopsixologiyasida kuzatuv usuli muhim ahamiyatga ega. Dinning sotsiologik, psixologik, antropologik, fenomenologik jabhalarini tadqiq etish uning ichki tomonlarini: diniy-madaniy an'analar, hissiyotlar, kechinmalar, diniy tajriba, ma'naviy qadriyatlar, fenomenlar va h.k.larni chuqur o'rganishini talab qiladi. Bunday

tadqiqotlar din sotsiopsixologiyasi, din antropologiyasi va din fenomenologiyasida olib borilishi shart. Biroq dinga bunday chuqur “kirish”, uni bunday chuqur o‘rganish tadqiqotchini subyektivlikga olib kelishi mumkin. Xolis metodologik yondashuv tamoyiliga amal qilish uchun tadqiqotchi qanday muammolarga duch kelishi mumkin? Din sotsiologiyasidagi kuzatish amalda sotsiologiyaning barcha usullarini: so‘rovnomalar, anketa o‘tkazish, ijtimoiy esperementni o‘z ichiga oladi. Sotsiologik kuzatishning muhim xususiyati shundaki, unda odamlar kuzatish obyekti bo‘ladi, ularning ijtimoiy faolligi turlicha, ularning individual ongi, psixikasi, maqsadlari, qadriyat mo‘ljallari, xarakteri, emotsiyalari, shu jumladan, ularning xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan tomonlari: kuzatilib turishni xohlamasligi, yaxshi ko‘rinishga intilish va h.k.larning barchasi olinadigan informatsiyaning obyektivligini bir qadar pasaytiradi.

Bu ayniqsa, sotsiolog va kuzatiluvchi shaxslarning maqsadlari turlicha bo‘lganda yaqqol ko‘zga tashlanadi, bunda kuzatish yoki kurashga aylanadi, yoki tadqiqotchining o‘z harakatlarini yashiruvchi hiylasi (manipulyatsiyasi)ga aylanib qoladi. Sotsiologik kuzatish usulining boshqa xususiyati shundan iboratki, tadqiqotchi ham insoniy sifatlarga ega: u kuzatiluvchi shaxs qayg‘ulariga hamdard bo‘ladi, kuzatiluvchilarga yordamlashish uchun turli hissiyot va kechinmalarni boshdan kechiradi, ba’zan esa, kuzatish natijalariga tuzatishlar kiritadi. Sotsiologik tadqiqotning obyektivligi undan shaxsga oid munosabatlarni olib tashlashda emas, balki ilmiy tadqiqot mezonlarini ular bilan almashtirib qo‘ymaslikda.

Sotsiologik kuzatish usulining afzalliklari: bevosita qabul qilinish, konkret vaziyatlarni, faktlarni, ahvolni qayd qilish mumkinligi. Shuningdek, bunda real odamlar guruhining konkret xatti-harakatini hisobga olish mumkin. Kuzatish usulining kamchiliklari eng avvalo ijtimoiy obyekt va subyektning faolligi mavjudligida, bu esa natijaning

obyektiv emasligiga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari kuzatish ko'p vaqtni, shuningdek, insoniy (sotsiologning yuqori kvalifikatsiyasi) va moliyaviy resurslarni talab qiladi: kuzatishga tayyorgarlikka oid, instruktaj berishga oid va boshqalar. Masalan, 100 soatlik kuzatish uchun yozishga 200 soat va kuzatish yakunlari hisobotini tayyorlash uchun 300 soat vaqt ketadi.

Kuzatish uslubi aksariyat hollarda din antropologiyasi sohasida yuqori natija beradi. Antropologlar dindorlarning hayot tarzi, urf-odatlarini, xulqi va an'analarini, davlat, jamiyat, huquqiy masalalar, boshqa konfessiyalar vakillari bilan o'zaro munosabatlarini o'rganadilar. Ilmiy sotsiologik kuzatuv o'zining rejali asosda, tizimli ravishda o'tkazilishi, kuzatish natijalarining majburiy tekshirilishi, turli shakllarga egaligi bilan ajralib turadi.

Sotsiologik tadqiqotlar muayyan turlari turli maqsadlarga xizmat qiladi. Masalan, nazorat qilinmaydigan kuzatuvlar aksariyat hollarda real hayotiy vaziyatlarni tasvirlashga qaratilgan bo'ladi. Kuzatuvning bu shakli qat'iy rejasiz amalga oshirilib, tadqiqotchilik xususiyatiga ega. U faqat muammoni aniqlash va keyinchalik nazorat ostida olib borilayotgan kuzatuvlarni amalga oshirish imkonini beradi. Bunday hollarda kuzatuvchilarning soni ortadi, jarayon mufassal rejalashtiriladi va h.k.

"Ichidan kuzatish", ya'ni jamoaga qo'shilish orqali kuzatish uslubi. Bunda kuzatuvchi kerakli jamoaga qo'shib oladi. Bu uslub tadqiqotchidan yuqori malaka va hatto qurbonlik talab etadi. Zero, u o'rganilayotgan guruhning turmush tarzi va qadriyatlarini asosida hayot kechirishiga to'g'ri keladi. Ba'zi vaziyatlarda tadqiqotchi obyektivlikni yo'qotib, o'zi va jamoa o'rtasidagi chegarani yoddan chiqarishi mumkin.

Amerikalik sotsiolog J. Andersen daydilarning hayot tarzini o'rganish maqsadida olib borgan davomli kuzatishlari natijasida noyob ma'lumotlarni qayd etishga muvaffaq bo'lgan, ularga nisbatan

xayrixohlik hissi sabab hatto ularning hayotidagi standart holatlarni yoqlashga uringan.

E.Franke va V.Maske rasmiy ro'yxatdan o'tgan "Germaniya musulmon yoshlari" jamiyati orasida "ichidan kuzatish" uslubini qo'llash orqali kerakli ma'lumotlarni olishga erishganlar²⁰. Zero, mazkur uslub jamiyat a'zolari orasida bo'lib, ularning fikr-mulohazalari, noverbal reaksiyalari, ijtimoiy rollari, xususan, kiyinish odati, ramzlari va an'analarini anglash imkonini bergan. "Sodda", maishiy kuzatishdan farqli o'laroq ilmiy kuzatishda asosiy e'tibor tizimlilik, ish harakatlarning aniq qayd etilishi, kuzatilayotgan shaxslarning shaxsiy va ijtimoiy xulqiga qaratiladi. Ma'lumotlarni bu tarzda to'plash "Germaniya musulmon yoshlari"ning kundalik turmush tarzini anglab yetish, ularning jamiyatdagi tutgan o'rni, qadriyatleri va qiziqishlarining mazmun mohiyatini tushunish imkonini beradi.

Jamoalarga qo'shilish orqali olib boriladigan "ichidan kuzatish" uslubi o'tkazilayotgan tadqiqotlarning turi yoki standart vaziyatlarning darajasiga ko'ra o'zaro farqlanuvchi strukturali va strukturasisiz shaklda bo'lishi mumkin. Tizimli kuzatuv muayyan farazlar asosida avvaldan belgilangan mezonlar monitoringi bo'yicha amalga oshiriladi. Tizimli bo'lmagan kuzatuvlar esa kuzatuvchining to'satdan yuzaga kelgan qiziqishi tufayli sodir bo'ladi. Bunday vaziyatlarning ustunligi shundaki, jarayonni boshqarish yengil kechadi, yangi g'oyalarni amalga oshirish imkoniyati mavjud bo'ladi.

Kuzatish natijalarini qayd etishda rasman quyidagi savollarga javob berish talab etiladi: Kuzatuv natijalari qachon va qanday holatda saqlanishi lozim? Ulardagi asosiy masala nimada? Ba'zi hollarda diktofonning xotirasi yetmasligi mumkin. Shu bois, tadqiqot yakunlanib, uyga qaytish bilan natijalarni imkon qadar tezroq yozib qo'yish tavsiya etiladi. Yoki eslab qolingan ma'lumotlar asosida bayonnoma tuzish lozim. Biroq shuni ta'kidlash joizki, sizga yordam berishga xayrixoh

bo'lgan diniy jamoa a'zolarini e'tiborga olmaganda, bunday vaziyatlarda kuzatuv vaqtida yozuvlarni qayd etish tavsiya etilmaydi. Bu kuzatuvchilar orasida shubha uyg'otadi.

Din sotsiologiyasi va din psixologiyasida o'z-o'zini kuzatish uslubi keng qo'llaniladi. Introspeksiya deb atalgan ushbu metodda ongning turli holatlaridagi kechinmalar shu holatni boshidan kechirayotgan sub'ekt tomonidan kuzatiladi. Bunday o'z-o'zini kuzatish orqali o'zingizdagi psixik jarayonlar haqida ma'lum bilimlarni olish mumkin. Biroq olingan natija va xulosalar subyektiv xarakterga ega bo'lishi mumkinligi sababli bu uslub bilan birga obyektiv tashqi kuzatishdan foydalanishga ko'proq e'tibor beriladi.

Dala tadqiqotlari real hayotiy vaziyatlarni kuzatishga qaratilgan bo'lsa, laboratoriyadagi kuzatuvlar maxsus yaratilgan vaziyatlar bo'yicha tegishli xulosalar olish imkonini beradi. Birinchi uslub sotsiologik razvedkalarda tabiiy sharoitlarda qo'llanilsa, ikkinchisi real hayotda natija olish imkonini bermaydigan, faqat eksperimental tadqiqotlarda muayyan xulosalarga erishish mumkin bo'lgan holatlarda qo'l keladi.

Ochiq kuzatish uslubida o'rganilayotgan shaxs kuzatuvda ekanligini biladi. Bu esa natijalarning subyektiv xarakter kasb etishga olib kelishi mumkin. Shu bois, ishonchli natijalarga erishish uchun boshqa xolis nazoratchilarning takror kuzatuvi va kuzatilayotganlarning nazoratchiga moslashishi uchun ketadigan vaqtni ham e'tiborga olish talab etiladi. Mazkur kuzatuv asosan tadqiqotlarning razvedka bosqichida qo'llaniladi.

Yashirin kuzatuv (inkognito) uslubining jamoalarga qo'shilish orqali olib boriladigan "ichidan kuzatish" uslubidan farqi shundaki, tadqiqotchi-sotsiolog kuzatuv olib borilayotgan guruhda bo'lishiga qaramay hodisalarga ta'sir ko'rsatmaydi, u o'z qiyofasini oshkor etmagan holda faqat chetdan kuzatish bilan kifoyalanadi. Xorijlik

sotsiologlar kuzatuvchining ushbu uslubini “fonusli ustun tagida qiyofasini yashirish” deb ataydilar. Shu bois, agar bir kishi biron bir masalaga beparvolik bilan munosabat bildirsa, unday insonga nisbatan “(unga baribir,) fonusgacha; chiroqqacha” iborasini qo‘llaydilar (o‘zbekchasiga aytganda: “Suv bossa, to‘pig‘iga chiqmaydi”). Aksariyat hollarda insonlar kuzatuvchilarni tasodifiy yo‘lovchi, amaliyotchi, safardagi kishi, qahvahona xizmatchisi va boshqa shu kabi ijtimoiy rollarida uchratganlari sababli kuzatish natijalari nisbatan tabiiy xarakter kasb etadi.

Din sotsiologiyasida eksperiment (lot. experimentum – tajriba, sinash) uslubida ham keng foydalaniladi. Ilmiy asosda qo‘yilgan bunday tajribada tadqiq etilayotgan hodisa ma‘lum shart-sharoitda takror va maxsus kuzatiladi. Eksperimentant o‘tkazuvchi shaxs kuzatuvchidan farqli o‘laroq, o‘rganilayotgan guruh yoki oilaga faol ta‘sir ko‘rsatadi. Ushbu uslub yangi davr tabiatshunosligida vujudga kelgan bo‘lib, uni F.Bekon o‘z asarlarida ilk marta tasniflab, falsafiy jihatdan yoritib berdi. XX asrning 20-yillarida ijtimoiy eksperimentlarni o‘tkazish rivojlandi. Bu tajribalar ijtimoiy tashkilotlarning yangi shakllarini hayotga tatbiq etish va boshqaruvni optimallashtirishga turtki bo‘ldi. Shu bois, ijtimoiy eksperimentlar ma‘rifiy ahamiyat kasb etishi bilan bir qatorda jamiyat boshqaruvini muvofiqlashtirishga ham xizmat qiladi. Ijtimoiy eksperiment obykti sifatida ko‘riladigan bir guruh kishilar tajriba jarayonlari ishtirokchisiga aylanadilar va sinov jarayonida ularning qiziqishlarini inobatga olish talab etiladi. Tadqiqotchi esa o‘zi o‘rganayotgan vaziyatni kuzatib, unga ta‘sir ko‘rsata oladi. Ijtimoiy eksperimentlarning mazmuni va bajariladigan ishlar tartibini belgilashda jamiyatda qabul qilingan huquqiy va axloqiy normalarga amal qilish talab etiladi.

Hozirgi zamon ijtimoiy-gumanitar fanlari sohalarida xayoliy eksperiment keng qo‘llaniladi. Bunda ideallashtirilgan obyektlarda

kishining fikrlash qobiliyati, xayoliy tajribalar tizimi tekshirib ko‘riladi. Masalan, qiyoslash bu bir obyektning rivojlanish bosqichlari yoki turli obyektlarning o‘xshash va farqli jihatlarini bilishga qaratilgan amaliyot bo‘lishi bilan birga, tafakkur va hayot mazmunini anglashga, uni tasniflash, tartibga solish va baholashga xizmat qiluvchi fikrlash jarayonidir. Qiyosiy uslubda obyektlardagi o‘zaro munosabatlarni ochib berish uchun ularni juft holda taqqoslashga e‘tibor qaratiladi. Bu holda tajriba uchun muayyan shart-sharoit yoki qiyoslash uchun asos talab etiladi. Shu bilan birga qiyosiy tajriba “bir turdagi” predmetlar sinfi ustidan o‘tkazilsa, muayyan mazmun kasb etadi. Qiyoslash orqali aniqlanadigan jihatlarining eng oddiy ko‘rinishi bu ustunlik, tenglik va farqli tomonlaridir.

Bayon usuli bilishning amaliy ko‘rinishi bo‘lib, muayyan bir fan sohasida erishilgan kuzatuv natijalarini tegishli belgilar yordamida tasvirlashga e‘tibor qaratiladi. Nazariy bilish usullaridan formallashtirishda, ya‘ni fikrlash, isbotlash, tasniflash mazmunini formallashtirishda, ya‘ni belgi-ramzlar shaklida aks ettiriladi. Ushbu formallashtirishda, belgi va ramzlar ta‘rif, tushunchaning aniq mazmun kasb etishiga ko‘maklashib, uning boshqa ma‘nolari ishlatilishiga yo‘l qo‘ymaydi.

Aksiomatik metod aksiomalarga, ya‘ni o‘z-o‘zidan ravshanligi, ayonligi sababli isbotsiz qabul qilinadigan fikrlarga asoslanib ilmiy nazariya qurish usulidir. Asos qilib olingan aksiomalar tizimi muayyan nazariy tizimda isbotsiz haqiqiy, deb qabul qilinadi. Boshqa nazariy bilimlar, xulosalar to‘la ravishda aksiomalar tizimidan deduktiv yo‘l bilan chiqariladi. Mazkur usul ilohiyotda keng qo‘llanilib, bunda ilohiy ta‘limotlar, aqidalar asos qilib olinadi. Lui de Broylning fikriga ko‘ra aksiomatik uslub fanlarni tasniflash va o‘qitishda yaxshi natija beradi. Ammo yangi bilimlarni kashf etishda qo‘llab bo‘lmaydi.

Deduksiya umumiy qoidalardan xususiya borish usuli bo'lib, umumiylikdan xususiylikka borish bo'yicha mantiqiy xulosa chiqarish ma'nosini bildiradi. Deduksiya taxminlarning deduktiv aloqadorligiga asoslanadi. Uning asosida taxminiy xulosa chiqariladi. Bunda gipoteza (taxmin) eksperiment natijasida yoki tasdiqlanadi, yoki inkor etiladi.

Induksiya esa ayrim fikrlardan umumiy xulosalar chiqarishda va mantiqiy tadqiqotlarda qo'llaniladigan muhokama usulidir. Xususiyligni (masalan, hissiy diniy tajriba, konkret fakt) o'rganilib, umumiylik (abstrakt umumlashgan xulosalar) bilib olinadi. Umumiylik predmet va hodisalar bilan uzviy aloqada bo'ladi. Umumiylikning eng muhim tomonlaridan biri induktiv xulosa chiqarishdir. Induksiya bilimlarning tashkil topishida, qonuniyatlarni ochishda, tushunchalarni namoyish etish jarayonida, gipotezani olg'a surishda fan uchun muhim ahamiyatga ega (masalan, diniy hissiyotlar tajribasi, aniq dalillar va b.).

Umumilmiy metodologik tamoyillar ichida tizimli yondashuv alohida o'rin tutadi. Mazkur yondashuv asosida o'rganilayotgan obyektlar yaxlit bir tizim sifatida olinadi. Bunda quyidagi shartlar amalga oshiriladi:

- har bir tarkibiy qismning tizimdagi o'rni va funksiyasi qarab bog'liqlik darajasi aniqlanadi. Bunda yaxlit tizim xususiyati uning tarkibidagi elementlarning jamiga teng bo'lmaydi;

- tizim va uning tarkibiy qismlarining o'zaro aloqasi, tarkibiy xususiyatlari aniqlanadi;

- tizimning ierarxik xarakteri ochib beriladi;

- tizim tadrijiy rivojlanayotgan yaxlit jarayon sifatida ko'rib chiqiladi.

Har qanday ijtimoiy tizim kabi diniy jamoa uchun o'z-o'zini tashkil etish xususiyati xos. Bunda tizimdagi elementlarning o'zaro munosabati turli mexanizmlardagi kabi keskin xarakter kasb etmay, aksincha, tirik organizm, jamoalarga xos bo'lgan serharakat, jo'shqin,

dinamik xarakterga ega. Tabiiy, ijtimoiy, ilmiy qonun qoidalarni izlashga qaratilgan o'z-o'zini tashkil etish umumilmiy nazariyasi sinergetika, deyiladi. Tarkibiy-funksional uslub tizimli yondashuvning o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, unda yaxlit tizimning tarkibiy qismlari va ularning o'zaro munosabatlarini, vazifalarini aniqlashga e'tibor beriladi.

Ehtimoliy-statistik uslubda tasodifiy hodisaning muayyan, istalgancha ko'p marta takrorlana olishi e'tiborga olinadi. Ular ehtimollik nazariyasi bilan bog'liq bo'lib, din sotsiologiyasi va psixologiyasida diniy nizolarning rivojlanishi yoki kuchayishini prognoz qilish, terrorchilik aktlari sodir etilishi yoki ekstremistlar faoliyati kuchayishi, kamayishi ehtimoli kabilarni aniqlashda qo'l keladi. Muayyan sharoitlarda bu kabi hodisalar yuz berishi ehtimolligi darajasi o'rganiladi. Miqdoriy jihatdan ular noldan (yuz bermaydi) birgacha (yuz beradi) bo'ladi.

Statistik qonunlarga asoslanib prognozlashtirish ehtimoliy xarakterga ega, ular ko'plab omillarning ta'siri bilan belgilangan bo'ladi. Maxsus metod, vosita va operatsiyalarga – alohida tarixiy fakt va hodisalarning individual xususiyatlarini ideografik tasvirlash usuli; hujjatlarni tahlil qilishda matnlar va boshqa informatsiya tashuvchilar mazmunini sifatiiy va miqdoriy kontent-tahlil qilish; intervyuni sotsiometrik tahlil, shuningdek, kompyuterda qayta ishlanuvchi kontent-tahlil; alohida avlodlarning jamoaviy biografiyasi xususiyatlarini va shaxslar hayotiy yo'lini ifodalashda ularning shaxsiy hujjatlaridan (yozishmalar, kundaliklar, avtobiografiya va h.k.) foydalanishga asoslangan biografik usul; og'zaki intervyu, yozma anketa o'tkazish, loyihalash usuli kabi so'rovnomalar din psixologiyasida keng qo'llaniladi. Bu insonning shaxsiy xususiyatlarini uning faoliyati natijalari orqali bevosita o'rganish usuli; test o'tkazish esa shaxsiy xususiyatlarni, tafakkuri darajasini (IQ), professional ko'nikmalarini, diqqatini o'rganadi. Test bilan ishlashda axloqiy normalar va

tamoyillarga rioya etilishi kerak, chunki testga yaxshi bilmasdan ishlov berish yoki oshkor etilmaydigan natijani ochish salbiy oqibatlarga olib keladi; o'yin testlarini o'ynash usuli qaror qabul qilishda (axloqiy tanlov, boshqarishga oid qaror) samaralidir. Psixodramada o'yin ishtirokchisi individual vaziyatni "amalga oshiradi", sotsiodramada esa – muayyan guruh vaziyat o'ynaladi; case study esa konkret vaziyatni ko'rsatuvchi o'quv mashqi. Konkret masalalarni tahlil qilish - kimlarningdir tajribasi asosida nimanidir o'rganishning eng yaxshi yo'li hisoblanadi. O'quv vaziyat - Sase study usulida o'quvchi unga taklif etilgan konkret vaziyatni (diniy jamoada, dunyoqarashga oid bahsda, tanlash vaziyatida va h.k.) tahlil qilishga o'rganadi va ushbu vaziyatlarni yechishga oid variantlarni taklif qiladi. Sase study muammoni ko'rsatuvchi bir yoki bir necha tipik hodisalarni chuqur o'rganishga yordam beradi.

Bugungi zamonaviy dinshunoslik metodologiyasida quyidagi tendensiyalar aniqlandi: fanlararo yondashuvlarning kuchayishi; globallashuv sharoitida kechayotgan integratsiyalashuv jarayonlarni e'tiborga olgan holda dunyo dinlarini o'rganish zaruratining anglab yetilishi; dinshunoslikda sinergetika uslublaridan foydalanilishi; dinshunoslikka oid atama va iboralarga aniqlik kiritish va ularni standartga keltirishga qaratilgan qiziqishlarning ortishi; dinlardagi vaqt o'lchovi bilan bog'liq qarashlarning nisbiyligi masalasiga oid fikrlarning rivojlanishi (hinduiylik va buddizmdagi davriy vaqt o'lchovi; hayot davomiyligi (Qiyomat qoim, Oxirat va b.); tabiiy va ijtimoiy fanlarga xos uslublarning yaqinlashtirilishi (sotsiometrik metodlar, matematik vositalardan diniy dalillarni yoritishda foydalanish), din sotsiologiyasi va psixologiyasida kichik diniy jamoalarni o'rganishda, jamoa a'zolarining o'zaro munosabatlarini tahlil qilishda turli uslublardan foydalanish holatlari; dinshunoslik sohasida, xususan, din fenomeologiyasida tadqiqot olib borishning noan'anaviy uslub va

vositalarga tayanish holatlarining ortishi; diniy manbalar, muqaddas kitoblar, din peshvolari va paygʻambarlar hayot faoliyatining narratologik tadqiq etilishi.

Dinni oʻrganish boʻyicha yuqorida sanab oʻtilgan ilmiy yondashuvlardan boshqa bir qator umumiy yondashuvlar ham mavjud. *Teologik usul* bu asosan dinni notanqidiy tadqiq qilish yoʻlidir. Uning asosida isbot qilishni talab qilmaydigan diniy ishonch yotadi. Majoziy qilib aytganda, teologiya ishonch aksiomalari bilan, dinshunoslik esa tafakkur teoremlari bilan shugʻullanadi. Diniy yondashuvning asosiy maqsadi dindagi asosiy aqidalarning haqiqatligini koʻrsatishga intilish sanaladi. Bu bilan teologiyaning maxsus boʻlimi boʻlgan apologetika shugʻullanadi. Din falsafasi, diniy taʼlimotlar, matnlar, timsollar va shu kabilar dinni teologik jihatdan oʻrganishga taʼsir koʻrsatgan. Teologiya dinni subyektiv jihatdan oʻrganadi, u dinni nafaqat tahlil qiladi, balki diniy eʼtiqodni ateistlar va boshqa diniy konfessiyalardan hamda ichki sekta va oqimlardan himoya qiladi.

Ateistik yondashuv bu koʻpincha dinni tanqidiy tahlil qilish sanaladi, unda xudo tomonidan dunyoning yaratilganligi, yaratuvchining mavjudligi tanqid qilinadi, bilim ishonchga qarshi qoʻyiladi, abadiy hayot kechirish va osmoniy jannat, qayta tugʻilish gʻoyasi, nirvana va shu kabilar inkor qilinadi. Shunday qilib, dinshunoslik va teologiya dindек umumiy oʻrganish obyektiga ega, ammo ular uni tushuntirishda va metodologiyada prinsipial qarama-qarshi yondashadilar. Shu munosabat bilan jamiyatdagi dunyoviylik va diniylik chegaralarini hurmat qilish masalasi hamon dolzarb masala hisoblanadi²¹

Oʻzbekiston mustaqillikka erishgandan soʻng maʼnaviy, diniy va madaniy qadriyatlarni tiklash siyosati dinlarni, eng avvalo islomning turli jihatlarini tadqiq etishga turtki berdi. Hozirgi Oʻzbekistonda milliy dinshunoslik maktabining shakllanishida uch asosiy bosqich va 2017-yilning boshidan shiddat bilan rivojlanayotgan toʻrtinchi bosqich

kuzatilmoqda. Ushbu bosqichlarning har biri muhim tarixiy voqealar bilan bog‘liq²².

I. 1992-1998-yy. Mamlakatimizning davlat mustaqilligiga erishishi (1991-y.) va shu bilan bog‘liq holda ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha sohalarida yuz bergan tashkiliy o‘zgarishlardek tarixiy voqealar. Masalan, 1992-yili Din ishlari bo‘yicha Qo‘mitaning tashkil etilishi, diniy mazmundagi materiallarning dinshunoslik ekspertizasi tashkil etilishi, O‘zbekistondagi oliy o‘quv yurtlarida “Dinshunoslik” fanidan dars berishning boshlanishi, “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”gi qonunning qabul qilinishi va uning 1998-yildagi yangi tahriri. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan “Dinshunoslik” mutaxassisligi bo‘yicha ta‘lim standarti ishlab chiqish faoliyatining muvofiqlashtirilishi. Dinshunoslik vujudga kelishining birinchi bosqichida dinni tadqiq etish ishining katta qismi faylasuflar tomonidan amalga oshirildi, ya‘ni o‘sha davrda himoya qilingan tadqiqot ishlarining 48 foizini qamrab oldi. Holbuki, o‘zbek tili va adabiyoti, rus tili va adabiyoti, Osiyo va Afrika xalqlari adabiyoti mutaxassislarining ishi 24 foizni, tarixchilarning ishlari – 20 foiz, huquqshunoslar ishi esa 8 foizni tashkil etdi.

Mamlakatimizdagi yirik oliy o‘quv yurtlarida dinshunoslik kafedralari ochildi. Ammo yuqori malakali kadrlarning kamligi va akademik doiralardagi ushbu fanining predmeti, maqsad va vazifalari xususidagi kelishmovchiliklar dinshunoslikni o‘rganish va dars berish sifatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Shunday bo‘lsa-da, shunday sharoitlarda ham din va hurfiylik falsafasi, din sotsiologiyasi borasida qiziqarli tadqiqotlar paydo bo‘ldi: A.Abduamedov, B.Bobojonov, H.Karomatov, A.Hasanov va boshqa dinshunoslarning ilmiy ishlari shular qatoriga kiradi.

Birinchi bosqichda islom qadriyatlarini o‘rganishning metodologik asoslari tamal toshini qo‘yish, ayniqsa, muhim edi. O‘zining falsafa

bo'yicha nomzodlik ishida P.Abdullaxonov birinchi bo'lib O'rta Osiyo xalqlari madaniyati tizimida islomni o'rganishning metodologik aspektiga murojaat qildi (1992-y.). Bu davrda amalga oshirilgan fanlararo tadqiqotlar ichida quyidagi ikki ish o'zining yorqinligi bilan ajralib turadi: o'zbek adabiyotida Qur'on motivlarining tarixiy-badiiy tahliliga bag'ishlangan H.Karomatovning filologiya bo'yicha doktorlik ishi ikki mutaxassislik chegarasida himoya qilingan: 10.01.03 – O'zbek adabiyoti va 10.01.06 – Osiyo va Afrika xalqlari adabiyoti (1993-y.). 90-yillarda islom qadriyatlarining tiklanishi, Ma'naviyat va ma'rifat markazining faoliyati islomning milliy o'zini anglash, ma'naviyat, tarbiya va mamlakatimiz fuqarolik huquqi va Oila kodeksi bilan o'zaro aloqalariga qiziqishni jonlantirdi. A.Yusupovning dissertatsiyasida ma'naviy qadriyatlar, diniy va dunyoviy ilmlar uyg'unligi masalasi yoritilgan. 90-yillarning o'rtalaridan boshlab islom huquqi, islom iqtisodiyoti, shariat masalalariga qiziqish ko'zga tashlanadi, shuningdek, sharqshunoslarning huquqshunoslik masalalarini o'rganishi kuchaydi. Bu davrda din tarixi bo'yicha sharqshunos-olimlarning tadqiqotlari o'zining salmoqliligi, ilmiy asoslanganligi bilan ajralib turadi. A.Hasanovning doktorlik dissertatsiyasida Qadimgi Arabiston yoxud "Johiliya" tarixi va uni o'rganish muammolarini, ilk islom vujudga kelishi jarayonini, arab qabilalarining turli dinlarga, xususan, yahudiylikka e'tiqod qiluvchi xalqlar bilan munosabatlari masalasini, umuman, o'sha davrni o'rganish muammolarini tadqiq etdi. Din sotsiologiyasi, qiyosiy dinshunoslik, tarixnavislik, dinshunoslik metodologiyasi oldida turgan bir qator savollarga javoblar ushbu mavzuni yanada kengroq o'rganishga imkoniyat berdi. Masalan, Z.Shokirova tarix bo'yicha dissertatsiyasini ilk islomdagi sulhparvarlik tamoyillarining tarixiy-qiyosiy tahlili masalalari bilan bog'lagan. B.Bobojonov Naqshbandiya sufiy shayxlari siyosiy faoliyatiga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiyasida XVI asr birinchi yarmida

Movarounnahrda hokimiyat va dinning o‘zaro munosabatlarini yoritgan. Ushbu mavzu tadqiqotchining ko‘plab shogirdlariga turtki berdi. Misol uchun, H.Yo‘ldoshxo‘jayevning ilmiy izlanishi Musoxon Dahbidiyning Naqshbandiya-Mujaddiya tariqati rivojida tutgan o‘rniga bag‘ishlangan (2008-y.) O‘zbekiston mustaqilligining ilk davrida dinshunoslar o‘z oldiga yangi vazifalarni qo‘yganlar va ularni yechish yo‘llarini belgilaganlar. Dinshunoslik yo‘nalishlari, ilmiy-tadqiqot tamoyillari, islom dini tarixi, falsafasi, ularning jamiyat hayoti va rivojidagi o‘rni bilan bog‘liq masalalarni hamda zamonaviy fanlarni chuqur o‘zlashtirgan, davlat va jamoat tashkilotlari, diniy muassasalar oldidagi nazariy va amaliy vazifalarni hal etishga qodir yuqori malakali mutaxassis – bakalavr va magistr kadrlar tayyorlash maqsadida 1999-yil 7-aprelda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshida Toshkent islom universiteti tashkil etildi²³.

II. 1999-2006. Toshkent islom Universiteti tashkil etilishi dinshunoslikning rivojiga kuchli turtki berdi. Uzluksiz ta‘lim tizimi va keng jamoatchilik uchun dinshunoslik, xususan, islom ta‘limoti va falsafasi bo‘yicha ilmiy-ommabop asarlar, darsliklar, o‘quv dasturi va qo‘llanmalar yaratilishi boshlandi, xorijiy mamlakatlarning yetakchi ta‘lim va ilmiy markazlari bilan hamkorlikni amalga oshirish tadbirlari olib borildi. Yuqoridagi vazifalar qisman 2000-yilda tuzilgan “Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o‘rganish bo‘yicha UNESCO” kafedrasini tomonidan hal etilgan. Ushbu kafedraning birinchi mudiri prof. A.Hasanov rahbarligi ostida dinshunoslikka oid fanlarning o‘quv dasturlari va ta‘lim standartlari tuzildi va yangilandi, dinshunoslikka oid fanlar doirasi kengaydi, xalqaro forumlar tashkil etildi. Kafedraning keyingi mudiri D.Rahimjonovning faoliyati davomida TIU Islomshunoslik ilmiy-tadqiqot markazi, islomshunoslik kafedrasini, Islom instituti bilan samarali hamkorlik yo‘lga qo‘yildi. Islom tarixi va

manbashunosligi, islom falsafasi, islom huquqi, hadisshunoslik, diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishning ma'naviy-ma'rifiy asoslari kabi fanlarning o'quv dasturlari va qo'llanmalari tuzildi.

Bu bosqichda jahon dinlarini turli ijtimoiy-siyosiy va gumanitar fanlar sohalarida fanlararo o'rganish tendensiyasi kuchaydi. Din sotsiologiyasi va psixologiyasi, dinshunoslik asoslari; dinshunoslik o'qitish metodikasi, din antropologiyasi, arxitektura epigrafikasi, paleografiya bo'yicha tadqiqotlar olib borildi va o'quv adabiyotlari yaratildi. UNESCO kafedrası har yili an'anaviy tarzda ikki marta Respublika ilmiy-amaliy konferensiyalarini o'tkazadi: Ular 16 noyabr – Xalqaro bag'rikenglik kuniga hamda aprel oyida dinshunoslikning dolzarb muammolariga bag'ishlangan.

O'zbekiston sharqshunoslarining ko'pchiligini bu davrda islom manbashunosligi va tarixi, hadisshunoslik, islom huquqi mutaxassisligi, hanafiylik mazhabi va tasavvuf ilmiga oid manbalar va tadqiqotlar qiziqtirgan. Islom manbalarini tadqiq qilishdagi umumiy yo'ndashuv, metodik usul va tamoyillarning o'xshashligi 2000-yillarda "Islom tarixi va manbashunosligi" hamda "Islom huquqi" ilmiy maktablarining shakllanganiga dalolat qiladi.

III. 2007-2016. Bu davr mamlakatimiz hayotining barcha sohalarini modernizatsiyalashga qaratilgan tadbirlar bilan bog'liq. Jamiyat hayotining barcha sohalarini zamonaviylashtirish va erkinlashtirish jarayoni dinshunoslik sohasining rivojlanishida ham qisman o'z aksini topdi. 2016-yilning oxirida bu sohada ixtisoslashgan kadrlar va dinshunoslik bo'yicha o'quv materiallarining etishmovchiligi bilan bog'liq muammoni yechishga qaratilgan tadbirlar boshlandi. Bu davrda dinshunoslik sohasidagi tadqiqotlar miqdori unchalik ko'paymagan bo'lsa-da, dunyo dinlarini, shu jumladan, islomni o'rganish sifati sezilarli kuchaygani ko'rindi. Birinchidan, "Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish bo'yicha UNESCO"

kafedrasining “Ko‘pkonfessionalik sharoitida tolerantlikning nazariy masalalari va amaliy vazifalari”ga oid tadqiqotlar davom ettirildi. Bu mavzu UNESCO kafedrasining birinchi mudiri A.Hasanov tashabbusi bilan boshlangan edi va Z.Husniddinov (“O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglikni mustahkamlash omillari va muammolari”), E.Ibragimov (“O‘zbekistonda xristian konfessiyalari faoliyati va ularning diniy bag‘rikenglik an‘analari shakllanishida tutgan o‘rni”), M.Xoshimov (“UNESCO faoliyatida diniy bag‘rikenglik tamoyillari” (O‘zbekiston Respublikasi misolida); M.Vohidovanning (“Tolerantlik – yoshlarning ijtimoiy-axloqiy yuksaltirish omili”) dissertatsiyalarida davom ettirildi. Dinning falsafiy muammolari va sotsiopsixologik aspektlari bo‘yicha yirik tadqiqotlar amalga oshirildi. 2011-yili A.Komilov o‘z dissertatsiyasida O‘zbekistonda 20 yilda diniy soha rivojining natijalarini, uning o‘ziga xosliklarini ko‘rsatdi. 2012-yilda A.Karimov o‘z nomzodlik dissertatsiyasida diniy fanatizmning tarixiy ildizlariga, uning hozirgi shakllariga va unga qarshi kurashish asoslariga e‘tibor qaratdi. Bu tadqiqotlarning barchasini dinning o‘rni va rolini tushuntirishga yagona yondashuv, uni kompleks va obyektiv o‘rganish birlashtirib turadi. 2015-2016-yillarda “Dinshunoslik” fani bo‘yicha barcha ta‘lim bosqichlari uchun yangi formatdagi o‘quv adabiyotlari yaratilgan: “Dinshunoslik asoslari”²⁴, “Jahon dinlari manbalari”²⁵, “Dinshunoslik o‘qitish metodikasi”²⁶ chop etildi. Ushbu ilmiy yutuqlar O‘zbekistonda dinshunoslik maktabi yuzaga kelganidan dalolat beradi.

- **IV. 2017-yildan** boshlangan bosqichda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Farmoyishiga ko‘ra dinshunoslik sohasini takomillashtirishga qaratilgan keng ko‘lamdagi chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ta‘limning barcha bosqichlari uchun “Dinshunoslik” fani bo‘yicha yangi formatdagi darsliklar va o‘quv dasturlari yaratish; ta‘lim muassasalarini “Dinshunoslik” o‘qituvchilari bilan ta‘minlash; dinshunoslik o‘qituvchilarining malakasini oshirish va qayta tayyorlash

kurslarini tashkil etish, shuningdek, ular uchun davriy seminarlar o'tkazish; yoshlarda mafkuraviy immunitetni qaror toptirish tadbirlari boshlandi. O'zbekistonda xalqaro standartlarni hisobga olgan holda, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limga qo'yiladigan takomillashtirilgan davlat talablari, falsafa doktori (PhD) va fan doktori ilmiy darajalarini olish uchun dissertatsiya ishlari mazmuni va sifatiga qo'yiladigan talablar ishlab chiqishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirilishi boshlandi; xorijiy davlatlarda berilgan ilmiy darajalar haqidagi hujjatlarni tan olish va nostrifikatsiya qilish (ekvivalentligini qayd etish)ning amaldagi tartibi takomillashtirildi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Fan va texnologiyalar agentligi tashkil etildi²⁷. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining davlat stipendiyalari sohiblari bo'lgan talabalar Davlat oliy ta'lim muassasasini bitirgach, ikki yil davomida magistraturaga grant asosida (bakalavr-stipendiatlar) va tayanch doktoranturaga (magistr-stipendiatlar) kirish imtihonlari natijalariga ko'ra qabul qilinadi. Bakalavr-stipendiatlar o'qishni tamomlagandan so'ng ikki yil mobaynida magistraturada o'qishni davom ettirish maqsadida xorijga yuborilish huquqini saqlab qoladilar²⁸.

2017-yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazining tashkil etilishi, Markaz tarkibida Markaziy Osiyodagi eng katta kutubxona va arxiv, qadimiy qo'lyozma va toshbosma kitoblar, tarixiy dalil va hujjatlar, qo'lyozmalar fondlarining shakllantirilishi islomshunoslik va qiyosiy matnshunoslik sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning ko'payishida muhim omil bo'ldi. Dinshunoslik sohasini takomillashtirishga qaratilgan ushbu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi dinshunoslik sohasida ilmiy tadqiqotlarning ko'payishiga sabab bo'ldi. Xususan, 2017-2018-yillar mobaynida dinshunoslik va islomshunoslik ixtisosligi bo'yicha 28 ta dissertatsiya yoqlandi. Bu bosqichda jahon dinlarini turli ijtimoiy-siyosiy va gumanitar fanlar sohalarida, ayniqsa, filologlar, pedagoglar,

faylasuflar tomonidan fanlararo o'zaro bog'lagan holda o'rganish tendensiyasi yanada kuchaydi. Ushbu tadqiqotlarning asosiy maqsadi – din bilan bog'liq noyob merosni, uning insonparvarlik mohiyatini ilmiy asosda o'rganish, xalqimiz va jahon jamoatchiligiga yetkazish, jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, yosh avlodni diniy bag'rikenglik g'oyalari ruhida tarbiyalashdan iborat. Masalan, dinshunos U.R. Kushayev doktorlik dissertatsiyasida jahon dinlarida bag'rikenglik g'oyalarining uyg'unligini tahlil qilgan (2017-y.). Pedagog G.V.Izbullayeva ilmiy ishidagi Jaloliddin Rumiyning ma'naviy merosidan o'rin olgan shaxs ma'naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirish va ta'lim jarayonida yuksak ma'naviy-axloqiy tafakkurini rivojlantirishga doir ilmiy tavsiyalarni bergan, “Imon-e'tiqod”, “Bag'rikenglik”, “Mustahkam iroda”, “Vijdon”, “Go'zal axloq” tushunchalarini talqin etgan (2018-y.). Psixolog A.G.Ayrapetova “Yoshlarda noto'g'ri diniy tushunchalarni shakllantiruvchi shaxs xususiyatlari” nomli dissertatsiyasida diniy mutaassiblik va ekstremistik g'oyalarga berilgan shaxsning psixologik portretini keltirgan. Uning fikricha noto'g'ri tushunchalarga ega yoshlarga quyidagi xislatlar xos: diniy savodxonlikning pastligi, o'ta royishlik, bezovtalik, namoyishkoronalik va boshqalar (2017-y.). Pedagog A.A.Ismanova o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi tizimi misolida ekstremizm va terrorizmga qarshi pedagogik profilaktika tizimini takomillashtirish bo'yicha o'z tavsiyalarini berdi (2017-y.).

Milliy madaniyatimiz ma'naviy merosini targ'ib qilish siyosati diniy manbalarni xorijiy tillarga tarjima qilish nazariyasi, amaliyoti va tarixi bo'yicha tadqiqotlarning ko'payishiga turtki berdi. Bu borada bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Masalan, O.V.Mahmudovning dissertatsiyasida XII–XIII asrlar Yevropada Markaziy Osiyo olimlari: al-Forobiy, al-Farg'oniy, Ibn Sino va boshqa mutafakkirlarning asarlarini tarjima qilish va o'rganish Toledo maktabida yo'lga qo'yilgan

«arab→kastil→lotin», «arab→ivrit→lotin», «arab→lotin», «kastil→lotin» tarjima uslubining metodik xususiyatlarini ochib bergan. Toledo maktabida tarjima qilingan asarlar ahamiyatini yoritish asnosida Yevropa mamlakatlarida Renessans jarayonining yuzaga kelishida Markaziy Osiyo olimlari ilmiy merosining tutgan oʻrni ochib berilgan.

Keyingi davrda diniy manbashunoslik yoʻnalishida ham fanlararo oʻzaro bogʻlagan holda tadqiqotlarni amalga oshirish doirasi ancha kengaydi. Sh.M.Sultonova “Til nazariyasi. Amaliy va kompyuter lingvistikasi” ixtisosligi boʻyicha muqaddas matnlarda zamon kategoriyasining lingvomadaniy xususiyatlarni tadqiq etgan (2018 y.). G.U.Toʻychieva doktorlik dissertatsiyasida “Mumtoz sharq adabiyoti va manbashunosligi” ixtisosligi boʻyicha islom davri sheʼriyatida aruz tizimi va uning evolyutsion taraqqiyotini tadqiq etgan (2018-y.). Tasavvuf taʼlimotini oʻrganish borasida ham yangi muhim manbalar, bir qancha tasavvuf shayxlarining faoliyati oʻrganildi. Masalan, Sh.Yu.Shakirova “Bobojon Sanoiyning adabiy-irfoniy merosi” nomli dissertatsiyasida Xorazm tasavvuf maktabi namoyandasi boʻlgan Bobojon Sanoiyning adabiy merosi va tasavvufiy qarashlarini tadqiq etgan, uning “Kanz ul-maorif” va “Hadiqai azhor” asarlarining yangi manba sifatidagi oʻziga xosliklarini yoritib bergan. K.R.Rahimov oʻz tadqiqotida Mustamliy Buxoriyning “Sharh at-Taʼarruf” asari hamda uning XI–XV asrlar Movarounnahr va Xuroson tasavvuf manbalariga taʼsirini oʻrgangan. M.A.Mamatovning “Tasavvuf taʼlimotining tarixiy-falsafiy mohiyati” nomli dissertatsiyasida turli tasavvufiy qarashlar kompleks tarzda oʻrganilgan, tasavvuf taʼlimotining tarixiy-falsafiy mohiyati, uning islom madaniyati va sivilizatsiyasi taraqqiyotida tutgan oʻrni, undagi yuksak maʼnaviy va diniy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan gʻoyalarning mohiyati ochib berilgan. Islomshunos va pedagoglarning fikricha tasavvuf taʼlimotidagi ijobiy tajribalardan bugungi kunda ham samarali foydalanish mumkin.

Shunday qilib, dinshunoslar va ijtimoiy-gumanitar olimlarning fanlararo tadqiqotlari, nazariy bilimlar va amaliy tavsiyalari O‘zbekistonning ilmiy salohiyatini yanada kuchaytirmoqda. Mamlakatimiz rahbariyati va jamiyatimiz tomonidan dinni chuqur o‘rganish va o‘rgatishga alohida e‘tibor qaratilayotgani muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari bilan Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi, O‘zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, “Mir Arab” oliy madrasasi tashkil etildi.

2018-yili apreldan diniy-ma’rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar boshlandi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mita tuzilmasida Diniy-ijtimoiy jarayonlarni o‘rganish axborot-tahlil markazi tashkil etildi. Ushbu markaz Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning diniy mavzularga oid adabiyotlar, internet va ommaviy axborot vositalari materiallarini chuqur tahlil qilish, diniy-ijtimoiy muhitning barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni barvaqt aniqlash va bartaraf etish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiquvchi axborot-tahliliy tuzilmasi hisoblanadi.

Markaz tomonidan jamoat va diniy tashkilotlar xodimlarining Respublikada konfessiyalararo hamkorlik va bag‘rikenglik targ‘iboti bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlarni ommalashtirish uchun xorijiy safarlari tashkil etiladi. O‘zbekistonning diplomatik vakolatxonalariga mamlakatimizda ekstremizm va terrorizmning oldini olish, dinlararo totuvlik va bag‘rikenglikni mustahkamlash borasida amalga oshirilayotgan ishlar haqidagi materiallarni, jumladan, audiovizual materiallarni xorijiy OAVlarida yoritish uchun taqdim etib boriladi. Xalqaro ekspertlarni jalb qilgan holda “Halol” standarti va boshqa dinlarga taalluqli standartlar bo‘yicha mahsulot ishlab chiqaruvchi

korxonalar xodimlarini o'qitish, tayyorlash bo'yicha o'quv kurslari va amaliy seminarlar tashkil etiladi. Davlat, jamoat va diniy tashkilotlar veb-saytlari, ijtimoiy tarmoqlarda vijdon erkinligini ta'minlash, bag'rikenglik muhitini mustahkamlash borasida qilinayotgan ijobiy ishlar keng targ'ib etiladi.

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, O'zbekiston musulmonlari idorasi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita muassisligidagi Qur'on ilmlari, hadis, islom huquqi, aqida, tasavvuf, islom iqtisodiyoti va moliyasi, xalqaro munosabatlar, xorijiy tillar (arab, fors, ingliz, rus, urdu, turk va b.) va boshqa xalqaro miqyosda ehtiyoj mavjud bo'lgan sohalar bo'yicha malakali kadrlarni tayyorlashga, o'rta-maxsus, oliy ta'lim, oliy ta'limdan keyingi ta'lim, malaka oshirish bosqichlarida uzluksiz ta'limning yaxlit tizimini tashkil etishga va ilmiy merosni chuqur tadqiq qilish va asrab-avaylashga, diniy va dunyoviy bilim berishga ixtisoslashgan yetakchi ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasasi hisoblanadi; Respublikadagi barcha islom ta'lim muassasalari faoliyatini o'quv-me'yoriy va o'quv-uslubiy jihatdan ta'minlaydi hamda muvofiqlashtiradi.

Asosiy xulosalar

Zamonaviy dinshunoslikning qaror topishida bir qator ijtimoiy-gumanitar olimlarning fanlararo tadqiqotlari va dinshunoslikning quyidagi yangi tarmoqlari muhim rol o'ynadi: din tarixi va matnshunosligi, din psixologiyasi, din sotsiologiyasi, din antropologiyasi, din fenomenologiyasi, din falsafasi. Dinning lingvistika, narratologiya, kognitivistika, germenevtika, paleografiya, epigrafika kabi ayrim tarkibiy jihatlarini ba'zi gumanitar fanlar ham o'rganmoqda.

Dinshunoslik fanining predmeti – din va diniy e’tiqod, insonni Xudoga va boshqa ilohiy qudratlarga ishonishidir. Din – inson hayotining noyob hodisasi, u turmushning ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalariga singib ketadi.

Dinshunoslik fanining maqsadi: dunyo dinlari bo‘yicha chuqur nazariy va amaliy bilimlar berish, talabalarda din, uning ma’naviy hayotimizdagi o‘rni haqida xolis, to‘g‘ri dunyoqarashni shakllantirish hamda yuksak ma’naviyatli kadrlarni tarbiyalashdir.

Dinshunoslik fanining vazifalari: dinshunos mutaxassislarning pedagogik, ilmiy-tadqiqot, ma’naviy-ma’rifiy, tashkiliy-boshqaruv qobiliyatlarini rivojlantirish; yoshlarda buzg‘unchi g‘oyalarga qarshi immunitetni shakllantirish; ajdodlar merosini o‘rganish, yosh avlodni vatanparvarlik, diniy bag‘rikenglik ruhida tarbiyalashdan iborat.

Dinshunoslikda tarixiy, falsafiy, mifologik, sotsiologik, antropologik va boshqa bir qancha maktablar shakllangan. O‘zbekiston milliy dinshunoslik maktabining shakllanishi uch asosiy bosqichni o‘tdi va 2017-yilning boshidan shiddat bilan rivojlanayotgan to‘rtinchi bosqich davom etmoqda.

2000-yillarda O‘zbekistonda “Dinshunoslik”, “Islom tarixi va manbashunosligi”, “Islom huquqi” ilmiy maktablari shakllangan.

Mamlakatimiz rahbariyati va jamiyatimiz tomonidan dinni chuqur o‘rganish va o‘rgatishga alohida e’tibor qaratilayotgani muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu vazifani O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari bilan tashkil etilgan Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, O‘zbekistondagi Islom tsivilizatsiyasi markazi, O‘zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, “Mir Arab” oliy madrasasi va boshqa dunyoviy va diniy muassasalar bajarmoqda.

1.2. Dinning mohiyati, tuzilishi va funksiyalari

Dinning mohiyati, tuzilishi va funksiyalari. Dinga berilgan ta'riflar. Din – ijtimoiy ong shakli, muayyan turmush va tafakkur tarzi, ma'naviy qadriyat sifatida. Dinning jamiyat va shaxs ma'naviyati yuksalishidagi ahamiyati. Dinning tizimi. Dinning ijtimoiy funksiyalari: dunyoqarashni shakllantirish, yosh avlodni tarbiyalash, tartibga solish, birlashtirish, tasalli berish, aloqa o'rnatish va h.k. Dinlar tasnifi.

Dinning mohiyati. Dinga berilgan ta'riflar

Dinning ta'riflari juda ko'p, ular uning mazmun-mohiyatini u yoki bu nuqtayi nazardan ifodalaydilar. Din arab.-mulk, hukm, hisob, jazo, itoat qilish, ibodat, parhez, yo'l tutish, odat qilish, e'tiqod qilish va b.ma'nolarni bildiradi. Qur'onda "din" turli ma'nolarda 100 dan ortiq o'rinda keltirilgan²⁹. Din so'zi juda keng ma'noda ishlatiladi. Hozirgi zamon Yevropa dinshunoslari X.Rodriges va J.Xarding³⁰, K.Xok³¹ "Dinshunoslikka kirish" asarida ana shu holatni qayd etadi. U XIX-XX asrlarda amerikalik psixolog Djems Genri Leubaning³² o'tgan asr boshida dinga bergan ellikdan ortiq ta'rifini eslatib, o'zining muqobil ta'rifini bayon etadi. K.Xokning fikricha, dinga yangi ta'riflar berilishi kelajakda ham to'xtamas kerak. Bu hol dinning ko'pqirraliligi va uni anglashga yondashuvlarning ko'pligi bilan izohlanadi. E.Elbakyan ham hozirgi paytda dinning 250dan ortiq ta'rifi borligini ta'kidlaydi³³. Dinga uzil-kesil ta'rif berishga intilish bahsli bo'lib, ularning nisbiyligi, cheklanganligi muqarrardir. Hozirgi vaqtda dinshunoslar doirasida ko'pincha quyidagi ta'rifdan foydalaniladi: din – Xudoga, ilohiy va boshqa shakldagi kuchlarga ishonishga asoslangan e'tiqodlar, tasavvurlar, an'analar va ularga muvofiq bo'lgan xatti-harakatlar va ibodatlar yig'indisidir. Din – odamlarning ishonch-e'tiqodi bilan belgilanuvchi dunyoqarashi, dunyoni anglashi, ruhiyati va xatti-harakatidir.

**Din - ijtimoiy shakli,
muayyan turmush,
tafakkur tarzi va
ma'naviy qadriyat
sifatida**

Dinlarni o'rganishning dolzarbligi jahon ijtimoiy va ma'naviy hayotida diniy omilning g'oyat muhimligidan kelib chiqadi. Dinlarning xususiyatlarini bilmay va tushunmay turib, milliy, jahon va hatto kasbiy madaniyat sohasi to'g'risida yaxlit tasavvur hosil qilib bo'lmaydi. Ular din bilan ko'z ilg'amas nozik iplar orqali bog'langan. Masalan, musulmon diniy huquqi asoslarini bilmay turib, xayriya an'analarini va tadbirkorlikni rag'batlantirish shakllarini, "islomiy" bank-kredit tizimining ijtimoiy tamoyillarini to'g'ri tushunish va baholash amri mahol³⁴. Xristianlikni o'rganish hozirgi zamon Yevropa tadbirkorlik axloqini tushunishga yordam beradi, chunki diniy axloqshunoslikka aynan protestantlik etikasi asos qilib olingan³⁵. Boshqacha qilib aytganda, protestantlik va islomning mohiyatini bilish yevropalik va osiyolik biznes hamkorlarning fe'l-atvorini yaxshiroq tushunish va prognozlash imkonini beradi. Diniy aqida ahkomlarini bilish diniy shiorlar niqobi ostidagi zo'ravonlik va adovat siyosatini targ'ib qilayotgan ekstremizm yo'liga to'siq qo'ya oladi. Davlatning ijtimoiy siyosatini shakllantirishda diniy omilni e'tiborga olish bag'rikenglik va totuvlik muhitini qo'llab-quvvatlashga imkon berishini tajriba ko'rsatib turibdi³⁶.

**Dinning
tizimi**

Har qanday dinning tuzilmasida bir qancha umumiy komponentlar, diniy his-tuyg'ular mavjud bo'lib, ulardan eng muhimlari diniy e'tiqod, muhabbat, qo'rquv; diniy ong, diniy tasavvur; diniy tajriba, diniy faoliyat, ibodat; diniy munosabatlar; diniy tashkilotlardir.

Ramziylik, estetiklik diniy ongga xos xususiyatlardir. Diniy ong diniy san'atda: musavvirlik, arxitektura, raqs, adabiyot kabilarning o'ziga xos ramziy ifodasi hamda bayonida rasmiylashadi va namoyon bo'ladi. Diniy aqidalarning fan mulohazalaridan farqi shuki, diniy

e'tiqodni isbotlash va tekshirish talab qilinmaydi. Diniy e'tiqod intuitsiya, ma'naviy tajriba va madaniy an'analar kuchiga tayanadi.

Diniy his-tuyg'ular – dindorlarning muqaddas narsalarga, shaxslarga, maxluqlarga, xatti-harakatga emotsional munosabati, xullas, o'z diniy tasavvurlari va tajribalari bilan bog'liq hamma narsadan ta'sirlanishlaridir. Insonning qo'rquv, muhabbat, zavqlanish, rohatlanish, suyunish, umid kabi turli-tuman his va hayajonlari uning diniy tasavvurlari bilan qo'shib ketishi va tegishli yo'nalish kasb etishi mumkin. Masalan, "taqvodorlik" ni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarga o'ziga xos qo'rqinchni kiritishadi. Yovuz ruhlar oldidagi qo'rqinchdan farqli ravishda, golland ilohiyotshunosi, din tarixi va falsafasi doktori Kornelius Tile (1830-1902) xudodan qo'rqish – "cheksiz va behad ulug'vorlik" ka o'ziga xos hurmat sifatida qaraydi, bu qo'rquv insonda o'zining notovonligi va gunohkorligi hissini uyg'otishini va ayni paytda uning kechirilishiga ishonch, umid tuyg'usi bilan bu qo'rquv yumshatilishini ta'kidlaydi. Bunda muhabbat tuyg'usi Xudo bilan ma'naviy birlashishga intilishni anglatadi³⁷.

Diniy ong – tushunchalar, g'oyalar, tamoyillar, mulohazalar, dalil-isbotlar, konsepsiyalar, diniy aqidalar majmuasidir. Aqida – diniy ta'limot nizomlarining oliy diniy institut tomonidan mutlaq haqiqat sifatida tan olinishidir. Aqoid diniy qonun-qoidalar yig'indisidir. Diniy qonun-qoidalar: a) Xudo (xudolar), dunyo, tabiat, jamiyat, inson to'g'risidagi birmuncha tartibga solingan ta'limotni; b) diniy marosimlarni o'z ichiga oladi. Diniy ta'limot dindorlikning konseptual darajasidir. U muqaddas kitoblarga asoslanadi va ayni vaqtda ularni tafsir etish qoidalarini ishlab chiqadi. Diniy tajriba meditatsiya, diniy jazava (ekstaz), bashorat, Xudoni mushohada etish va shu kabilarda ifodalanadi. Diniy madaniyat san'at, axloq va diniy san'at – me'morchilik, musavvirlik, haykaltaroshlik, musiqa kabilar, shuningdek, turli ibodat buyumlarini qamrab oladi.

Diniy ong diniy faoliyatda ifodalanadi. Alohida kishilar, guruhlar, tashkilotlarning diniy va nodiniy faoliyati bir-biridan farqlanadi. Nodiniy faoliyat iqtisodiyot, ishlab chiqarish sohalarida, siyosiy, badiiy, ilmiy va boshqa sohalarda amalga oshiriladi. Ba'zan diniy faoliyat obyektiv mazmuni va natijalariga ko'ra dunyoviy jihatlarga ham ega bo'ladi. Misol uchun, Qurbon va Ramazon hayitlarining O'zbekistonda nishonlanishi jamiyatning ma'naviy ruhiyatini, qadriyatini ko'taradi, barkamol avlod tarbiyasida yordam beradi.

Diniy ibodat – dinning bosh ruknlaridan bo'lib, diniy rasm-rusumlarda, ruhoniylar va dindorlarning g'ayritabiiy kuchlarga iltijo qilishlarida o'z ifodasini topadi. Uning mazmuni tegishli diniy tasavvurlar, g'oyalar, aqidalar, eng avvalo, muqaddas matnlar bilan belgilanadi. Ibodat paytida mazkur matnlarni o'qish dindorlar uchun “oliy” reallikka murojaat qilish, unga xizmat qilish hisoblanadi. San'atda, masalan, teatrda badiiy matnni ijro etish naqadar aniq va mahoratli bo'lmasin, harakatning shartlilikligi sezilib turadi. Teatr tomoshabini sahnada o'yin bo'layotganini bilib turadi. Diniy ibodatda esa uning haqiqiyiligiga ishonch doimo his etiladi, o'tmishda shu voqealar haqiqatda sodir bo'lganiga, shu voqealar yana takrorlanishi mumkinligiga, afsona personajlari rostdan ham shunday ishlarni qilganligiga, Oliy Zotga iltijolar vojib bo'lishiga, u bilan diydor ko'rishish mumkinligi va hokazolarga astoydil ishonch bo'ladi.

Turli dinlarda real narsalarga yoki mavjudotlarga, Oliy Zotga ibodat qilinadi. Ayrim dinlar rivojlanishining ilk davrlarida ibodat xillari turlicha bo'lgan: jonivorlar, ov ashyolari tasviri atrofida raqs tushilgan, ruhlarga iltijo qilingan. Keyinchalik xudoga ibodat qilish, va'z aytish, sig'inish rivojlangan, diniy bayram va marosimlar paydo bo'lgan, ziyoratchilik boshlangan.

Diniy guruh yoki alohida shaxs ibodat subyekti bo'lishi mumkin. Bu faoliyatda qatnashishga diniy omillar – Oliy Zotga sig'inish va u

bilan bog‘liq bo‘lish ishtiyoqi undaydi. Ayrim kishilarning go‘zal ibodatxonani ziyorat qilishi, ma‘naviy boy kishilar bilan muloqotga kirishishi va shu kabi diniy bo‘lmagan sabablar bilan ibodatda qatnashish hollari ham uchraydi. Diniy guruh – imom, dyakon, rohib, brahman, shomon va shu kabi ibodatni bevosita amalga oshiruvchi ruhoniylardan hamda ibodat qatnashchilaridan iborat bo‘lgan. Ibodatga alohida tayyorlangan va bilimdon dindorlar boshchilik qiladi. Ibodat vositalari – ibodatxona, diniy san‘at, shuningdek, turli ibodat buyumlari. Ibodatxona odatda, shahar markazida joylashgan baland imorat bo‘lib, inson nazarini go‘yo ko‘kka qaratib turadi. Azon aytish, qo‘ng‘iroq chalish kabilar dindorlarni ibodatga chorlaydi. Ibodatxona devorlari va asbob-anjomlari, odatda, oliy malakali ustalar tomonidan bezatiladi, binoda yangragan musiqa sadolari yoki ijro etiladigan raqslar zavq-shavqli bo‘lib, dindorlarning diniy his-tuyg‘ularini oshiradi.

Ibodat natijasida dindor diniy ehtiyojlarni qondirish, diniy tuyg‘uni jonlantirish, burchni bajarganlik uchun mamnuniyat; diniy obrazlar, ramzlar, rivoyatlar yordamida diniy-ma‘naviy ehtiyojini qanoatlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladi, shuningdek, dindorlar bir-biri bilan jonli muloqot qiladilar va diniy guruhga jipslashadilar; ibodatxona go‘zalligi va undagi san‘at namunalaridan estetik zavq, ma‘naviy boylik oladilar.

Diniy tashkilotlar turli diniy jamoalarning faoliyatini tartibga soladi, bir dindagi kishilarni birlashtiradi. Diniy tashkilotning tuzilmasi an‘ana va urf-odatga, nizomga, muqaddas matnlar va shu kabilarga mos bo‘ladi. Diniy tashkilotning birlamchi tarkibiy qismi – diniy jamoadir.

Dinning ijtimoiy funksiyalari

Din jamiyatda bir qancha funksiyalarni bajaradi va muayyan rol o‘ynaydi. “Funksiya” va “rol” so‘zlari o‘zaro bog‘langan, ammo turlicha ma‘noni bildiradi. Funksiya – dinning jamiyatdagi harakat usuli, rol esa u bajargan vazifaning jami natijasi va oqibatidir. Dinning asosiy funksiyalari: dunyoqarashni shakllantirish,

yosh avlodni tarbiyalash (tarbiyaviy), tartibga solish (normativ), aloqa oʻrnatish (kommunikativ), tartibga solish (regulyativ), tasalli berish (kompensatorlik, ovutish), madaniyat tarqatish, biriktirish (integrativ), legitimistik (qonunlashtirish), apologetika (himoya qilish) kabilardir.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi kishilar ongida inson, jamiyat, tabiatga muayyan tarzda qarashni shakllantirishdan iborat. Din mohiyati dunyoni anglash, dunyoni mushohada qilish, dunyoni sezish va idrok qilishni oʻz ichiga oladi. Din his-hayajonga oid jihatlar, yaʼni imonni his etish yoki rad qilish kabilarni ham oʻz ichiga oladi. Dunyoqarash eng yuqori mezonlarni, mutlaq haqiqatlarni koʻzlaydiki, ular yordamida olam, jamiyat, inson va uning yashash maqsadlari idrok etiladi. Hayotiga maʼno baxsh etilishi tufayli dindor kundalik turmush tashvishlaridan forigʻ boʻladi, masalan, tashvishlaridan kechib, oʻzini rohat-farogʻatda his etadi (buddizmdagi nirvana); ruhini gunohlardan qutqarishga erishadi (xristianlik); Allohni anglab, uning marhamatiga sazovor boʻladi (islom). Diniy qadriyatlar hamda dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qoʻshgan diniy-maʼnaviy meros asosida yoshlarni komil inson etib tarbiyalash va jamiyatda barqaror ijtimoiy-maʼnaviy muhitni taʼminlash – dinning tarbiyaviy funksiyasi hisoblanadi.

Din insonlararo muloqotni taʼminlab, kommunikativ funksiyani bajaradi. Shu tariqa oʻzaro aloqani amalga oshiradi. Muloqot nodiniy sohalarida ham, diniy faoliyatda ham tarkib topadi. U axborot, tajribani baham koʻrish, oʻzaro aloqa oʻrnatish, insonning fikri-zikrini fahmlash jarayonlarini oʻz ichiga oladi. Dinning regulyatorlik funksiyasi shundan iboratki, u muayyan gʻoyalar, qadriyatlar, yoʻl-yoʻriqlar, andozalar, urf-odatlar, anʼanalar, tartib-qoidalar yordamida shaxslar, guruhlar, jamoalarning faoliyati va munosabatlari, ongi va feʼl-atvorini boshqarib boradi.

Diniy huquq va axloq me'yorlari majmuasi alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, namunalar, oliy maqsadlar, taqlid qilinadigan misollar; nazorat, rag'batlantirish, jazolash qoidalarining ham ahamiyati katta. Diniy falsafa insonning o'z xatti-harakatlarida amal qiladigan oliy me'yorlar, tamoyillarni bayon etadi. Madaniyatning tarkibiy qismi bo'lmish din madaniyat tarqatish funksiyasini ham o'taydi, ya'ni orttirilgan madaniy merosni avloddan-avlodga o'tkazishda uning tarkibiy qismi bo'lmish yozuvni, san'atni, diniy madaniyat qadriyatlarini saqlab qolish va rivojlantirishni ta'minlaydi. Legitimistik funksiyasi biror dinning qonuniy ekanligini e'tirof etadi, tasdiqlaydi, ba'zi dinlar, diniy tashkilot va munosabatlarning ijtimoiy me'yorlarini qonunlashtirishni bildiradi. Masalan, ko'plab dunyoviy davlatlarda Qurbon hayiti umummilliy bayram sifatida nishonlanadi. E.Dyurkgeym fikricha, muayyan din o'ziga e'tiqod qiluvchilarni shu ta'limot doirasida birlashtirishga intiladi, ya'ni integrativ va ijtimoiy barqarorlik funksiyasini bajaradi. Bundan tashqari din diniy e'tiqodni ateistlardan, o'zga dinlar, diniy oqimlardan himoya (apologetika) qiladi.

Dinlar tasnifi

Dinshunoslikda dinlarning ko'pgina tasniflari mavjud, chunki ularga turli mezonlar asos qilib olingan. Tarixchilar dinni tavsiflashda evolyutsion yondashuvga tayanishadi. Bunda dinlar paydo bo'lishi va amal qilish vaqtiga ko'ra guruhlashtiriladi:

- dinning ilk shakllari: animizm, animatizm, sehrgarlik, fetishizm, totemizm va boshqalar;
- urug'chilik vujudga kelishi bilan bog'liq urug'-qabilaga oid diniy e'tiqod: ajdodlarga sig'inish, shomonizm, tangrichilik va boshqalar;
- Misr, Mesopotamiya, Gretsiya va Rim, Hindistondagi (vedizm, braxmanizm) qadimgi slavyanlar kabi qadimiy sivilizatsiyalarning ilk milliy dinlari;
- keyingi davrdagi milliy dinlar: zardushtiylik, manixeychilik, mazdakiylik, yahudiylik, hinduiylik, jaynizm, sintoizm va shu kabilar;

- jahon dinlari: buddizm, xristianlik, islom;
- noan'anaviy dinlar va diniy harakatlar: a) neoxristianlikka oid So'nggi kunlar Muqaddas Iso Masih cherkovi (mormonlar), Saentologiya cherkovi, "Birlashgan cherkovlar" assotsiatsiyasi va boshqalar; b) oriyentalistik (Sharqqa oid) diniy harakat va ibodatxonalar – Krishnani anglash Xalqaro jamiyati, Osho, Shri Chinmoya markazlari, Butun jahon sof dini va shu kabilar;

- sintetik dinlar: Oq ittifoq – Yusmalos, Butunjahon Bahoiylik e'tiqodi va sh.k.;

- bir necha dinlarning tarkibiy qismlarini o'zida birlashtiruvchi sinkretik dinlar: masalan, XX asrning 80-yillarida Nigeriyada (Lagos) vujudga kelgan xrislom. Unda Qur'on va Bibliyaning matnlari muqaddas deb tan olinadi, ibodatxonada namoz o'qiladi va ibodatxonani bir necha bor aylanib Iso Masihga qaratilgan duolar o'qiladi;

- ma'naviy kuchga ega bo'lish yoki uni kuchaytirishga yo'naltirilgan Sharq meditatsiyasi bilan bog'langan antroposofiya, teosofiya nomli hamda astrologiya, okkultizm, satanizm bilan bog'liq ezoterik birlashmalar;

- yangi majusiylik: ko'hna majusiylik ibodat va marosimlarini tiklash va yangilarini vujudga keltirish;

- saentologik harakatlar: dianetika, deb ataluvchi "aqliy salomatlik fani" yordamida insonning ma'naviy va jismoniy sog'ayishiga asoslanuvchi nazariya. 1950-yilda AQShdagi saentologiyaga asos solgan Xabbard g'oyasiga ko'ra, inson xatti-harakatining jismoniy va psixologik jabhalari hamda Borliqning hayotiy energetikasi o'zaro bog'liq va ular uyg'unlik holatiga keltirilishi mumkin.

Dinlarning ideal tasnifini yaratish sohasidagi ishlar haligacha oxiriga yetmagan. Buning sababi shuki, din madaniyatning ko'pqirrali, murakkab, ko'p funktsiyali va g'oyat xilma-xil sohasidir. Har bir din namoyandalari tarixiy, madaniy va ijtimoiy holatga qarab, ruhiy ta'sir

vositalari asosida turli qarashlarni ilgari suradilar. Dinlarni tasniflash tamoyillaridan ba'zilariga to'xtalib o'tamiz³⁸.

So'nggi bir yarim asr mobaynida dunyo dinlari to'g'risidagi bilimlar oshgani, shuningdek, mohiyatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar ularni tasniflash uchun ko'pgina asoslar yaratib berdi. Muayyan davr va mintaqa dinlari shakllarining xilma-xilligi, buning ustiga, ular tarixiy jarayonda o'zgarib turganligi dinlarni tasniflashda qiyinchilik tug'diradi. Din sotsiologiyasi, psixologiyasi, falsafasi, etika va estetikasi, mifologiyasi va shu kabi sohalararo masalalarni tasniflashga to'g'ri keladi. Qisqa qilib aytganda, ko'p sonli diniy materiallarni tasniflashga yordam beradigan va ayni vaqtda yanglishishga yo'l qo'ymaydigan tamoyillarni topishga qaratilgan murakkab vazifa dinshunoslar tomonidan hali to'liq hal etilmagan Maks Myuller aytganidek, "tasniflash har qanday haqiqiy fanning asosidir, mabodo biz diniy e'tiqodlarni tasniflashni uddalay olmasak, demak, dinlarni ilmiy o'rganishning imkoni yo'q, degan xulosa chiqarishga to'g'ri keladi".

Ilohiyotda dindorlar qabul qilgan me'yoriy tamoyillardan foydalaniladi. Shu tasnifga ko'ra dinlar haqiqiy va qalbaki dinlarga bo'linadi. Ilmiy nuqtayi nazardan bu tasnif diqqatga sazovor bo'lmasa ham, har holda obro'li dindorlar dinni himoya qilish uchun boshqa konfessiyalarga yoki bir din ichidagi ayrim sektalarga qarshi kurashish uchun shu tasnifdan foydalanadilar. Masalan, protestant islohotchisi Martin Lyuter faqat protestantlikni haqiqiy din, katolik va boshqa dinlarni qalbaki deb aytgan.

Ayrim diniy tasniflarda, masalan, o'zgarib borayotgan jarayonda dinlarni tasvirlashda me'yoriy tasnif tamoyiliga sezilmas darajada amal qilinadi. Bunda din rivojlanishining birmuncha keyingi davri din antropologiyasida ibtidoiy shakllarga nisbatan sezilarli rivojlangan, deb ta'kidlanadi. Bunday tasnif dinlarni subyektiv baholashga olib kelishi mumkin yoki ayrim dinlarning manbalari ibtidoiy xurofotlar va

irimlardan iborat, deb barcha dinlarni tanqid qilish imkonini beradi. Ana shu sabablarga ko'ra dinshunoslikda me'yoriy tasniflash odat tusiga kiritilmagan.

Tasniflashning jug'rofiy tamoyili diniy jamoalarning hududiy joylashuviga asoslanadi. Bunday tasnif insoniyatning diniy tarixini tasvirlash uchun qulaydir. Hozirgi globallashib borayotgan dunyoda jug'rofiy-siyosiy, iqtisodiy, migratsiya va boshqa omillar diniy jamoalarning joylashuv manzarasini o'zgartirib yubormoqda. Mana shu aytib o'tilgan tasniflashga ko'ra, dinlarni quyidagicha ko'rsatib o'tish mumkin:

– Hozirgi zamon O'rta Sharq dinlari: yahudiylik, xristianlik, islom, turli mahalliy kichik dinlar, shuningdek, Qadimiy Misr va Mesopotamiya dinlari;

– Uzoq Sharq va Xitoy dinlari: konfutsiylik, daosizm, buddizm, sintoizm;

– Hindiston dinlari: ilk buddizm, hinduiylik, jaynizm, sikkizm;

– Afrika dinlari;

– Shimoliy va Janubiy Amerika dinlari;

– Tinch okeani orollari, Avstraliya va Yangi Zelandiya xalqlarining okean dinlari;

– Qadimiy Yunoniston va Qadimiy Rim dinlari hamda ularning ellin variantlari.

Geografik tasniflashning zaif tomoni shuki, unda bir qancha omillar e'tiborga olinmaydi. Masalan, islom o'z tarixining ilk davrlaridanoq Arabiston yarim oroli doirasi bilan cheklangan emas, buddizm va xristianlik esa vaqt o'tishi bilan o'zi vujudga kelgan mintaqalarda emas, uning tashqarisida ko'proq yoyildi. Bundan tashqari bir mintaqaning o'zida mutlaqo har xil dinlar mavjud bo'lishi mumkin.

Tasniflashning etnografik va lingvistik tamoyillari din tili bilan dindorlarning etnik mansubligi o'rtasidagi yaqin aloqani e'tiborga oladi.

Maks Myullerning fikricha bu aloqa insoniyat madaniyatining ilk bosqichlarida, Yevropa va Osiyoda uchta yirik irq: turon, somiy va oriy irq-lari mavjud bo'lgan davrlarda kuzatilgan. Turon, somiy va oriy til oilalari ularga mos kelar edi. M.Myuller ularning til va din birligini qayta tiklashga urinib ko'rdi³⁹. Oriy tillari borasida olim muayyan natijalarga erishdi, xudolarning nomlaridagi o'xshashlikni, mifologiyaning umumiy-ligini aniqladi. Turon tillari sohasida unchalik natija bo'lmadi. Umuman, uning ishlari qiyosiy tadqiqotlarni, ayniqsa, somiy va oriy til guruhlaridagi qiyoslashlarni avj oldirishga olib keldi.

Hozirgi vaqtda fan yangi faktlar bilan boyidi, shu sababli M.Myullerning tasnifi endi to'liq bo'lmay qoldi. Myuller nazariyasida bir irq yoki til doirasida madaniyati turli saviyada bo'lgan xalqlar bor. Buning ustiga tarix davomida bu aloqa uzilib qolishi mumkin. Masalan, Yevropada oriy irqiga mansub xalqlar somiy irqi xalqlarining dini bo'lgan xristianlikni qabul qilgan. Myullerning dinni tasniflashining kamchiligi sifatida E.Elbakyan va V.Storchak quyidagilarni ta'kidlashadi: 1) dinni tasniflash bilan tillarni tasniflash o'rtasida qat'iy aloqadorlik mavjud; 2) M.Myullerning tillarni tasniflashining eskirganligi va uning hozirgi zamon lingvistlari tomonidan tanqid qilinganligi sababi – amaldagi til oilalari mavjudligini e'tiborga olmaganligi, haddan ortiq soddalashtirilganligi, umumiy-ligidadir⁴⁰. Nemis filologi Vard “Dinlarning tasnifi” asarida birmuncha batafsil tasnif berdi va dinlarni o'rganishni osonlashtirish uchun: okean, afrikalik; amerikalik; somiy, hind-oriy va yevropalik irq-lariga asos bo'lgan somiy va oriy irq-larini o'z ichiga oluvchi mongoloid irq-larini alohida ajratdi.

Gegelning “Falsafaga oid ma'ruzalar” ida ishlab chiqilgan dinning falsafiy tasnifi keskin tanqid qilindi. Ayni vaqtda G'arbiy Yevropa dinshunosligi zamon ruhiga binoan diniy falsafa va ilohiyot bilan aloqadan hali ham xalos bo'lgani yo'q. Gegel tasnifida “mutlaq

ma'naviyat" dini hisoblangan xristianlik oliy pog'onada turibdi. Uning fikricha keyingi pastroq o'rinlarni ma'naviy-individual dinlar egallagan, ya'ni "balandparvoz dini" deb ta'riflangan yahudiylik; qadimiy yunonlarning "go'zallik dini"; qadimiy rimliklar – "maqbullik dini". Ulardan keyingi o'rinda Qadimiy misrliklar dini, qadimiy forslar va qadimiy suriyaliklar dinlari turgan. Gegel tasnifida Xitoy va Hindistonning "tabiat dinlari", shu jumladan, buddizm ham oxirgi pog'onada turadi. Biroq ko'psonli va nufuzli islom dini tilga olinmagan. Shu sababli ham uning tasnifi keskin tanqid ostiga olindi.

Ingliz etnologi E.Teylor – morfologik tasnif asoschisi. Uning "Ibtidoiy madaniyat" asari dinshunoslik sohasidagi eng nufuzli kitoblardan biridir. Teylorning fikricha, diniy e'tiqodni inson tajribasi (o'lim, tush, bashorat, trans, ya'ni diniy jazava vaqtida dindor asabining juda qo'zg'alishi yoki hushdan ketishi) yuzaga keltiradi. So'ng ibtidoiy mantiq bu tajribani umumlashtiradi va tanadan farqlanuvchi abadiy ruh mavjudligiga ishonch hosil bo'ladi. Ana shunga asoslanib, Teylor dinlarga oid o'z tasnifini ilgari suradi. Ajdodlar kultini u marhumlarning ruhi mavjudligiga ishonch bilan izohlaydi. Fetishizm – afsonaviy yoki g'ayritabiiy kuchga ega bo'lgan predmetga topinishdir. Butlarga topinish ruh yoki ilohga topinish timsolidir. Totemizm – odamlarning ayrim guruhlari bilan muayyan ruhlar o'rtasida bog'lanish borligiga ishonchdir. Teylor politeizmni monoteizmga aylanishi mumkin bo'lgan yanada yuqoriroq bosqich, deb hisoblaydi.

K.Tile din taraqqiyotining bosqichlariga diniy ongning oydinlashuvi, tozalanishi va yuksalishi, nisbatan tuban shakllardan yuqori shakllarga ko'tarilishi sifatida qaraydi. U dinlarni tabiiy va axloqiy dinlarga bo'ladi. Tabiiy dinlarga qabila yoki xalqning tabiiy rivoji natijasida vujudga kelgan dinlarini kiritadi. Tile tabiiy dinlarni jo'n (animistik dinlar) va oliy (spiritizm, fetishizm, antropik va yarimaxloqiy dinlar) turlarga ajratadi. Dinning antropik, deb atalishiga

sabab: ularda xudolar (xudo) ideal, aql bovar qilmaydigan sifatlarga ega odamlar, deb tasavvur qilinadi. Xudolarning xatti-harakati XIX asrdagi xristianlikning oliy standartlariga mos kelmaydigan dinlarni K.Tile yarim axloqiy dinlar, deb nomladi. Axloqiy dinlar o'z navbatida, noministik (axloqiy qonunlarga asoslanuvchi: zardushtiylik, braxmanizm, daosizm va boshqa milliy dinlar) va universalistik (jahon) dinlariga bo'linadi⁴¹.

AQSh va Hindistonda yashagan ruminiyalik din tarixchisi M.Eliade dinlarni an'anaviy, jumladan, Osiyo, Yevropa va Amerika qadimiy tamaddunlarining ibtidoiy kultlari va arxaik dinlariga hamda tarixiy yahudiylik, xristianlik, islom diniga bo'ladi. M.Eliade "Abadiy qaytish afsonasi" asarida an'anaviy dinlar tarixni ibtidoiga abadiy qaytish deb tushunadi, degan fikrni keltirgan. Bir tekis jarayon bo'lmish tarixiy dinlarda esa ibtido va oxirat mavjud.

Fenomenologik tasniflashlar. Yuqorida aytib o'tilgan barcha tasniflash tamoyillari o'xshashlik belgisi bo'yicha birlashadi. Oxirgi o'n yilliklarda dinlarni guruhlab tasniflashga qiziqish kamaydi va din fenomenologiyasiga, diniy tajribani tasniflashga qiziqish ortdi. Edmund Gusserl (1859-1938) fenomenologiyaning asoschisi hisoblanadi. Uning izdoshi – daniyalik olim Gerard van der Leu "Din fenomenologiyasi" asarida diniy tajriba mazmunini tasniflab, quyidagilarni ajratadi: din obyekti – diniy his-tuyg'ular va harakatlar yo'naltirilgan narsa; din subyekti – ruh, ya'ni inson, ruhoniy va diniy jamoada mavjud umumiylik; sub'ekt va obyektning o'zaro ta'siri; tinchlik, tinchlikka erishish yo'li va maqsadlari; din shakllari. Van der Leu diniy hislarning ifodalanishi turlarini o'rgangan. U aniq tarixiy dinlarni quyidagicha tasniflagan: tanholik va hokimlik dinlari – Qadimgi Xitoy dinlari va XVIII asr deizmi; kurash dini – zardushtiylik; kuch va shakl dini – Qadimgi Yunoniston dinlari; cheksizlik va zohidlik dini – Hindistonning buddizmdan boshqa dinlari; rahm-shafqatlilik dini – buddizm; iroda va

bo'ysunuvchanlik dini – yahudiylik; muhabbat dini – xristianlik; ulug'vorlik va itoatkorlik dini – islom. Bundan tashqari Van der Leu aniq tarixiy shaklga ega bo'lmagan, lekin har qanday dinda biron shaklda namoyon bo'ladigan dinlarni ajratgan. Masalan, osoyishtalik dini mistik tajribasi bor har qanday dinda mistik shaklda namoyon bo'ladi. Van der Leuning dinlar tasnifidagi zaif jihat shuki, undan ibtidoiy dinlar o'rin olmagan. Dinni ilmiy tadqiq etish uning umumiy tavsifini ham, alohida dinlarning o'ziga xos xususiyatlarini ham o'rganishni taqazo etadi. Hozirgi paytda besh mingdan ortiq dinning amal qilishini e'tiborga olsak, turli-tuman dinlarning o'ziga xosligini e'tiborga oluvchi yagona tasnifni ishlab chiqish juda qiyin.

Psixologlar ham fenomenologlar kabi diniy tajribani o'rganib, uni tasniflashga intilishgan. E.Anderxill (1875-1941) mistik tajribani tasniflashga uringan. Uning tasnifi yahudiylik, xristianlik va islomdan olingan misollarga tayanar edi. Shu kabi psixologik izlanishlar oxirgi paytda sharqiy mistiklikni ham qamrab olmoqda.

Amerikalik sotsiolog Robert Bell dinning ibtidoiy, tarixiy, ilk zamonaviy va zamonaviy bosqichlarining umumiy xususiyatlari asosda tasnif yaratdi. Bu – a) ramzlar tizimi; b) diniy harakatlar; v) diniy tashkilotlar; g) ijtimoiy oqibatlar. Bell tasnifi 2 ta qoidaga asoslanadi: 1) quyi bosqichdan yuqori bosqichga qarab rivojlanib borishda ramzlar murakkablashadi; 2) shu bilan bir qatorda shaxsning jamiyatdan erkinligi darajasi ortadi.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, dinlarning birorta bekami-ko'st tasnifi mavjud emas. Ularning hammasi umumiy ahvolni u yoki bu darajada yanglish ko'rsatadi, ammo ularning har biri dinning u yoki bu tomonlarini yoritadi. Bir vaqtning o'zida bir necha tasnifdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ularning har birida kamchiliklar bor bo'lsa-da, ular birgalikda din haqidagi bilimlarni to'plash va tizimlashtirishga yordam beradi.

Dinlarni tasniflashning asosiy talabi obyektivlik va tarixiylikdir. Tasnif diniy hayotning mohiyati va tipik qirralarini ham, noyob xususiyatlarini ham alohida aks ettirishi lozim. Dinlar vaqtda qotib qolgan emas, rivojlanib borayotgan tizimlar sifatida ko‘riladi.

Asosiy xulosalar

Hozirgi paytda dinshunoslikda dinning 250 dan ortiq ta‘rifi mavjud, unga yangi ta‘riflar berilishi kelajakda ham davom etadi. Dinshunoslar doirasida ko‘pincha quyidagi ta‘rifdan foydalaniladi: din – Xudoga (xudolarga), ilohiy va boshqa shakldagi kuchlarga ishonishga asoslangan e‘tiqodlar, tasavvurlar, an‘analar va ularga muvofiq bo‘lgan xatti-harakatlar va ibodatlar yig‘indisidir. Din – odamlarning ishonch-e‘tiqodi bilan belgilanuvchi dunyoqarashi, dunyoni anglashi, ruhiyati va xatti-harakatidir. Din – ijtimoiy ong shakli, muayyan turmush va tafakkur tarzi, ma‘naviy qadriyatdir.

- Din jamiyat va shaxs ma‘naviyati yuksalishida va komil insonni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.

- Dinning muhim tarkibiy qismlari quyidagilar: 1) diniy hissiyot: mo‘minlik, qo‘rquv, bo‘ysunuvchilik va h.k.; 2) diniy ong: “narigi” dunyo, sirli kuchlar, g‘ayritabiiy jonzotlar va shu kabilar mavjudligiga ishonish va diniy madaniyat: san‘at, axloq va b.; 3) diniy ibodat; 4) dindorlarning diniy amaliyotini tartibga soluvchi diniy tashkilotlar.

- Dinning asosiy funksiyalari – dunyoqarashni shakllantirish, yosh avlodni tarbiyalash (tarbiyaviy), tartibga solish (normativ), aloqa o‘rnatish (kommunikativ), tartibga solish (regulyativ), tasalli berish (kompensatorlik, ovutish), madaniyat tarqatish, birlashtirish (integrativ), legitimistik (qonunlashtirish), apologetika (himoya qilish) kabilardir.

- Dinshunoslikda dinlarning ko'pgina tasniflari mavjud, lekin ideal tasnifini yaratish sohasidagi ishlar haligacha oxiriga yetmagan, chunki din – madaniyatning ko'pqirrali, murakkab, ko'p funksiyali va g'oyat xilma-xil sohasidir.

- Hozirgi zamon dinshunoslik metodologiyasida fanlararo yondashuvdan hamda nazariy, amaliy (empirik), tavsifiy (diskriptiv), formal ilmiy usullardan keng foydalaniladi. Ular dinni o'rganishning tarixiy, falsafiy, sotsiologik, psixologik, lingvistik, fenomenologik, antropologik kabi asosiy yondashuvlarini aniqlab beradi. Bu yondashuvlar din tarixi, din falsafasi, din sotsiologiyasi va psixologiyasi, din fenomenologiyasi, din antropologiyasi kabi dinga oid maxsus fanlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

- Dinshunoslik usuli metodologik betaraflik tamoyiliga tayanadi. Bu yondashuv tadqiqotchiga dinni o'rganishda maksimal darajada obyektiv bo'lishga imkon beradi.

Nazorat uchun savollar

1. Dinshunoslik fanining predmeti va vazifalari nima?
2. Dinshunoslikda shakllangan maktablar (mifologik, sotsiologik, psixologik, falsafiy) nima bilan farqlanadi?
3. Mafkuraviy immunitet tushunchalarini qanday tushunasiz?
4. Din va jamiyat ma'naviy madaniyatining asosiy shakllari: mifologiya, san'at, ilm-fan, falsafaning o'zaro ta'siri qanday?
5. Din falsafasi va diniy falsafa nima bilan farqlanadi?
6. Mamlakatimiz rahbari tashabbusi bilan 2018-yilda diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirishga qaratilgan qanday chora-tadbirlar boshlandi?
7. Dinshunoslik fani tuzilmasi tarkibi nimalardan iborat?
8. Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini qanday tushunasiz?

9. Din jamiyatda qanday vazifalarni bajaradi?
10. Islom ta'limotida komil insonning asosiy axloqiy sifatlari nimadan iborat?
11. Dinni o'rganishda qanday asosiy yondashuvlar mavjud?
12. Dinning qanday sotsiologik va psixologik nazariyalarini bilasiz?
13. Diniy psixologiyaning umumiy psixologiyadan farqi nimada?
14. Qadimgi diniy matnlarni o'rganishda qanday lingvistik usullar samarali hisoblanadi?
15. Qiyosiy usulning mohiyati nimada? Dinshunoslikda uni samarali qo'llashning qanday shartlari mavjud?
16. K.P.Tile o'z ta'limotida tabiiy va axloqiy dinlarni qanday ta'riflagan?
17. Dinlarni tasniflashning asosiy talabi qanday?
18. Dinshunoslar doirasida ko'pincha dinning qaysi ta'rifi ishlatiladi?
19. Dinning qanday sotsiologik va psixologik nazariyalarini bilasiz?
20. O'zbekiston milliy dinshunoslik maktabi shakllanishining qanday asosiy bosqichlarini bilasiz?

Birinchi bob bo'yicha adabiyotlar ro'yxati

1. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yig'inalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. - O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. -2017 y., 7 fevral.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 15-iyunda Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha kengashning Bishkekda o'tgan beshinchi sammitidagi nutqi. 2019-yil, 15-iyun.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni. "Xalq so'zi", 2018-yil 17-aprel.
4. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi.- T.: O'zMU, 2004. 208-b.

5. Bozorov D., Isakjanov R., Tashanov A., Xujayev M. Sharq va G'arb ilmiy-falsafiy tafakkurining o'zaro ta'siri tarixiga nazar. –T.: “Adabiyot uchquni”, 2018.

6. Ibragimov E. va b. Jahon dinlari tarixi: o'quv-uslubiy qo'llanma. – T.: “Toshkent islom universiteti” nashriyot-matbaa birlashmasi, 2007 – 48-b.

7. Muhamedov N., Alimova M. Dinshunoslik fanini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – T.: 2017, – 360-b.

8. Ochirdiyev A. va boshqalar. Dinshunoslik asoslari o'quv qo'llanma). -Toshkent: “Toshkent islom universiteti” nashriyot matbaa birlashmasi, 2013

9. Hasanov A. va boshqalar. Islom tarixi. Darslik.-T.: TIU, 2008.

10. Hasanboyev O' O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari. – T.: TIU, 2014. – 552-b.

11. O'zbekiston ulamolari. Yo'ldoshxo'jayev H., Qayumova I.; mas'ul muh. U. Alimov, V. Bobojonov; O'zbekiston musulmonlari idorasi. - Toshkent: “Movarounnahr”, 2015 496-b.

12. Ибрагимов Э., Каландарова Д. Источники мировых религий. Учебное пособие. – Т.: ИПО “Тошкент ислом университети”. – 2015 – 136с.

13. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: “Феникс”, 1996. -672 с.

14. Сторчак В.М., Элбакян Е.С. Социология религии. Учебное пособие.

– Москва: АТИСО. - 2012. 348 с.-ISBN 978-5-93441-349-2

15. Фромм Э. Психоанализ и религия// Иметь или быть? – М., 1990

16. Фрэнгер Д.Д. Золотая ветвь. – М. 1983

17. Элбакян Е.С. История религий. ИДАТ и СО. –М., 2014. С. 342.

18. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding. -Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.

19. A Handbook of the Sociology of Religion / Ed. By Michele Dillon. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2003

20. Hock Klaus. Einfuehrung in die Religionswissenschaft. ISBN 978-3-534-24664-94. Auflage, Darmstadt, 2011. 205 S.

21. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding. -Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.

I bob manbalariga havola

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 19-sentabr kuni Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi.- <http://www.press-service.uz/uz/lists/view/1063>, Yana qarang: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5416-sonli “Diniy-ma’rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari tg‘g‘risida”gi farmoni. – 2018-y.,16-aprel.

2. 2017 – 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. - O‘zbekiston Respublikasini Prezidentining farmoni. -2017-y., 7-fevral.

3. Karimov I.A. “O‘rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati” mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi nutqi.// “Xalq sg‘zi” gazetasi, 2014-yil, 16-may. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Hamkorlik va ishonch choralari bo‘yicha Kengashning 2019-yil 15-iyunda Dushanbedagi nutqi. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-osiyo-15-06-2019>

4. O‘zbekiston uzluksiz ta‘limining davlat ta‘lim standartlari.- “Dinshunoslik” bakalavriat ta‘lim yo‘nalishining Davlat ta‘lim standarti.-2014-y. 47.

5. Ибрагимов Э. Некоторые аспекты подхода к предмету религиоведения западноевропейских и североамериканских ученых. // Меж. конф. ТИУ: "Межконфессиональный диалог и религиозная толерантность – гарантия социальной стабильности", 12.11.2014. – Б.21, 22.

6. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.-Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.- B. 2, 19, 40, 55-56, 164, 171.

7. Dinshunoslik. Fan dasturi (barcha bakalavriat ta‘lim yo‘nalishlari uchun). – O‘zbekiston milliy universiteti. – 18.08.2018 y.

8. O‘zbekiston uzluksiz ta‘limining davlat ta‘lim standartlari.- “Dinshunoslik” bakalavriat ta‘lim yo‘nalishining Davlat ta‘lim standarti.-2014-y. - 9-10.

9. Yunon afsonalarida Olimp – bu xudolar makoni.

10. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.-Routledge&Francis Group, London and New York, 2008. – tarixiy yondashuv 134-136-bb.; qiyosiy 136-137-bb.; falsafiy 19-34-bb.; teologik 53-59-bb.; antropologik 53-59; ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy yondashuv 66-73; fenomenologik 77-82-bb.; psixologik yondashuv 83-103-bb. Shuningdek: Samigin S.I., Nechipurenko V.I., Polonskaya I.N. Religiovedenie: sotsiologiya i psixologiya religii. Rostov n/D: «Feniks», 1996. 20-69-b.

11. Paleografiya (yunoncha palaiós – qadimiy va gráphō – yozaman) qadimiy qo‘lyozmalarni o‘qish, ular yozilgan vaqt va joyni aniqlash maqsadida o‘rganuvchi filologiyaga oid fan. Narratologiya (lotincha narrare – hikoya qilmoq), hikoya nazariyasini, hikoya va tarix orasidagi

munosabatni, matn (diskurs)ni lingvistik tadqiqot obyektini sifatida o'rganuvchi filologiyaga oid fan.

12. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.-Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.- Pp.66-73

13. М.Мюллер. Введение в науку о религии: Четыре лекции, прочитанные в Лондонском Королевском институте в феврале, марте 1870 г. / Пер. с англ., предисловие и комментарии Е. С. Элбакян. Под общ. ред. А. Н. Красникова. — М.:Книжный дом “Университет”: Высшая школа, 2002. — 264 с. 21

14. Frick Heinrich. Vergleichende Religionswissenschaft. - Walter de Gruyter, 1928. – 135 S.

15. Freiburger Oliver. Der Vergleich als Methode und konstitutiver Ansatz der Religionswissenschaft// Stefan Kurth, Karsten Lehmann (Hrsg.). Religionen erforschen. Kulturwissenschaftliche Methoden in der Religionswissenschaft. Lehrbuch. -Heidelberg 2011. S.199-209

16. Протестантская этика и дух капитализма. 1905 (Вебер Макс.). – Избранные произведения: Пер. с нем.. — М.: Прогресс, 1990. -С. 44-271.

17. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. -С.395

18. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. -С. 43; С.43

19. Гирц К. Интерпретация культур. Гл.4. Религия как культурная система.- М.: РОССПЭН.-2004. Шунингдек: Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. - С.29-30

20. Тулеметова Г., Каландарова Д., Хукумова Л. Применение принципов толерантности к сфере светского и религиозного образования в Узбекистане// Междунар. конф. ТИУ "Межконфессиональный диалог и религиозная толерантность – гарантия социальной стабильности", 12.11. 2014. - С.168-172.

21. Ибрагимов Э. Некоторые аспекты подхода к предмету религиоведения западноевропейских и североамериканских учёных. - С.23-24

22. E.Ibragimov, G.Tulemetova, R.Isoqjonov. – Динамика развития религиоведения в Узбекистане (материале анализа диссертационных исследований по религиоведению с 1992 по 2017 гг. и правительственных решений). // “Dinshunoslik fanining metodologiyasi, yondashuvi va uslubiyatini takomillashtirishning dolzarb masalalari” mavzuidagi IX Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. -Toshkent, “Toshkent islom universiteti” nashriyot matbaa birlashmasi, 2017-y. 10-14-b.

23. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining “Toshkent islom universitetini tashkil etish to‘g‘risida“gi farmoni. - O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999-y., 4-son, 91-modda.

24. Г.Тулеметова, Э.Ибрагимов. “Основы религиоведения”.- Т.: ИПО “Тошкент ислом университети”. - 2015. - 232 с.

25. Э.Ибрагимов, Д.Каландарова “Источники мировых религий”. Учебное пособие. - Т.: ИПО “Тошкент ислом университети”. - 2015. - 136 с.

26. Muhamedov N., Alimova M. Dinshunoslik o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Т.:2017. 360-b.

27. O‘zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida (O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta‘lim tizimini

yanada takomillashtirish to'g'risida» 2017-yil 16-fevraldagi PQ 4958-sonli farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2017-yil 17-fevraldagi PQ-2789-sonli qarori) - 08.11.2018. <http://lex.uz/docs/3405939>

28. Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. -16.04.2018 <http://uza.uz/oz/documents/diniy-marifiy-so-a-faoliyatini-tubdan-takomillashtirish-chor-16-04-2018>. Shuningdek: 2017 – 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. -O'zbekiston Respublikasini Prezidentining farmoni. 07.02.2017-y.

29. Islomshunoslik qomusiy lug'ati / Mas'ul muharrir Z.M. Islomov. - T. I.- Toshkent: "Movarounnahr", 2013.- 132-b.

30. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.-Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.- B. 2-12.

31. Klaus Hock. Einfuehrung in die Religionswissenschaft. 4 Auflage, Darmstadt, 2011.S.10

32. Leuba.The Psychological Origin and the Nature of Religion.- London, 1921.- Pp.1-10

33. Элбакян Е. История религий.- ИДАТиСО, М., 2014.-С.5

34. Tulemetova G., Karabaeva D. Social principle of islamic banking and fi-nancial system. // International scientific-practical conference of Tashkent Financial Institute, on the theme: «The role of the bank-ing and financial institutions in accelerating the modernization, technical and technological renovation of the economy». – 2014йил, 29 май.Тошкент.39-42-б.

35. Протестантская этика и дух капитализма. 1905 (Вебер Макс).
– Танланган асарлар: немисчадан тарж. — М.: Прогресс, 1990. - 44-
271-б.

36. Юсупов О. Ўзбекистан – страна толерантности //
"Konfessiyalararo muloqot va diniy bag'rikenglik –jamiyat barqarorligi
garovi". TIU xalqaro konf. mat. tg'pl.–T., 12.11.2014. – 6-9 b.
Shuningdek: Aydarbek Tulepov. IShID fitnasi. T.:”Movarounnahr”,
2015. B.16 -17

37. Tiele, Cornelis Petrus. Grundzüge der religionswissenschaft.-
Tübingen und Leipzig, Mohr, 1904.- 70 S.

38. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религио-
ведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: «Феникс»,
1996. Б.107-108.

39. Мюллер М.Ф. Введение в науку о религии / Пер. с англ.
Элбакян Е.С.. М., 2002. Б. 76

40. Сторчак В.М., Элбакян Е.С. Социология религии (учебное
пособие). - Академия труда и социальных отношений. - Москва,
2012. – С.114

41. Tiele, Cornelis Petrus. Grundzüge der religionswissenschaft.-
Tübingen und Leipzig, Mohr, 1904.-70 S.

I bob manbalariga havola

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг
2017 йил 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош
Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. - [http://www.press-
service.uz/uz/lists/view/1063](http://www.press-service.uz/uz/lists/view/1063). Яна қаранг: Ўзбекистон Республикаси
Президентининг ПФ-5416-сонли “Диний-маърифий соҳа
фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-гадбирлари
тўғрисида”ги фармони. – 2018 й., 16-апрель.

2. 2017 – 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasining ribojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. – O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. – 2017-y., 7-fevral.

3. O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Hamkorlik va ishonch choralari bo‘yicha Kengashning 2019 yil 15-iyunda Dushanbedagi nutqi. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-osiyo-15-06-2019>.

Shuningdek, Karimov I.A. “O‘rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati” mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi nutqi.// “Xalq so‘zi” gazetasi, 2014-yil, 16-may.

4. O‘zbekiston uzluksiz ta‘limining davlat ta‘lim standartlari. - “Dinshunoslik” bakalavriat ta‘lim yo‘nalishining Davlat ta‘lim standarti. – 2014-y. b. 48, 10, 47-b.

5. Ибрагимов Э. Некоторые аспекты подхода к предмету религиоведения западноевропейских и североамериканских ученых. // Меж. конф. ТИУ: "Межконфессиональный диалог и религиозная толерантность – гарантия социальной стабильности".- 12.11.2014. – 21- 22-b.

6. Классики мирового религиоведения.- М.: Канон, 1996. – 162 с.
= Также, см.: Tiele, Cornelis Petrus. Grundzüge der Religionswissenschaft.-Tübingen und Leipzig, Mohr, 1904.- 70 S.; Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.- Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.- Pp. 2, 19, 40, 55-56, 164, 171.

7. M. Myuller Yevropadagi Qirol institutida 1870-yilda o‘qigan “Dinshunoslikka kirish” nomli ma‘ruzasi. https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/klass/02.php. Б.33-71

8. O‘zbekiston uzluksiz ta‘limining davlat ta‘lim standartlari. - “Dinshunoslik” bakalavriat ta‘lim yo‘nalishining Davlat ta‘lim standartlari. -2014 y. - b. 9-10.

9. Сонмез Кутлу. Дифференциация религии (дийанат) и политики (сийасат) согласно Иمامу ал-Матуриди\ Светскость и

религия в мусульманских странах: поиск рационального соотношения. Респ.научн.-просвет. центр Имама Бухари. Фонд им. Ф. Эберта под ред. З.И.Мунавварова и Р.Й. Крумм. –С. 52-66].

10. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.-Routledge&Francis Group, London and New York, 2008. – tarixiy yondashuv 134-136-bb.; qiyosiy 136-137-bb.; falsafiy 19-34-bb.; teologik 53-59-bb.; antropologik 53-59; ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy yondashuv 66-73; fenomenologik 77-82-bb.; psixologik yondashuv 83-103-bb. Shuningdek: Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: «Феникс», 1996. С. 20-69.

11. Гегель. Философия религии в двух томах. Том 1. – М.: Мысль, 1976. – С.223. Шунингдек, Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. Hegels Theologische Jugendschriften. - Nach den Handschriften der Kgl. Bibliothek in Berlin (Classic Reprint). – Verlag: Forgotten Books, 2017.- S.422

12. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.-Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.- Pp.66-73

13. М.Мюллер. Введение в науку о религии: Четыре лекции, прочитанные в Лондонском Королевском институте в феврале, марте 1870 г. / Пер. с англ., предисловие и комментарии Е. С. Элбакян. Под общ. ред. А. Н. Красникова. – М.: “Университет. Высшая школа”.- 2002. – С.21

14. Frick Heinrich. Vergleichende Religionswissenschaft. - Walter de Gruyter, 1928. – 135 S.

15. Freiberger Oliver. Der Vergleich als Methode und konstitutiver Ansatz der Religionswissenschaft// Stefan Kurth, Karsten Lehmann (Hrsg.). Religionen erforschen. Kulturwissenschaftliche Methoden in der Religionswissenschaft. Lehrbuch. -Heidelberg 2011. S.199-209

16. Протестантская этика и дух капитализма. 1905 (Вебер Макс.). – Избранные произведения: Пер. с нем.. — М.: Прогресс, 1990. -С. 44-271.

17. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. - С.395

18. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. - С. 43.

19. Гирц К. Интерпретация культур. Гл.4. Религия как культурная система. - М.: РОССПЭН.-2004. Шунингдек: Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. - С.29-30

20. Edith Franke & Verena Maske, *Teilnehmende Beobachtung als Verfahren der Religionsforschung. Der Verein "Muslimische Jugend in Deutschland e. V."* S.101-131// Kurth St., Lehmann K. (Hrsg.). *Religionen erforschen. Kulturwissenschaftliche Methoden in der Religionswissenschaft. Lehrbuch.* Heidelberg.- 2011

21. Тулеметова Г., Каландарова Д., Хукумова Л. Применение принципов толерантности к сфере светского и религиозного образования в Узбекистане// Междунар. конф. ТИУ "Межконфессиональный диалог и религиозная толерантность – гарантия социальной стабильности", 12.11. 2014. - С.168-172.

22. Э.Ибрагимов, Г.Тулеметова, Р.Исоқжонов. – Динамика развития религиоведения в Узбекистане (на материале анализа диссертационных исследований по религиоведению с 1992 по 2017 гг. и правительственных решений)//"Диншунослик фанининг методологияси, ёндашуви ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари" мавзуидаги IX Республика илмий-амалий конференцияси. -Тошкент, "Тошкент ислом университети" нашриёт матбаа бирлашмаси, 2017й. Б. 10-14.

23. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг "Тошкент ислом университетини ташкил этиш тўғрисида"ги фармони. - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 й., 4-сон, 91-модда.

24. Г.Тулеметова, Э.Ибрагимов. "Основы религиоведения".- Т.: ИПО "Тошкент ислом университети". - 2015. - 232 с.

25. Э.Ибрагимов, Д.Каландарова “Источники мировых религий”. Учебное пособие. - Т.: ИПО “Тошкент ислом университети”. - 2015. - 136 с.

26. Muhamedov N., Alimova M. Dinshunoslik o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. T.: 2017. 360 b.

27. O‘zbekiston Respublikasi Fan va texnologiyalar agentligi http://uzscience.uz/uz/committee_00.html

28. O‘zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida (O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Oliy o‘quv yurtidan keying ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori.

29. Islomshunoslik qomusiy lug‘at / Mas‘ul muharrir Z.M.Islomov. - T. I.- T.: “Movarounnahr”, 2013. 13-b.

30. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.-Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.- B.2-12.

31. Klaus Hock. Einfuehrung in die Religionswissenschaft. 4 Auflage, Darmstadt, 2011.S.10

32. Leuba.The Psychological Origin and the Nature of Religion.- London, 1921.- Pp.1-10

33. Элбакян Е. История религий.- ИДАТиСО, М., 2014.-С.5

34. Tulemetova G., Karabaeva D. Social principle of islamic banking and fi-nancial system. // International scientific-practical conference of Tashkent Financial Institute, on the theme: «The role of the banking and financial institutions in accelerating the modernization, technical and technological renovation of the economy”. – 2014йил, 29 май. Тошкент. 39-42-б.

35. Протестантская этика и дух капитализма. 1905 (Вебер Макс). – Танланган асарлар: немисчадан тарж. — М.: Прогресс, 1990. - 44-271-б.

36. Юсупов О. Узбекистан – страна толерантности // "Конфессиялараро мулоқот ва диний бағрикенглик жамият барқарорлиги гарови". ТИУ халқаро конф. мат. тўпл. Т., 12.11.2014.

– 6-9 б. Шунингдек: Айдарбек Тулепов. ИШИД фитнаси. Т.: ”Movarounnahr”, 2015. Б.16 -17

37.Tiele, Cornelis Petrus. Grundzüge der religionswissenschaft.- Tübingen und Leipzig, Mohr, 1904.- 70 S.

38.Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: «Феникс», 1996. Б.107-108.

39.Мюллер М.Ф. Введение в науку о религии / Пер. с англ. Элбакян Е.С.. М., 2002. Б. 76

40.Сторчак В.М., Элбакян Е.С. Социология религии (учебное пособие). - Академия труда и социальных отношений. - Москва, 2012. – С.114

41.Tiele, Cornelis Petrus. Grundzüge der religionswissenschaft.- Tübingen und Leipzig, Mohr, 1904.-70 S.

II BOB. DINNING IBTIDOIY SHAKLLARI VA ETNIK- LOKAL DINLAR

2.1. Urug'-qabila va milliy dinlar

Urug'-qabila va milliy dinlar. Insoniyatning dastlabki madaniyat o'choqlari va diniy tasavvurlarining xilma-xilligi. Ilk tabu, totemizm, animizm, shomonizm, fetishizm, sehrgarlik. Qadimgi Misr, Bobil va Ossuriya dinlari. Antik davrda ko'pxudolik dinlari. Hinduiylik. Vedalar va Upanishadlar – hinduiylikning muqaddas kitoblari. Braxmanlik ta'limotida kastalar. Konfutsiylik. Daotsizm – falsafiy ta'limot. Yapon milliy dini – sintoizm, uning asosiy aqidalari va marosimlari. Yahudiylik.

Dastlabki

diniy

tasavvurlar

Insonning ilk diniy tasavvur va amaliyoti dastlabki madaniyat o'choqlari Qadimgi Misr, Bobil, Ossuriya, Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo, Yunoniston aholisi orasida shakllangan. Dinning ibtidoiy (arxaik) shakllariga an'anaviy ravishda tabiatga sig'inish, ajdodlarga sig'inish, animizm, shomonizm, tangrichilik, sehrgarlik, totemizm, fetishizm kiradi. Ular bir-biriga aralashib ketgan bo'lib, sof holda deyarli uchramaydi. E.B.Teylor "Ibtidoiy madaniyat" nomli ilmiy asarining ko'p qismini afsonalarni o'rganish, tavsiflash va tizimlashtirishga hamda afsonaga oid ongga bag'ishlagan edi. U mifologik ong, shuningdek, inson fikrining boshqa shakllari asosida real tajriba yotishini ta'kidlaydi. Ong ularni o'zlashtirib, boshqalarga uzatadi. Shunday qilib, afsonalarni o'rganish tasavvur qilish qonunlarini tadqiq etishga aylanadi. Afsonalar rivojida allegoriya (majoz, qochirim) doimo muhim rol o'ynagan. Dinning arxaik shakllari *mifologik* (yunoncha *mithos* – naql, rivoyat), ya'ni afsonaviy tasavvur natijasi hisoblanadi.

Dinshunoslik iborasi sifatida bu soʻz “ertak, uydirma, choʻpchak” soʻzlariga sinonim emas. Mifologik tafakkur voqelikni anglash usulining tavsifi sanaladi. Unga ibtidoiy ishonchni empirik bilim elementlari bilan qoʻshish, ularni arxaik sanʼatda aks ettirish xos. Masalan, ov boshlanishi oldidan oʻziga xos marosimlar va sehrli odatlar bajarilgan. Bu haqda maʼlumotlar qoyaga oʻyib solingan qadimgi suratlarda saqlanib qolgan. Chunki qadimgi odamning afsonaga oid tafakkuri umumlashtirilgan obrazlar, tiplar bilan emas, konkret narsalarni hissiy qabul qilish bilan bogʻliq boʻlgan, shuning uchun u obraz va predmet orasidagi farqni koʻrmagan. Masalan, uning uchun totem gʻayritabiiy kuchlarning barcha xususiyatlari va imkoniyatlariga ega boʻlgan.

Predmetlar va ularning xususiyatlarini mavhumlashtirish qobiliyatining yoʻqligi arxaik madaniyat kishilari tilida aks etgan. Ularda jinsga oid tushunchalarni bildiruvchi soʻzlar kam boʻlgan. Masalan, “suyuqlik” soʻzini olaylik, ayni paytda konkret suyuqlik boʻlgan suvning xususiyat va holatlarini aks ettiruvchi koʻplab soʻzlar mavjud (marosimda yuvinish uchun, isteʼmol qilish uchun, qurbonlikda ichish uchun zarur boʻlgan suvni ifodalovchi koʻplab soʻzlar boʻlgan). Mifologik tafakkur hozirgi madaniyatda ham mavjud, u ayni bitta narsa, tushunchaning turli nomlanishida yoki turli predmet va hodisalarning bitta soʻzda ifodalanishida koʻrinadi. “Farishta” soʻzi bilan nafaqat gʻayritabiiy mavjudotlarni, balki sevimli insonni, chaqaloqni, ideal insonni, tansoqchini (saqlovchi-farishta) ham atashadi.

Hozirgi zamon dinshunosligi afsonaga xudolarni oʻziga xos ifodalash yoki real insoniy tajribada uchramaydigan noodatiy voqealarda ishtirok etuvchi qahramonlar, fantastik maxluqlarni ilohiylashtirish sifatida qaraydi. Teylor tabiatga oid, shuningdek, turli hodisalarning sababini tushuntiruvchi falsafiy afsonalarni, geologik afsonalarni, odamlarning kelib chiqishi haqidagi etnologik afsonalarni, pakana yoki devqomat va h.k. toʻgʻrisidagi mublagʻa-afsonalarni, tarixiy shaxslarga

oid, narsalarning nomi kelib chiqishiga oid etimologik afsonalarni, xalqlar va viloyatlar nomi haqidagi eponimik afsonalarni, oxir zamon, dunyo va odamlarning taqdiri to'g'risidagi esxatologik afsonalar va boshqalarni alohida ajratib ko'rsatadi. Teylor kundalik tajriba faktlari afsonaga aylanishining birinchi va asosiy sababi butun tabiatning jonliligida, deb hisoblagan. Shunday qilib, ibtidoiy mifologiyada diniy jamoaning barcha qadriyatlari o'z aksini topgan. Shu nuqtayi nazardan u sotsiologik va psixologik tadqiqotlar uchun muhim obyekt hisoblanadi. Chunki ibtidoiy odamning tasavvuri va e'tiqodlari majmuasi, ularning real hayotdagi qiyinchiliklari, muammolari va yutuqlari og'zaki ijodda aks etgan. Bu narsa odamlarning ongida qolib, turli afsonalarning yaratilishiga sabab bo'lgan va avloddan-avlodga o'tib borgan. Masalan, dunyoning yaratilishi haqidagi afsonalarda kaos va tartib, hokimiyat va anarxiya ijtimoiy rivojlanish nuqtayi nazaridan keltiriladi. Ayrimlarida oliy ilohlarning o'zaro tortishuvlari bayon etilsa, boshqalarida "oltin asr" jamiyatining ijtimoiy rivojlanishi keltirilgan. Umuman olganda, ibtidoiy mifologiyani tahlil qilish inson tarixining qadimgi bosqichini qayta tiklash uchun muhim manba hisoblanadi. Xususan, bu tahlil ibtidoiy jamoalar taraqqiyotida diniy tasavvurlar rolini aniqlashga imkon yaratadi.

Afsonalarda diniy jamoaning asosiy qadriyatlari aks ettirilgan. Bu fakt afsonani din sotsiologiyasi va psixologiyasining qiziqarli obyektiga aylantiradi. Dunyoning yaratilishi haqidagi afsonalar betartiblik va tartibot, hokimiyat va anarxiya haqida hikoya qiladi, ularni ijtimoiy taraqqiyot kelajagi nuqtayi nazaridan baholaydi. Masalan, xudolar va pahlavonlar kurashi haqidagi qadimiy afsonalarda hokimiyat uchun kurash va urushlar davrida tartibotning buzilishi, qo'zg'alon ko'targan pahlavonlarni mahv qilgan Zevsni o'z bag'rida ulg'aytirgan Geya – Yerning azob chekishi haqida hikoya qilinadi. Ijtimoiy totuvlik va

barqarorlikning amal qilish davri esa barcha afsonalarda “oltin asr” bilan bog‘lab aks ettiriladi.

Esxatologik afsonalar dunyo va odamning so‘nggi taqdiridan hikoya qiladi. Buddizm afsonalari va yahudiylik, xristianlik va islomning esxatologiyasi o‘rtasidagi asosiy farq shundaki, buddizmda dunyoning absolyut nihoyasi mavjud emas. Demak, shunga mos ravishda abadiy jannat yoki do‘zax ham yo‘q. Buddizm afsonalarida odamlar bir tana qobig‘idan boshqasiga o‘tish zanjiriga, tug‘ilish va o‘limning to‘xtovsiz almashuvi – sansaraga tortilgan. Buddizmga ko‘ra har qanday yangi tug‘ilish – bu to‘g‘ri kechirilgan hayot uchun ijtimoiy mavqening ko‘tarilishi, yoki aksincha, o‘simlik yoki hayvonga aylanish mavqening pasaytirilishidir; ayni aylanishda bitta hodisa yoki holatlar cheksiz qaytarilishi mumkin.

Buddizm mifologiyasida dxarmaning nihoyasi (dxarma – individual ong oqimini hosil qiluvchi mayda, bo‘linmas ruhiy zarralar) haqidagi ta‘limot mavjud. Txeravadining cherkov qoidalariga aylanmagan afsonalarida “dxarma intihosi”ning boshlanishi tasvirlanadi: odamlar cheksiz boshqa narsaga aylanish xususiyatini yo‘qotishadi, keyin kanonik, ya‘ni cherkov qoidalariga aylangan kitoblar yo‘qoladi; shundan keyin dunyo buzilishning yangi bosqichiga kiradi. Ammo bu xristianlik va islom esxatologiyasidan farqli ravishda Oxir zamon emas, balki Borliq taraqqiyoti yangi doirasining boshlanishi bo‘ladi.

Garchi Teylor va Frezer bu borada boshqacha nuqtayi nazarga ega bo‘lsalar ham, tarixchi va dinshunos olimlar ham tabiatga sig‘inish diniy ongning dastlabki shakli, deb hisoblaganlar. Antropologlarning tafakkur mantig‘iga ko‘ra, qadimiy odamlar “tabiat” kabi abstrakt tushunchalarni idrok eta olmasalar-da, ular tabiatning aniq bir asoslangan kuchlariga – quyosh, osmon, olov, jonivorlar (va h.k.)ga sig‘inishgan. Ularning jonli yoki sehrli kuchga egaligi haqidagi qarashlar keyinroq paydo bo‘ldi. Shu bilan birga kosmogonik syujetlar ibtidoiy mifologiyada katta o‘rin

egallagan, ya'ni yer va osmon, quyosh va oy, o'simlik va hayvonot, nihoyat, odamning yaratilishi to'g'risidagi rivoyatlar, afsonalarda diniy tasavvurlarning ta'siri yaqqol ifodalangan. Turk hoqonligi davrida esa, VIII asr birinchi yarmining oxirlarigacha Osmon (Tangri)ga yoki Ko'k osmon (Ko'ktangri)ga e'tiqod qilingan.

Ingliz etnologi E.B.Teylorning "Ibtidoiy madaniyat" nomli asari ibtidoiy mifologiyaning vujudga kelishi, diniy ong rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari, namoyon bo'lishi, ibtidoiy mifologiyani tasniflash va tizimlashtirishga bag'ishlagan bo'lib, ibtidoiy diniy tasavvurlarni o'rganishdagi muhim manbalardan biri hisoblanadi. Teylorning fikricha, mifologik ongning zamirida ham real diniy tajriba turadi. Shu nuqtayi nazardan, ibtidoiy mifologiyani tadqiq qilish orqali diniy tasavvurlar yuzaga chiqadi. Afsonalarni o'rganish tasavvur qilish qonunlarining tadqiqoti bo'lib qolmoqda. Ibtidoiy mifologiya rivojida muntazam majoziy ma'no muhim ahamiyat kasb etgan. Teylor ibtidoiy mifologiyaning bolalik davri ongining o'ziga xos jihatlarini qiyosiy o'rganib, ibtidoiy odamni yosh bolaga o'xshatadi. Uning fikricha xuddi bolalar turli ertaklar orqali o'z atrofidagi dunyoni tushuntirib berishlari kabi ibtidoiy odam tafakkurida ham ibtidoiy mifologiya shakllangan. Ontogenezda inson ulg'ayib, fikrlari reallashib borgani kabi insoniyat rivojlanib borishi bilan ibtidoiy mifologiyadan yiroqlashib borgan. Zamonaviy dinshunoslik ibtidoiy mifologiyani xudolarni yoki insoniyat tajribasida real uchratib bo'lmaydigan holatlar va voqeliklarga qo'shib, kiritib ilohlarga qiyoslab qo'yilgan qahramonlar, fantastik mavjudotlarni o'ziga xos ravishda tasvirlab berish, deb qaragan.

Shunday qilib, afsona o'zining diniy mohiyatini yo'qotishi yoki aksincha, hozirgi zamon afsonasi diniy mazmun bilan boyishi mumkin. Bu borada Maks Veber ta'kidlagani kabi qadimiy ma'budlar va afsonaviy mavjudotlar zamonaviy afsonalarda qayta tug'iladilar. Ular ma'lum bir kuch yoki tushunchalarni namoyon etuvchi timsollar sifatida

aks etishlari mumkin. Masalan, O‘zbekiston gerbidagi afsonaviy Xumo qushi baxt timsoli, deb atalishi bunga yaqqol dalil bo‘la oladi.

Animizm | Animizm (lotincha anima, animus – jon, ruh) atamasi ilk bor 1708-yilda nemis olimi G.Shtal tomonidan kiritilgan.

U jon (ruh)ning shaxssiz hayot kechirishi, u “tananing haykaltaroshi” va barcha hayotiy jarayonlarning asosi ekanligi haqidagi ta’limotni shunday atagan. E.B.Teylor (1832-1917) din kelib chiqishining animistik nazariyasini ishlab chiqdi. U animizm vujudga kelishining sabablarini topishga urindi. Olimning fikricha, ibtidoiy odamlar tush ko‘rish yoki o‘lim hodisalari haqida tez-tez fikr yuritishgan. Bunday hodisalarni kuzatish ularni har bir odamda o‘ziga xos substansiya mavjud va u tanani vaqtincha yoki abadiy tark etishi mumkinligi haqidagi xulosaga olib kelgan. Odatda uni “jon”, “ruh” deb atashgan. Bunday fikrlar keyinchalik o‘simliklar, hayvonlar, alohida narsalar va hatto, tabiat hodisalarining joni borligi haqidagi tasavvurlarni rivojlantirgan. Oliy iloh, Tangriga ishonchni Teylor “oliy darajadagi” animizm, deb hisoblagan, ularni vazifalariga ko‘ra urush xudosi, quyosh xudosi sifatida tavsiflagan. Garchi Teylordan avval ham etnologlar tomonidan tadqiq qilingan bo‘lsa-da, animistika nazariyasi aynan uning asarlarida o‘zining to‘liq ilmiy ifodasini topgan. Butun olamning jonli ekanligi haqidagi ibtidoiy tasavvurlarni Teylor animizm, deb atagan va uning ikki yo‘nalishda rivojlanishini ko‘rsatgan. Birinchisi, jonning inson tanasi bilan tug‘ilishi va o‘limdan keyin uni abadiy tark etishi to‘g‘risidagi tasavvurlar. Jon uyqu, gipnoz, jazava yoki hushdan ketish kabi vaziyatlarida insonni vaqtincha tark etadi. Ikkinchi yo‘nalish – atrofimizdagi dunyo hodisa va predmetlarining ruhi mavjudligi haqidagi tasavvurlar. Teylor fikricha ibtidoiy inson ushbu predmetlarga insonga xos emotsiyalar va iroda ato qiladi, ya’ni uning fikrlashi tush, kasallik, o‘limning siri kabilardan ko‘ra kengroq bo‘lgan. Bu esa tabiiy kuchlar, hayvonlar, ajdodlarning mustaqil yashovchi joni borligiga ishonch

tug‘diradi. Animizm, Teylarning fikriga ko‘ra keyinchalik politeizmga va undan so‘ng monoteizmga aylangan dinning bazis shakli hisoblangan. Ammo etnograf va antropologlar tadqiqotlarida qadimgi madaniyatlarda azaldan animizm bo‘lmasdan monoteizm bo‘lganligiga oid misollar keltiriladi. Teylarning asarlarida animistik g‘oya o‘zining eng to‘liq va yakuniy ifodasini topdi.

Vafot etgan kishilar (qarindoshlar yoki afsonaviy shaxslar) ruhiga hurmat bajo keltirish ajdodlarga sig‘inish yoki o‘lganlarga sig‘inish, deb ataladi. Uning mazmuni o‘limdan so‘ng hayotning davom etishiga va tiriklar olami bilan o‘liklar dunyosi o‘rtasida yaqin aloqaning mavjudligiga ishonchdir.

Animizmning asoslaridan biri, aytib o‘tilganidek, bu – vafot etgan kishilar ruhiga (qarindoshlar yoki afsonaviy shaxslarga), ajdodlar ruhiga sig‘inishdir. Animizmning asl mazmun-mohiyati – o‘limdan keyingi hayotga ishonish, jon, ruh haqidagi tasavvurlar hayot va o‘lim, so‘nish va jonlanish, eskilik va yangilik o‘rtasidagi munosabatga ishonchdir. Ayniqsa, bunday e‘tiqod Afrikada keng tarqalgan. Melaneziyada esa yaqinda vafot etgan ajdodlar ruhiga sig‘inadilar. Marhumning bosh suyagi turargohlarning kirish joyi tepasiga joylashtirib qo‘yilib, u har bir odamning amallarini shu yerdan “kuzatib turadi” va amallariga qarab mukofotlaydi yoki jazolaydi, deb e‘tiqod qilingan¹.

Ajdodlarga sig‘inish Hozirgi Shimoliy va G‘arbiy Afrikaning o‘z yozuviga ega bo‘lmagan xalqlari orasida keng tarqalgan. U Yangi davrgacha dunyoning ko‘plab mintaqalarida amal qilar edi, ammo yevropacha va amerikacha madaniyatning keng tarqalishi va mustahkamlanishi, globallashuv hamda texnikalashuv jarayonlari uning o‘z yozuviga ega bo‘lmagan qabila va elatlaridagi amaliyotni sekinlashtirdi, sivilizatsiyalashgan mamlakatlarda esa ajdodlarga sig‘inishning maqsadga muvofiqligiga bo‘lgan ishonchga putur yetkazdi. Sharqiy Osiyo mamlakatlari (Xitoy, Yaponiya, Koreya)da

ajdodlarga sig'inish avlodlar izchilligi (merosga vorislik)ni ta'minlagan hamda "otalar" va "farzandlar" muammosi keskinligini yumshatgan. Katta yoshdagilarga o'g'illik hurmati an'alarining ildizlari konfutsiylikka borib taqaladi. Uyda marosimlar ajdodlar nomi yozilgan xotira taxtachalari oldida amalga oshirilgan. Qadimgi Yunonistonda ajdodlarga sig'inish qahramonlarga sig'inish, oila boshliqlari va siyosiy rahnamolarni hurmatlash bilan birga qo'shib olib borilgan. Qadimgi Bobilda hatto, ba'zan hukmron elitaning vafot etgan ajdodlari ilohiylashtirilgan. Shimoliy va Sharqiy Yevropa xalqlarida ham ajdodlarga sig'inish ularga qurbonlik keltirishlarda o'z ifodasini topgan edi. Vafot etganlarga hurmat bajo keltirish sabablari turli-tuman bo'lgan, masalan, vafot etganlar ruhi qarindoshlik huquqiga ko'ra o'z avlodining ba'zi vakillariga yoki umuman o'z urug'iga faol yordam ko'rsatishi mumkinligiga ishonishgan. Eramizning birinchi asrlarida Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududlarida ajdodlar ruhiga sig'inish e'tiqodi mavjud bo'lgan. Bu ibodatxona, saroy va uylar devorlarini aslzodalarning ajdodlari, ularning jasorati tasvirlari bilan bezatish orqali o'z ifodasini topgan.

Shomonizm | Dinning ilk shakllari orasida shomonizm alohida o'rin egallaydi, ibtidoiy urug'doshlik dinlaridan farqli o'laroq, qabila uyushmalari birlashayotgan davrda shakllanib, ijtimoiy ongning urug'-qabila shakllari bilan bog'lanadi va animizmning bir turi sifatida ko'riladi. Shomon asli tungus-manchjur so'zi bo'lib, u "bilmoq" ma'nosini anglatadi. Evenk tilida "shomon" so'zi – "hayajonlanish, jazavaga tushish" ma'nosini anglatadi. Shimoliy Osiyo, Amerika va Avstraliyaning mahalliy xalqlarida ruhlar bilan aloqa qilish va ularni boshqarish qobiliyatiga ega kishini shomon, deb atashgan. Ana shu qobiliyati tufayli u kasallarni tuzatishi, yomg'ir, shamol kabi tabiat hodisalarini chaqira olishi, muvaffaqiyatni ta'minlashi mumkin, deb hisoblashgan. Shomonlik diniy jazava paytida ruhlar bilan muloqotga

kirishish mumkinligiga ishonchga asoslangan. Shunday qilib, shomonizm sig‘inishning ekstatik (ya’ni zavq-shavqdan qattiq hayajonga tushish) varianti sifatida boshqalardan ajralib turadi.

Shomonizm qadim o‘tmishda paydo bo‘lib, minglab yillar davomida saqlanib kelgan va tabiiyki, muntazam rivojlanib borgan. Odatda, afsungarlik urf-odatlar bilan maxsus odamlar – shomonlar, afsungarlar shug‘ullanganlar. Tarixda Markaziy osiyolik folchilar, Delfadagi Apollon ibodatxonasi karomatchi kohinlarining diniy jazavaga tushishiga oid o‘ziga xos texnika aks ettirilgan. Hozirgi zamon ekstrasenslari ham bunday psixotexnikani turli lo‘ttibozliklar bilan qo‘shib olib borishadi (tananing qaltirashi, ko‘zning orqaga tortib ketishi, olov, suv, oyna, pichoq, tasbeh kabilar bilan manipulyatsiya qilish). Bu ularga o‘z kuchini ko‘rsatish va o‘z psixoterapevtik seanslarida “qaytarma qilish”, “isitma qilish”, “ko‘z tegishdan kinna qilish”, “nikohga yo‘l ochish”, “muvaffaqiyat yoki pul chaqirish” kabilarning “kuch”iga mijozlar, tomoshabinlarni ishontirishga “yordam” beradi.

Muayyan psixologik tipga oid kishilar shomon bo‘la oladilar. Ularning xatti-harakati balog‘at yoshiga o‘tishdayoq bilinadi, ular muloqotga kam kirishadilar, ko‘zlariga turli narsalar ko‘rinishini aytishadi, juda emotsional, begonalarning dardiga hamdard bo‘lishadi. Jamoa ana shunday kishining shomon bo‘lishidan manfaatdordir. Ammo odatda, shomonizm avloddan-avlodga uzatiladi, chunki bunday oilada o‘sgan bola yoshligidanoq shomonizm amaliyotini o‘zlashtirib olgan bo‘ladi. Ba’zi odamlar o‘z hayotidagi muayyan inqiroz sharoitida jiddiy ruhiy ehtiyoj tufayli shomon bo‘la oladilar.

“Shomon kasalligi” shomonizmning majburiy elementi bo‘lmasada, turli xalqlar shomonligida noyob hodisa sanaladi. U bo‘lajak shomonning o‘z qobiliyatlarini inkor qilishi va bemorlarni eski usullarda davolash amaliyotini rad qilishida namoyon bo‘ladi. Bu ruhiy kasallikka

olib kelishi mumkin, deb hisoblaniladi, bunda patologik holatlarning ko'plab kompleksi o'zini ko'rsatadi va ular "nomzod"ning o'z iste'dodi - vazifasini tan olguncha juda qiyin kechadi. Tantanali tan olish marosimidan keyin bosh og'rig'i, depressiya va shu kabilar yo'qoladi. Shimoliy Amerikaning arktik qirg'oqlarida va Grenlandiyada shomonizmni tan olish marosimini tadqiq qilgan D.Merking shomonizmdagi gipnotik trans amaliyotini inson psixikasining depressiyaga qarshi himoya funksiyasi bilan bog'laydi. Bu tajriba gipnoz psixiatriyada keng qo'llaniladi. Organizmni depressiyadan himoya qilish uchun vasvasava, sarxushlikning ba'zi shakllaridan foydalanilganlik holatlari fanga ma'lum. Ulug'lik vasvasasi ba'zan norasolik kompleksi bilan og'rig'an odam kechinmalarining o'rni bosishi mumkin, sababsiz ko'tarinki kayfiyat esa qattiq hayajonlar bilan ezilgan psixikani himoya qilishi mumkin. Bu faktlar din psixologiyasi sohasining ba'zi tadqiqotchilari shomonning iste'dodiga yuqori baho berishiga, uning gipnotik trans amaliyoti va ba'zi udumlarni ijro etishdagi ko'tarinkiligini "ruhiy xislat", odat hisoblashi hamda shomonizmni depressiyaga qarshi vosita, deb qarashiga olib keldi².

Real natijalar olish uchun ilohiy kuchlarga ta'sir etish maqsadida amalga oshiradigan rituallari, ya'ni ruhlar makoni bo'lgan "yuqori samo" dunyosiga va yovuz ruhlar makoni bo'lgan "er qa'ri"ga sayohat qilishi shomon amaliyotining universalligi hisoblangan. Ushbu ritual alohida, o'zgacha nafas olish usulini qo'llash yoki ba'zida giyohvand moddalar ta'sirida o'yinga tushish orqali yuzaga keladigan jazava vaqtida amalga oshiriladi. Shomonlarning jazavaga tushish holatini odamlar ularning ruhlar bilan muloqotda bo'lishi deb tushunganlar va jamoaning orzu-niyatlarini ruhlarga etkazishiga, ularning irodasini talqin qilish qobiliyatiga ega ekanligiga qattiq ishonganlar. Shomonlar odatda, nog'oralar va qo'ng'iroqlar ovozlari ostida ovoz chiqarish, ashula aytish, raqsga tushish, sakrash yo'li bilan jazavaga tushib, o'zini yo'qotish,

jazavaning yuqori nuqtasiga etish bilan afsungarlik qilishgan. Masalan, jazava holatidagi shomonning qo‘shiqalar aytishi va nog‘oralarni urishi odamlarning nazdida shomonning arvoqlar bilan muloqotda kirishishidir.

Shomon yo‘l ko‘rsatuvchi ruhlarning yo‘qotilgan narsani topishda yordam berishiga (bashoratchilik), jonni u dunyoga “kuzatishiga”, yovuz ruqlar tomonidan bemordan olib qo‘yilgan ruhni qaytarishiga, taqdiri oldindan aytishiga ishonadi. Shomon jazava holatiga kelish jarayoni (kamlanie) quyidagi vositalar va turli-tuman marosimlar bilan amalga oshiriladi: qo‘shiq aytish, childirma chalish, nafas olish mashqlari, meditatsiya va ba‘zan jazavaga tushiruvchi gallyutsinatsiya chaqirish. Go‘yoki shomonga yo‘l ko‘rsatuvchi deb atalmish ruqlar rituellarni bajarishda yordam berishadi. Ular turli madaniyatlarda “jinlar”, “odamlar” kabi nomlar bilan ataladi.

O‘z qobiliyatiga ishonchi sust bo‘lgan yoki xudo (xudolar)ning homiyiligiga shubha qiluvchi kishilar shomonlarning psixologik himoyasidan umidvor bo‘ladilar. Shomonning boshqa funksiyasi jamoada psixologik mo‘tadillikni ta‘minlash bilan bog‘liq bo‘lib, u shomonning jamoa a‘zolariga qiyinchiliklarni yengishda yordam berishiga, xavf-xatarlarni oldindan aytishiga ishonch beradi.

Shomonizm O‘zbekiston hududida Turk hoqonligi davridan VIII asr birinchi yarmining oxirigacha taraqqiy etgan. Mamlakatimizda shomonchilik madaniyati yodgorliklari, jumladan, saholarda ko‘p asrlar mobaynida “tosh sanamlar” saqlanib qolgan. O‘tmish qoldiqlari sifatida shu kungacha saqlanib qolgan shomonchilikka oid odatlar ham bor.

R.Marret, J.Frezer, L.Shtenbergning tanaga bog‘liq bo‘lmagan ruh haqidagi tasavvurlaridan oldinroq insonning sehrli kuchi to‘g‘risidagi, uning moddiy, “jismoniy joni” haqidagi tasavvurlar mavjud bo‘lgan. Bunday tasavvurlar animatizmning asosidir. Algonkin hindulari butun tabiatga singib ketib uni jonlantiruvchi, tabiiy

jarayonlarni boshqaruvchi kuchni “manitu” so‘zi bilan ifodalaganlar. Polineziya va Melaneziya aboriginlari esa ayni maqsadda “ma’na” so‘zini ishlatishgan. Bu mavhumlashtirishning animizmga nisbatan yuqori darajasidir. Ammo uni monizm yoki Absolyut ruhga ishonch, deb bo‘lmaydi. yevropalik antropologlar ba’zi odamlar, jonivorlar, narsalar yoki ruhlarga xos bo‘lgan g‘ayritabiiy kuchni ifodalash uchun “ma’na” so‘zidan foydalanganlar. Undan-da yuqoriroq mavhumlashtirish darajasidagi shunday tushunchalar boshqa madaniyatlarda ham amal qilgan. Masalan, qadimgi Hindistonning adabiy tili bo‘lmish sanskritda “ma’nas” so‘zi inson qalbidagi tafakkur manbasini ifodalagan.

Ruhlarni insonlashtira borib, odamlar ularga o‘zlarining insoniy fazilatlari, emotsional xususiyatlarini berishdi va ularning rag‘batiga erishishga harakat qilishgan. Shu maqsadda ular qurbonliklar va sovg‘alar keltirishgan, ular uchun raqsga tushishgan va madhiyalar kuylashgan. Odamlarning tili ularga tushunarli bo‘lishi uchun duo va afsunlarning, ibodat bilan bog‘liq xatti-harakatlarning so‘z bilan ifodalanuvchi o‘ziga xos formulalaridan foydalanishgan. O‘ziga xos marosimlarda ulardan foydalanish ibtidoiy dinning yana bir shakli – sehrgarlikni vujudga keltirdi.

Sehrgarlik | Sehrgarlik (lotincha magia, yunoncha mageia) tabiatga ta’sir qilishning g‘ayritabiiy vositalari mavjudligiga ishonch, ma’lum maqsadga erishishga yo‘naltirilgan texnik usullar yig‘indisi. Angliya sotsial antropologiyasining vakili B.Malinovskiy (1884-1942) o‘zining “Magiya, nauka i religiya” kitobida sehrgarlikning ildizlarini tavsiflab beradi³. O‘z kuchiga ishonmasligi, hayotda uzoq davom etgan noaniqlik, ketma-ket ko‘ngilsizliklar va sehrgarlik insonni mazkur vaziyatni mo‘jizaviy ravishda tuzata olishiga asoslanuvchi ishonchi tufayli sehrgarlikka murojaat qilishiga sabab bo‘lgan.

J.Frezer o'zining "The Golden Bough" asarida insoniyat sehrgarlikdan boshlagan, u dinning ibtidoiy shaklidir, degan fikrni asoslaydi. Uning fikricha sehrgarlikning halokati bilan din vujudga keladi. Frezer fikriga ko'ra sehrgarlik bosqichida inson uchun har qanday hodisa, hatto u sehrgarlik a'moli bilan chaqirilgan bo'lsa ham, tabiiydir va tabiat qonunlariga mosdir. Din esa g'ayritabiiylikka asoslanadi, qandaydir oliy kuchlarning aralashuvini ko'zda tutadi⁴.

Frezer din haqidagi o'z tushunchasidan kelib chiqqan holda totemizmni ham sehrgarlik kabi din shakli sifatida ko'rmagan. Uning fikricha inson o'z totemini qadrlaydi va unda Ilohni ko'radi, lekin bu o'z ota-onasi, aka-uka, opa-singillarini qadrlashdan va ularda Xudoni ko'rishdan ortiq narsa emas. Inson totemiga o'z tengidek qaraydi. Sehrgarlik dinga o'ziga begona kuchdek qarshi turmaydi, u ko'pincha dinning tarkibiy qismi, ehtimol, o'ziga xos texnikasi sanaladi.

Hozirgi paytda dinshunoslar sehrgarlikni foydalanish usullari va ta'sir ko'rsatish maqsadlariga ko'ra bir-biridan ajratadilar. Uni kontakt (kontagioz) va imitativ turlarga ajratish Frezerning ishlarida uchraydi. Imitativ sehrgarlikni qo'llovchi inson o'xshash obyektlarga, masalan, mumdan yasalgan figuraga, o'yinchoqqa, suratga ta'sir ko'rsatib, o'z istagiga erishishi mumkinligiga ishonadi. Kontakt sehrgarlik esa "sehrli kuchga ega bo'lgan" predmetning u yo'naltirilgan obyekt bilan aloqada bo'lishi va obyekt uning istaklarini bajarishga majbur qilishiga ishonishga asoslanadi. Initsial sehrgarlik yetishib bo'lmaydigan obyektlarga yo'naltirilgan, partial – bevosita sehrgarlikda esa masalan, kesilgan sochlar, ovqat qoldiqlari, ishlatilgan shaxsiy buyumlardan foydalanib, ularning sohibiga ta'sir ko'rsatish mumkinligiga ishoniladi. Ibtidoiy jamoa bosqichining ilk davrida sehrli marosimlarni maxsus o'qitilgan sehrgarlar, shomonlar, afsungarlar amalga oshirganlar. Ular jamoada hurmat qilingan. Keyinchalik, dinning rivojlangan shakllari

paydo bo'lgach, kohinlar va ruhoniylar sehrgarlikni noqonuniy, deb e'lon qilishgan va sehrgarlarni siqib chiqarganlar.

Afsungarlik o'z maqsadiga ko'ra quyidagilarga bo'linadi: tibbiy afsungarlik, sevgi afsungarligi, himoyalovchi afsungarlik, harbiy afsungarlik, zarar yetkazuvchi, meteorologik afsungarlik va boshqalar. O'zbekiston diniy madaniyatining arxeologik va etnografik yodgorliklari ajdodlarimizning qadimiy e'tiqod va udumlari 100-140 ming yillar ilgari paydo bo'lganligi haqida guvohlik beradi. Afsungarlik rasm-rusumlari, udumlari tasviriy san'at, grafika va musiqa, raqs san'atida o'z aksini topgan. Masalan, Surxondaryo viloyatining Zarautsoy madaniyati yodgorliklari olamshumul noyob boylik hisoblanadi (eramizdan 12-5 ming yillar ilgari). Bu 200ga yaqin ov tasviri tushirilgan rasmlar bo'lib, tosh bitiklar orqali qo'l-panjasini sehr-jodu ahamiyatiga ega, deb hisoblaganliklarini tushunish mumkin. Qo'lning tashqi ko'rinish chizgilari avval uning egasini bildirgan bo'lsa, keyinchalik pirovard-natijada u himoya belgisi yoki egalik ramziga aylandi. Shialarda besh panja ma'nosi xalifa Ali qo'lining tasviri hisoblanib, besh kishining birligi timsolini, ya'ni Muhammad (s.a.v), Ali (r.a), Fotima, Hasan va Husaynlarni anglatadi.

Qadimda tasviriy san'at, haykaltaroshlik, musiqa, raqs, teatrlashtirilgan harakatlar diniy sig'inishning badiiy ifodasi bo'lgan. O'zbekiston xalq amaliy san'atida anor gullari va mevasining ma'nosi juda mashhur bo'lgan. Anor mevasiga sehrli unumdorlik manbasi sifatida qaralgan, lolaga – qayta tug'ilgan tabiat timsoli tavsifi berilgan. O'zbekiston zamonaviy badiiy ijodida ham ushbu qadimiy timsollar mashhur. Paleolit davrining oxirlariga kelib O'zbekiston hududida dinning qadimiy shakllari to'liq to'planib, u bilan bog'liq urf-odatlar ham shakllanib bo'lgan edi. Sehrli xatti-harakatlar orasida eng ko'p tarqalganlari quyidagilardir: folbinlarning rom ochishi – suvdan, olovdan, oynadan, kuldand, ismdan yoki unga kiruvchi harflardan,

suyaklardan, mehrobdan olingan kuldanda, eritilgan mumdan, elak yoki g'alvirdan, qurbonlik keltirilgan hayvonlarning ichki a'zolaridan, yulduzlardan, jonivorlar xatti-harakatidan, sonlardan, sehrli kristallardan, Bibliyadan foydalanib fol ochish keng tarqalgan.

Animizmni ibtidoiy dinlarning birlamchi asosi, deb hisoblagan Teylordan farqli o'laroq, E.Dyurkgeym totemizmni dinning ilk shakli, deb hisoblagan.

Totemizm Totemizm atamasi birinchi marta XVIII asr oxirlarida Yevropa adabiyotida ishlatilgan. "Totem" so'zi Shimoliy Amerikada yashaydigan Ojibva qabilasi tilida "uning urug'i" ma'nosini anglatadi va mohiyatan "odamning hayvonot yoki o'simlikning muayyan turlariga qarindoshlik aloqasi bor", deb e'tiqod qilishdir. Ya'ni bu avlod-ajdod guruhi bilan totem – jonivorlar, o'simliklar va hatto tabiiy voqeliklar o'rtasida qalin aloqa mavjudligiga ishonchdir. Totemga e'tiqod unga ta'zim qilish va marosimlar o'tkazish orqali amalga oshirilgan. Bu e'tiqod insonni psixologik jihatdan kuchli qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Masalan, o'lim qo'rquvini yengishda qadimgi odamlar kishi yashashdan to'xtamasligiga, faqat zaif odam qobig'ini tashlab, totemdagi jonivor ichiga joylashib olishiga ishonganlar. Ularning fikricha totem ichidagi jonivorlar odamga aylangan holda urug'lariga yordamga kelishlari mumkin ekan. Bu voqelik keyinchalik folklorda o'z aksini topgan.

Totemizmda ilk taqiqlar tizimi shakllangan. Masalan, totem jonivorlarini o'ldirish va hatto ular sha'niga nojo'ya so'zlarni aytishni taqiqlangan. Ba'zan hayvonning nomini aytish ham taqiqlanardi: masalan, ayiqqa yovvoyi yirtqich hayvon sifatida emas, balki boshqacha, ya'ni asal bor joyni biladigan hayvon sifatida qaralar edi.

Totemizmning umumiy tavsiflariga quyidagilar kiradi:

1. Totem qarindosh, homiy, o'tgan ota-bobolar ko'makdosh sifatida ko'riladi. Uni nafaqat hurmatlash va izzat-ikromga, balki undan

qoʻrqishga ishoniruvchi gʻayriinsoniy kuch-qudrat va mahoratga ega, deb bilish.

2. Totemga tegishli boʻlgan alohida ismlar va timsollardan foydalanish.

3. Shaxsni yoki urugʻni totemga qisman tenglashtirish yoki ramziy maʼnoda oʻxshatishlar.

4. Totem jonivoriga yoki oʻsimliklariga tegish, ularning baʼzi qismlarini istisno qilganda ritual marosimlaridan tashqari hollarda ularni oʻldirish va oziq-ovqat sifatida isteʼmol qilish taqiqlangan.

5. Totemistik marosimlardan keng foydalangan.

Totemizm baʼzi hollarda diniy elementlarni oʻz ichiga olishi mumkin, u baʼzida sehr bilan bogʻlanadi. Koʻpincha totemizmga boshqa turli eʼtiqodlar – ajdodlarga sigʻinish, gʻayritabiiy kuchlarga va ruhlarga boʻlgan ishonch aralashib ketganini kuzatish mumkin. Shu sababli totemizmning aniq shakllari haqidagi tushunchalarni ifodalashda qiyinchilik tugʻiladi. Etnik jamoaning barcha aʼzolari tomonidan u yoki bu jonivor, yoki biror tabiat obyekti qadrlab, unga sigʻinishlar bu hali totemizm ekanligini koʻrsatmaydi. Totem jonivorlari haqidagi tasavvurlar keyinchalik zardushtiylik va buddizmga ham oʻz aksini topgan hamda Oʻzbekiston hududidagi xalqlarning madaniyati va sanʼatini turli timsollar sifatida boyitgan.

Fetishizm | Fetishizm (frantsuzcha *fétiche* [fetiʃ] – sanam, tumor) – alohida narsalarga boʻlgan istakka erishtirishga qodir gʻayritabiiy kuch ato qilinishiga ishonishdir. Ibtidoiy jamiyatda jonning turli narsalarga yoki odamlarga kirib olishiga ishonch boʻlgan. Shunday qilib, alohida predmetlarga sigʻinish, yaʼni fetishizm vujudga kelishiga asos yaratilgan. Teylarning fikricha tegishli sharoitda animizm butparastlikka aylanishi mumkin. Agar sehrgarlik sehrgarga gʻayritabiiy kuch ato qilsa, fetishizm bunday xususiyatni sehrli narsa – fetishga

beradi. Fetishlar tayyorlashni diniy san'at tug'ilishi jarayonining boshlanishi sifatida qabul qilish mumkin.

Hozirgi zamon dinlarida turli muqaddas narsalarni va diniy qadamjolar qadrlanishi (masalan, islomda qora toshni, xristianlarda xoch va ikonalarini, buddizmida hovoncha, o'g'ir va shunga o'xshashlar)ni fetishizmdan farqlash lozim. Fetishizmda narsada omad keltiruvchi, davolovchi, himoyalovchi, g'ayritabiiy xususiyatlar borligiga ishoniladi. Agar fetish ta'sir ko'rsatishdan to'xtasa, uni boshqasiga almashtirishadi. Afrikaning ayrim qabilalari o'zlarining iltijolari yaxshiroq yetib borishi uchun fetishni jazolaganlar, unga mixlar qoqishgan. Muqaddas sanalgan narsa qarshisida ta'zim qilish holatlari biroz boshqacha bo'lgan. Ta'zim ko'rsatilayotgan narsaga ilohiy kuchlarning bir qismi yoki din yo'lida qurbon bo'lgan shahidlar nufuzining bir qismi berilgan, deb hisoblangan.

Dinning rivojlanish jarayonida fetishizmning o'rni borasida bir qator nuqtayi nazarlar mavjud. Masalan, ulardan birida fetishizmni dastlabki diniy e'tiqodlar rivojlanishining yakunlovchi bosqichi, deb e'tirof etiladi, chunki fetishni tayyorlash alohida bilim va mahoratni talab etgan. Kohinlar ularni tayyorlashni sir saqlashgan, sababi bunday mahorat fetish orqali odamlarning hayot tarziga ta'sir ko'rsatish va bundan yaxshigina moddiy manfaat ko'rish imkoniyatini bergan. Bu esa jamiyatning tabaqalarga ajralib, qadimiy munosabatlarning buzilib ketishi tomon qo'yilgan birinchi qadam deyilsa, xato bo'lmaydi.

Boshqa nuqtayi nazarga ko'ra fetishning paydo bo'lishi – ko'zga ko'rinadigan va qo'l bilan his etiladigan ramz kerak bo'lganligida hamda insonning qaysidir darajada mavhum fikr yuritishi yetarli emasligi natijasidir. Bunday mulohaza mantiqan asosli, deb o'ylaymiz chunki keyingi davrlarda ilohlarning shunga o'xshash moddiy mujassamlanishini uchratamiz: greklar Gerani yog'och sifatida, Apollonni esa ehrom ko'rinishida qadrlashgan va h.k.

Inson mehnat faoliyati davomida yanada takomillashgan ish qurollarini yasab chiqara boshlagan va o'zining "omadli" ish quroligagina umid bog'lagan. Inson ularni jonlantirgan – animizm unsuri, bundan keyin ham undan yanada kengroq foydalana olish uchun harakat qilgan – sehrgarlik elementi, begonalardan asragan, agar ular ish bermay, uyaltirib qo'ysa, sindirib tashlashgan.

Dastlabki qadimiy e'tiqod shakllari hozirgi zamonaviy hayotda ham uchraydi. Ijtimoiy so'rovlar natijasiga ko'ra, ko'pgina zamondoshlarimiz tilsimlar va tumorlar kuchiga, sehri marosimlarga, folbinlikka ishonadilar; boz ustiga, og'ir vaziyatlar, tang holatlarda bu ishonch ortib borishi kuzatiladi. Qachonki, inson o'z kuchiga ishonchini yo'qotsa, xudoga bo'lgan ishonchi susayib ketsa, folbinu sehrganlardan najot izlay boshlaydi. Ba'zi hollarda "ilmiy" asoslarni dastlabki qadimiy e'tiqodlar soyasiga kiritishga harakat qilinadi. Bu e'tiqod o'zining real qiymatidan tashqari go'yoki, shifobaxsh xususiyatlarga ega bo'luvchi qimmatbaho toshlar, ko'proq mashhur tumorlarda o'z aksini topadi. Masalan, O'zbekistonda xonadonlarning kirish darvozalari tepasiga isiriq osib qo'yilganligini (isiriq ayrim kishilar nazdida "ko'z tegishi"dan asrash uchun tutatiladigan o'simlik) ko'ramiz, go'yo boylik chaqiruvchi yoki mahsulotning tezroq sotilib ketishiga yordam beruvchi ko'z, tasbeh, ari uyasi shaklidagi narsalar va boshqa tumorlarni uchratish mumkin. Bu holat fetishizmning zamonaviy ko'rinishlariga va fen-shuy sanoati rivojlanishiga sabab bo'lmoqda.

Shunday qilib, dastlabki qadimiy e'tiqodlar insoniyat jamiyati va madaniyatining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi, jamiyat rivojlanishi ta'siri ostida insonlar o'zlari ham o'zgargan holda birlashmalarini rivojlantirish va mustahkamlashga ko'maklashdilar. Ular diniy tasavvurga asos soldilar. Dastlabki qadimiy e'tiqodlar tarkibiy qismlaridan ayrimlari zamonaviy jamiyat hayotiga katta ta'sir ko'rsatgan holda hozirgacha ham saqlanib kelmoqda.

**Qadimgi Misr,
Bobil va Ossuriya
dinlari**

Milliy dinlar – bu ma’lum bir davlat bilan bog‘liq bo‘lgan yoki biron etnik jamoa vakillari e’tiqodiga xos bo‘lib, boshqa xalqlar o‘rtasida tarqalmagan dinlardir. Bunday dinlarni ularga e’tiqod qiluvchi xalqlar madaniyati, afsonalari va marosimlaridan ajratib bo‘lmaydi. Uning vujudga kelishi tegishli elat va millatning paydo bo‘lishi va shakllanish jarayoni bilan bog‘liq. Masalan, Yaponiyaning milliy dini sintoizm bo‘lsa, Hindistonning milliy dini esa sikkizm va jaynizmdir. Dinshunoslikda bu kabi dinlarni tushuntirish uchun “etnik-lokal dinlar” iborasi ham qo‘llaniladi.

Qadimgi dunyo dinlari iborasi urug‘chilik va qabilachilik e’tiqodlari (avstraliyaliklar, polineziyaliklar va h.k.), ibodat va marosimlari hamda Qadimgi Misr, Bobil, Ossuriya va b. jamiyatlarining ilk etnik dinlarini ifodalaydi. Hozirgi paytda qadimgi misrliklar va shu kabilarning ilk etnik dinlari saqlanib qolmagan.

**Qadimgi Misr
dini**

Qadimgi Misr dini va mifologiyasi milod. avv. VI-IV ming yilliklarda Nil vodiysida yashagan qabilalar o‘rtasida shakllangan. Misr diniy e’tiqodida fir’avnni ilohiylashtirish markaziy o‘rinni egallagan. U quyoshning yerdagi tirik timsoli, deb qaralishi uning hukmronligiga absolyut qonuniylik, muqaddaslik bag‘ishlagan va fuqarolar uni qo‘rqinch bilan izzat-hurmat qilishiga, so‘zsiz bo‘ysunishiga sabab bo‘lgan. Misrliklar tushunchasida fir’avn tomonidan o‘rnatilgan tartib yerdagi va jamiyatdagi tartibning kafolati bo‘lgan.

Fir’avnni o‘lmasligi g‘oyasi hukmdor tanasini mo‘miyolash san’atini keltirib chiqargan. Buzilmagan tanaga uning barcha mazmun-mohiyati birlashtirilsa, qayta tirilish yuz berishi mumkin, deb bilgan qadimgi misrliklar fir’avn vafotidan so‘ng xudolar yoniga qaytishiga ishonishgan. Dunyo halokatga uchraganda esa ular tiriladilar va dunyoni qayta vujudga keltiradilar, deb o‘ylaganlar. Mifologiya qadimgi

misrliklarning inson ruhi-mohiyati haqidagi tasavvurlaridan xabar beradi. Ular jismoniy tanada osmondagi xudolarga ko'tarilib ketuvchi ruhiy tana (Saxu, Sax) rivojlanishiga ishonishgan. Buning uchun bir qator shartlar: ya'ni kohinlar vafot etgan tana ustida tegishli duolarni o'qishi va barcha udumlarni to'g'ri bajarishlari kerak bo'lgan. Qadimgi misrliklar saxuning o'lmas ruhini uning tanasi shakliga o'xshatishgan. Jismoniy tana (Kxat) parchalanib ketmasligi uchun o'lganidan keyin mo'miyolangan.

“Ehrom matnlarida” Ka ruhi faqat fir'avnda mavjud deyilgan. Bu g'oya Fir'avnning kelib chiqishi va qudratini ilohiylashtirish bilan uzviy bog'langan. Qadimgi podshohlik davrining nihoyasida Ka har qanday odamning o'ziga o'xshash ikkinchi “Men”i bo'lishi mumkin, deb e'tirof etilgan, u odamning taqdiri bo'lib, o'z xo'jasining tashqi ko'rinishi va sifatlariga o'xshash mavhum inson ko'rinishida, boshining tepasida tirsagi egilgan holda aks ettirilgan, uning mavjudligi ilohiy kelib chiqishga bog'langan hamda u qudratli sanalgan. Misrliklar Ka oziqlanishga muhtoj, deb hisoblashgan va odamning ikkinchi o'zligi ovqat izlab chiqib ketmasligi uchun qabrda hadyalar qoldirishgan. Qadimgi misrliklar tasavvuricha Ba – “yurak ruhi”, hayotiy kuch hisoblanadi, Ax esa fir'avnning u dunyodagi huzur-halovatda qayta tug'ilishidir. Bu ruh haqidagi eslatmalar birinchi marta “Ehrom matnlarida” tojkor ibis qushi – laylakka o'xshash ko'rinishda uchraydi. Shuit esa, inson mavjudligi shakllaridan biri, uning soyasidir. Yurak (Ab, Ib) ruh bilan mustahkam bog'langan, u hayot, odamdagi ezgulik va yomonlik manbayi hisoblangan. Uning saqlanishiga alohida e'tibor qilingan, chunki qadimgi Misrdagi tasavvurlarga ko'ra Osiris sudida tananing maxsus tekshirishdan o'tadigan yagona qismi yurakdir. Fir'avn ismining saqlanib qolishiga misrliklar juda katta ahamiyat berishgan, chunki ular insonning ismi saqlanib qolmas ekan, u amal qilishdan to'xtashiga ishonishgan.

O'limdan keyingi hayot haqidagi tasavvurlar inson hayotlik davridayoq tayyorlanishi kerak bo'lgan Osirisning so'roq maydoni bilan bog'liq. Kohinlar vafot etgan insonni mo'miyolash jarayonida "O'liklar kitobi"dan parchalar o'qishgan. Papirus barglariga yozilgan va chiroyli bezatilgan "O'liklar kitobi" ham murdani himoya qilish va u dunyoda unga hamroh bo'lishi uchun mo'miyo bilan birga dafn etilgan. Bu kitobni yozish Yangi podshohlik davridan to qadimgi Misr tarixining oxiriga qadar davom etgan. Ko'pincha "O'liklar kitobi" deganda Qadimgi podshohlik fir'avnlari piramidalarining devorlariga o'yib yozilgan "Ehrom matnlari" ning ilk asarlari va O'rta podshohlik sarkofaglariga o'yib yozilgan "Sarkofaglar matnlari" ham tushuniladi.

Qadimgi misrliklar "O'liklar kitobi"ning matnlari mo'miyolangan tanani saqlashiga, o'lgan kishining ruhiga u dunyodagi sayohatida yordam berishiga, Osiris so'roq maydoniga olib borishiga ishonishgan. Ularning tushunchasi bo'yicha Osiris ayblagan o'liklar darhol yeyuvchiga berilgan, oqlanganlar esa Osiris podshohligida abadiy baxtli hayot kechirganlar. Psixologik nuqtayi nazardan boqiylik g'oyasi bir tomondan, o'limni kutishdagi tanglikni yengillashtirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, hayotning mazmunini qadsizlantirgan, chunki qadimgi Sharqning ko'plab dinlarida (hinduiylik, buddizm va sh.k.) tasavvur etilganidek, dunyo hayoti yagona imkoniyat emas. Qadimgi Misr dinida insondagi ruhiy tomonning shu qadar diqqat bilan o'rganilishi psixologiyaga qiziqish ildizlari uzoq qadimgi zamonlar bilan bog'liqligidan dalolat beradi.

Qadimgi misrliklarda o'lganlarga sig'inish ancha rivojlangan edi. Ajdodlarga sig'inish amaliyoti bo'lgan Sharqiy Osiyo mamlakatlaridan farqli ravishda qadimgi misrliklar vafot etgan fir'avnlarga hamjihat bo'lib, birgalikda ibodat qilishgan. Bunda fir'avn urug'ining avlodlari o'ziga xos diniy odatlarni amalga oshirishgan.

O'layotgan va tirilayotgan tabiatni bildiruvchi O'lim xudosi hisoblangan Osirisga eng ko'p ibodat qilingan. Osirisga sig'inish misrliklarga uning taqdiriga o'xshab o'lgandan so'ng qayta tirilishga umid bergan. Misr huquqi ham haqiqat va tartib ma'budi Maatni hurmat qilishga bog'lanib ketgan. Din singib ketgan Misr jamiyati dunyodagi barcha narsa, shuningdek, ijtimoiy tartibot va adolat ham xudolar hukmida va ular tomonidan yaratilgan, deb hisoblagan.

Ancha qadim davrdagi Misr ilohlari totemizm ta'siri ostida zoomorf bo'lganlar hamda lochin, buqa, sigir, mushuk, ilon boshli va boshqa ko'rinishda tasvirlanganlar. Masalan, muhabbat, quvonch va xursandchilik ilohi Bastni misrliklar mushuk boshli shaklda tasavvur qilishgan. Nil manbayining saqllovchisi – Xnum ilohi qo'y yoki qo'y kallali odam shaklida tasvirlangan. O'liklar homiysi, dafn marosimi va mo'miyolash bilimdoni – Anubis bo'ri, shoqol yoki shoqol kallali odam ko'rinishida ifodalangan. Oy ilohi Tot qadimiy Misr mifologiyasida fanlar, yozuv, hisob-kitob, muqaddas kitoblar va jodu-afsunlar homiysi, deb hisoblangan. Afsonalarga qaraganda oxirat so'rog'ida Tot marhumning qilgan ishlari haqidagi yozuvlarni Osirisga taqdim etayotgan iblis kallali (ibis – laylakka o'xshash ko'rinishdagi qush) odam ko'rinishida ifodalangan. Misrliklarning odam jon va tanadan tuzilgan, muayyan sharoitlarda o'lganlar tiriladi, degan ishonchi mo'miyolash amaliyotini rivojlantirdi. Milod. avv. qariyb 1500-yillarga kelib to'liq mo'miyolashga nafaqat fir'avnlarning, balki kohinlar va saroydagi fir'avn a'yonlarining ham qurblari yetadigan bo'ldi. Natijada bunday san'at sirlarini saqlovchi kohinlar tutgan o'rmi yanada mustahkamlandi. Aynan kohinlar miloddan avvalgi II minginchi yil o'rtalarida fir'avn Amenxotep IV ga dinni isloh qilishga yo'l bermaganlar.

Qadimgi Misr ibodatxonalari nafaqat diniy marosimlarni o'tkazish joyi, balki ilmiy, madaniy va iqtisodiy hayot markazi hisoblangan.

Ibodatxonalarda astronomik kuzatuvlar o'tkazilgan, muqaddas bitiklar saqlangan va ular o'rganilgan, yangi kohinlar o'qitilgan, kundalik urf-odat marosimlari o'tkazilgan.

Misr politeizmi davlatni markazlashtirish va unda yuqori hukmronlikni o'rnatish g'oyasiga mos kelmas edi. Shuning uchun fir'avn Amenxotep IV yagona xudoga sig'inishni tasdiqlashga urinib, diniy islohotlar tashabbuskori bo'lib qoldi. Fir'avn davlat poytaxtini shu iloh nomi bilan Aton, deb atadi va o'zi ham Exnaton ismini qabul qildi, bu "ilohga ma'qul" ma'nosini anglatgan. Fir'avn kohinlar bilan ayovsiz kurashlar olib bordi, ularning sig'inish obyektlari va eski ilohlarini bekor qildi. Ibodatxonalarini yopdi, mulklarini musodara qildi. Ammo kohinlarning qarshiliklari Atonga topinishning kuchayishiga yo'l qo'ymadi, Amenxotep IV vorislari esa tez orada Misr ruhoniylari bilan murosaga kelishga majbur bo'ldilar. Natijada kohinlar obro'-etibori va eski ilohlarga sig'inish qayta tiklandi.

Qadimiy Misr dinlari xat-savod, tasviriy san'at rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Qadimiy Misr dinlari tarixida sehr-jodu katta o'rinni egallagan. Bizgacha yetib kelgan yozma va tasviriy manbalar, ashyoviy dalillar xalq hayotining turli sohalarida Misr tarixining barcha bosqichlarida sehrgarlikdan keng foydalanilganligini isbotlaydi. Oqibatda Qadimiy Misr dinining timsoli va afsonaviy obrazi yahudiylikning (kabbala), shuningdek, xristianlikdagi tampliyerlar, rozenkreytserlar kabi ezoterik va mistik yo'nalishlariga o'z ta'sirini o'tkazdi. Massonlar rasm-rusumlarida ham Qadimiy Misr dinining afsonaviy obrazlari va timsollarini uchratish mumkin.

Qadimgi misrliklar dini fan va san'at rivoji uchun turtki bo'ldi, eng avvalo, tibbiyot (mo'miyolash), matematika, geometriya (ehromlar qurilishi uchun hisob-kitoblar) fanlari taraqqiy etdi. Nil daryosining g'arbiy qirg'og'i Gizada Misr fir'avnlari sharafiga qurilgan Xeops, Xefren va Mikerin ehromlari dunyoning yetti mo'jizasi qatoriga

kiritilgan. Ehromlarga ham o'ziga xos ravishda sig'inilgan. Xefrin ehromini qoyatoshdan yasalgan va fir'avn Xefrin qiyofasini o'zida aks ettirgan sfinks haykali qo'riqlab turadi. Ulkan ehromlarni fir'avnlarning xotinlari va yaqinlari sharafiga qurilgan unchalik katta bo'lmagan maqbaralar, Yuqori va Quyi Nil ibodatxonalari, marosimlar o'tkaziluvchi binolar, kohinlar tomonidan vafot etgan fir'avnlarga sig'inish marosimlari o'tkaziluvchi saroylar qurshab turgan. Ehromlarning barchasi qat'iy ravishda dunyoning to'rt tomoniga qaratilgan, burchaklar qiyaligi juda aniq – bu qadimgi misrliklarning injenerlik, astronomik bilimlari yuqori darajada bo'lganligidan darak beradi.

Qadimiy Misr dinlari savodxonlik, tasviriy san'at rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Qadimgi Misr yozuvi – sivilizatsiyalar tarixidagi eng qadimiy yozuvlardan biridir. U miloddan oldingi IV ming yillik oxiridan boshlab amal qilgan. Uning eng qadimgi turi – iyerogliflardir. Yunoncha “iyeroglif” – “muqaddas belgilar” so'zi misrcha “medet necher” (“ilohiy nutq”) atamasiga borib taqaladi. Qadimgi Misr mifologiyasi jahon adabiyoti va kino san'atiga katta ta'sir ko'rsatgan. “O'liklar kitobi”, “Mo'miyoning jonlanishi” motivlari asosida asarlar yozilgan, filmlar yaratilgan. Yunon mifologiyasida Yegipt (Yegipet, Yegipt), ya'ni Misr personaji mavjud.

Sharqshunoslikning Qadimgi Misr tili va yozuvi, tarixi, madaniyati va arxeologik yodgorliklarini o'rganuvchi sohasi misrshunoslik, deb ataladi. 1858-yilda Qadimgi Misr tarixi, madaniyati va san'ati muzeyi, jahon misrshunosligi markaziga asos solingan. Qadimgi Fransuz misrshunosi, arxeolog O.F.Mariet Misr muzeyining asoschisi bo'lgan. Hukumatning 1835-yilda chiqargan Qadimgi Misr yodgorliklarini muhofaza qilish haqidagi qarori arxeologik qazishma joylarini talon-toroj qilish jarayoniga chek qo'ydi, ilk kolleksiyalarga oid eksponatlar katalogini tuzish boshlandi. Misr muzeyidagi eksponatlarning umumiy

soni 155 mingdan oshadi, ularning ko'p qismi ko'rish uchun ochiq. Afsuski, 2010-yili harbiy harakatlar paytida eksponatlarning bir qismi yo'qolib ketdi.

Qadimgi Babil va Ossuriya dinlari

Qadimgi Babil va Ossuriya dinlari barcha shumerlar tomonidan bunyod etilgan. Shumerlar qadimgi Mesopotamiya hududida yashab sivilizatsiya darajasiga erishgan dastlabki xalqlardan hisoblanadi. Savdo-sotiq sharofati bilan ularning manzilgohlari gullab-yashnagan shahar-davlatlarga aylangan. Miloddan avvalgi 3500-yillarga kelib ular rivojlangan sanoat, iqtisodiyot, me'morchilik, madaniyat, yozuv va diniy e'tiqodiga ega bo'lgan urbanistik turdagi yetuk sivilizatsiyani barpo etganlar.

Qadimgi Misrda bo'lgani kabi qadimgi Mesopotamiyada ham podshoh oliy xudoning o'g'li sifatida ulug'langan. Shunday qilib, podshoh xudoning noibi hisoblangan, hokimiyatga esa xudolarning sovg'asi hamda ular muqaddas qudratining davom etishi sifatida qaralgan. Podshoh siymosi dindorlar tomonidan qudrat, oqillik va adolat namunasi deb tasavvur qilingan. Ossuriya podshohlari o'zlari haqidagi ana shunday tasavvurlarni o'z unvonlarida qo'llab-quvvatlab: "Men, Sinaxxerib, buyuk podshoh, qudratli shoh, tirik jon mavjud bo'lgan dunyoning shohi, Assiriya podshohi, olamdagi to'rt mamlakat shohi". Qadimgi Mesopotamiyada Urning III sulolasi davrida (milod. avvalgi 2111-2003-yillar) "podshohlik"ning ilohiy kelib chiqishi haqidagi ta'limot yaratilgan edi. Unga ko'ra podshoh yerda xudolar olamini namoyon etishi tushunilmasa, uning davlat boshqaruvidagi roli yo'qoladi, deyilgan. Vazirlar, harbiy qo'mondonlar, maslahatchilar davlatni boshqarishda amaliy jihatdan katta ishlarni bajarishgan⁵. Ammo so'nggi qaror xudoning noibi, deb hisoblangan podshoh tomonidan qabul qilingan.

Kohinlar ilohlarga sig'inishda vositachilar sifatida hurmat qilingan. Dindorlar ularni muqaddas samoviy kuchlarning uchqunlari, deb qabul qilishgan. O'z navbatida kohinlar go'yoki dindorlar va xudolarning doimiy bog'lanib turishini ta'minlashgan. Buning uchun ular tomonidan xilma-xil bayramlar, marosimlar, odatlar ishlab chiqilgan. Diniy ibodat qadimgi mesopotamiyaliklarga reallikdagi olam shafqatsizliklaridan yuqori ko'tarilishga, shuningdek, o'zini yangilash va o'z atrofini bezashga imkon bergan.

Milod. av. II ming yilliklar oxirida shumerlarning diniy qarashlari bobilliklarniki bilan qorishib, bir-biriga singib ketdi. Babil miloddan avv. VI asrgacha mavjud bo'lgan. Uning nomi qadimgi somiy tilida "Tangri darvozasi" ma'nosini anglatgan. Afsonalarda Yerning barpo etilishi va loydan yasalgan birinchi odamlar haqida hikoya qilinadi. Unga ko'ra Qadimgi Mesopotamiya xudolari o'zlariga xizmat qilishi uchun odamga jon ato etganlar. Afsonalar dunyoning yaratilishi, yer osti dunyosining, yoki erkak namoyandasi bo'lgan ibtidoiy betartib aralashmasi – Apsu haqida hikoya qiladi. Tiamat – dastlabki qadimiy okeanning ayol namoyandasi sifatida e'tirof etiladi. Shumer mifologiyasida ijtimoiy adolat, jinslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning psixologik jihatlari, oilaviy munosabatlar va boshqalar haqidagi tushunchalar allaqachon mavjud bo'lgan edi. Masalan, insoniyatning oltin asri, jannat hayoti, dunyoni suv olishi haqidagi afsonalar muhim o'rin egallagan. Keyinchalik ular Old Osiyo xalqlarining diniy qarashlariga kirib keldi, so'ngra Bibliya mazmunlarida o'z aksini topdi.

Babil diniy mifologiyasi kohinlarning o'z davri uchun murakkab bo'lgan astronomiya, matematika, metrologiya sohalaridagi bilimlariga tayangan. Kohinlar o'z bilimlarini irrigatsiya-ziroatchilik, me'morchilik va nodiniy boshqa sohalar ishlarini tashkillashtirishga safarbar qilganlar. Babil astrologiyasi faoliyati ma'bud va ma'budalarni osmon jismlariga qiyoslash, tenglash va taqqoslash bilan bog'liq bo'lgan. Masalan, Sinni (Ura ma'budi) Oy bilan, Nabuni (donolik ma'budi) Merkuriy bilan, muhabbat ma'budi Ishtarni – Venera bilan, urush ma'budi Nergalni – Mars bilan, Mardukni – Yupiter bilan, Ninurtani – Saturn bilan

bog‘lashgan. Nomlar bejiz berilmagan, chunki ma‘budlarga insonlar fe‘l-atvori, his-tuyg‘ulari va ular planetalarni qanday idrok qila olishlari ato etilgan, deb e‘tiqod qilingan. Maftunkor Venera muhabbatga qiyoslangan, qizil planeta – Mars – urushga, eng katta Yupiter – qudratli Mardukka. Ushbu ilohlar panteonini tadqiq qilish din sotsiologiyasi va psixologiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etib, o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy jabhalarini, insonlar va jamoalararo o‘zaro munosabatlarni o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Sayyoralarga ma‘budlar nomini berish greklarga, keyinchalik rimliklarga o‘tdi. Ma‘budlarning lotincha ismlari bizning davrimizgacha shu planetalarning nomlarida saqlanib kelgan.

Qadimgi Mesopotamiya dinida ko‘plab ko‘pxudolik dinlarda bo‘lgani kabi vaqt-zamonning davriyligi, abadiy va uzluksiz almashish to‘g‘risidagi tasavvurlar bo‘lgan. Shumerlar va bobilliklar Nisan oyida bahorgi yomg‘irlar davri boshlanishini bayram qilganlar. Bir qator Mesopotamiya shaharlarida Tishri oyida kuzgi yomg‘irlar davri boshlanishi bayram qilingan. Bu mavsumlar tabiatning tug‘ilishi va o‘limi payti sifatidagi sakral davr sanalgan. Bahorgi yomg‘ir davrini kishilar hayotidagi yangilanish vaqti, deb bilib, hosildorlik ma‘budlari Tammuz va Marduk sharafiga don va mevalar ehson qilishgan. Keyin umumiy ovqatlanish, raqsga tushish, an‘anaviy marosim va odatlar boshlangan. Bayramda ishtirok etishga bunday o‘ziga xos vaqtni yorib o‘tish marosimi sifatida qaralgan. Qadimgi Sharq dinlarida vaqt oqimi va uni bo‘lish mumkin emasligi haqidagi (“vaqt daryosi”) tasavvurlar bo‘lgan. Vaqt uzluksizdir, uni insonlar “o‘tmish, hozir, kelajak” deganda, shartli ravishda gapirilgan paytga nisbatan “hozir, qandaydir paytgacha va biron paytdan keyin”, deb ajratadilar.

Turli fol ochish tizimlari – afsun, sehr-jodu va mantika bu davrda ulkan muvaffaqiyatlarga erishgan edi. Folbinlar (Barular) tushlarni ta‘birlar, qurbonlik qilingan jonivorning ichki a‘zolariga, ayniqsa, jigariga qarab, suv ustidagi moy dog‘lariga qarab taqdir va kelajakni bashoratini qilar edilar. Bobil kohinlari vaqt oralig‘idagi sonlarga bo‘lgan munosabatlarni va ularning muqaddas ma‘no anglatib fazoviy bo‘linishi haqida yozib qoldirganlar. Shu bois, 1, 3, 7, 12, 60 va boshqa

sonlarni dunyoning ko'plab madaniyatlarida hozirgi davrlargacha muqaddas, deb hisoblash saqlanib qolgan.

Mesopotamiya diniy e'tiqodlarida demonologiyaga muhim o'rin ajratilgan. Quyi ruhlar asosan yovuz hisoblanganlar. Ular bilan kurashish uchun koinlar afsun, sehr-jodular tuzishgan, ulardan himoyalani sh uchun esa tumorlardan foydalanilgan yoki tumorlarga o'sha yovuz ruh tasvirlari tushirilgan. U shunchalar jirkanch etib tasvirlanar ediki, ularning nazdida iblis tumorni ko'rgan zahoti qo'rqanidan qochib ketishi shart edi. Ijobiy xususiyatga ega bo'lgan ruhlar ancha kam, deb hisoblaganlar va ular ibodatxonalar, uylar va odamlar tinchligini qo'riqlashiga ishonganlar. Odamlar uchun ko'proq xavfli va shafqatsiz iblislar yettita, deb ularni "ajal ruhi", "skelet", "odamlar ta'qibchisi" deb nomlaganlar. Bobilliklar fikricha ularni faqat tajribali kohingina murakkab va sirli qaytariq yo'li bilan daf qilishi mumkin bo'lgan. Shu sababli, qadimgi Mesopotamiyada koinlar obro'-e'tibori juda yuqori bo'lgan. Hozirgi kunda ham turli xildagi ekstrasenlar xizmatiga hamda odamlar orasida muammolarni sehr-jodu, afsun va ruhlarni chaqirish va boshqalar yordamida hal etish mumkinligiga ishonch bor.

Bobil, Ossuriya va Mesopotamiya dinlar demonologiyasi ma'lum ma'noda keyinroq paydo bo'lgan dinlarning diniy mifologiyalariga ta'sir ko'rsatdi, ayniqsa, O'rta asr Yevropa madaniyatida o'z aksini topdi.

Antik dinlar | Rim imperiyasi o'rnatilayotgan paytda qadimgi yunon afsonalari rimliklar afsonalarining vujudga kelishida katta rol o'ynagan va jahon madaniyati hamda san'atiga katta ta'sir ko'rsatgan. Qadimiy Rim madaniyati nafaqat yunon ilohlar panteonini, balki boshqa diniy-madaniy urf-odatlarini ham o'z ichiga qamrab oldi. Gesiod (mil.avv. 700-yillar atrofi) "Teogoniya" poemasi da dunyoning xaosdan yaratilganligi haqidagi afsonani keltiradi, unda ilohlar geneologiyasini va uch ilohiy shajaraning ketma-ketligini izohlab berdi. Xudolar va odamlarning paydo bo'lishi misolida yunon-rim afsonalari ijtimoiy aloqalar haqida, yer, xudolar, odamlarning vujudga

kelishi, ularning o'zaro munosabatlari, ziddiyatlari va ularni yengib o'tish yo'llari, bo'ysunish va itoat munosabatlari, xaosdan tartibot va qonuniylik tomon bosib o'tilgan oson bo'lmagan yo'l haqida hikoya qilinadi. Afsonalarda bayon etilishicha, birlamchi Xaosdan Yer – Geya, yer osti dunyosi – Tartar ajralib chiqqan; Geya osmon Urani va ularning umumiy bolalari bo'lgan titanlarni dunyoga keltirgan. Qadimgi afsonalarda yer barcha narsani, shu jumladan osmon, xudolar va odamlarni vujudga keltirgan hamda yer usti va yer osti dunyosini oziqlantirib turadi, degan tasavvur bayon qilinadi. Shuning uchun qadimiy mifologiya xtonik (yunoncha – dunyoviy), deb ataladi. Yer osti shohliklarining ilohlari yoki ular bilan bog'liq maxluqlar: Aid, Persefona, Tserberlarr ham xtonik, deyiladi. Eng tipik xtonik jonzot ilondir. Argosda ilonlarni qirish taqiqlangan edi, Palladadagi Afina ibodatxonasida esa muqaddas ilonga sig'inilgan.

Afsonalarda dunyoni xudo Kronos abadiy boshqargan, u keskin kurashdan keyin Zevsning kichik o'g'li tomonidan ag'darib tashlangan; keyinchalik u Olimpda xotini Gera va ko'p sonli xudolar bilan birgalikda hukmronlik qilgan. Chamasi, qadimgi greklar tasavvurida erkak va ayol xudolar (yahudiylik va islomning absolyut shaxssiz xudolaridan farqli ravishda) shaxslar bo'lishgan hamda insonga xos xarakter, xatti-harakat, xursandchilik yoki g'am-g'ussaga oid reaksiyalarga ega bo'lishgan. Ular urushishgan, yarashishgan, turmush qurishgan, yerda ularning ko'p sonli yarim xudo va qahramonlar hisoblangan farzandlari yashashgan, bu farzandlarning bir qismi xudoga aylanishgan, deyishgan(masalan, Gerakl, Zevs va Letoning qizi, Apollonning opasi Artemida). Bokira ma'buda Artemida donishmandlik himoyachisi, nikoh va tug'ilish homiysi sifatida ulug'langan. Unga ovchilik xudosi, er-xotinlik va farzand ko'rishlik, bokira qizlar homiysi sifatida sig'inishgan. U yana oy ma'budasi, deb sanalgan va ko'pincha Selenaga qiyoslangan. Rim dinida Artemidaga ma'buda Diana mos

keladi. Apollonni yunonlar Quyoshning o'g'li sifatida, mergan-jangchi, quyosh yorug'ligining namoyandasi va ilhom ilohlari hamrohlik qilib yuruvchi san'at homiysi sifatida ulug'laganlar. Gesiodning "Teogoniya"sida milod. av. VII asrlardagi yozuv yodgorliklarida, birinchi marta to'qqizta ilhom ilohlari nomlari haqida eslatib o'tilgan. Antik davr oxirlarida ularga san'at va fanning ma'lum sohalari birlashtirib berilgan. Ilhom parisi Evterpa – lirika-nazm, Klio – tarix, Taliya – komediya, Melpomena – tragediya, Terpsixora – raqslar, Erato – muhabbat va nazm, Poligimniya – madhiyalar, Uraniya – astronomiya, Kalliopa – epos homiylari bo'lgan, deb hisoblangan. Ilhom parilari obrazlari S.Bottichelli, Ya.Tintoretto va boshqalar ijodida o'z aksini topgan, ular turli janrlarning qahramonlari sifatida yuritiladi, ayrimlarining nomlari, masalan, ilhom ilohi Terpsixoraning nomi ko'pincha baletga ko'chiriladi.

Greklar dinida Gera Kronos va Reyaning qizi, Zevsning singlisi va xotinidir. Geraga, shuningdek, olimpiya xudolari malikasi, shaharlar va qahramonlar, nikoh va oilaviy hayotning osmoniy homiysi sifatida sig'inishgan. Zevs va Mayyaning o'g'li Germes olimpiya xudolarining irodasini odamlarga yetkazadigan xabarchi, cho'ponlar, sayyohlar va savdogarlar homiysi, vafot etganlar ruhini Aidaning yer osti saltanatiga yetkazuvchi hisoblangan. Femida yunon mifologiyasida adolatli sud ilohi sanalgan. U ko'zi bog'lab qo'yilgan – sovuqqonlik, vazminlik timsoli va qo'lida tarozi – aniqlik belgisi bilan aks ettirilgan. Zamonaviy leksikonda ham antik davr ilohlari nomlari keng qo'llanilmoqda. Masalan, adliyani obrazli ravishda "Femida tarozisi", huquq-targ'ibot organlari vakilini "Femida rahnamosi" deyishadi. Zevs va Femidaning qizi Dika haqida onasidan adolat hissini meros qilib olgan va adolat xudosi, deb aytishgan. "Berahm" Dika qo'lida qilich bilan jinoyatchi ortidan kuzatib yuradi va keyin uning ko'ksini teshadi, deb hisoblangan. Afinada Dika ommaviy va xususiy da'vo bilan murojaat qilish ifodasi

sanalgan. Go'yoki Dika Zevsga yerdagi barcha adolatsizliklardan xabar beradi. Uning ismiga ko'pincha Astreya (yulduzli, osmoniy) laqabi qo'shishgan. Ehtimol, qadimgi greklar haqiqiy adolatga osmoniy kuchlar yordamidagina erishiladi, deb tasavvur qilishgandir. Ko'rinib turibdiki, greklar o'z ilohlariga sof insoniy sifatlarni ato etganlar, ularning geneologiyasini, shaxslararo aloqalarini kuzatganlar, xatti-harakatlarini prognoz qilganlar, ular xatti-harakatlarining psixologik va ijtimoiy sabablarini tushuntirganlar va shuningdek, ularning obrazlarini san'atning turli shakllarida yaratganlar. Shunday qilib, Qadimgi Gretsiya diniy mifologiyasini o'rganish ushbu davr madaniyati haqida tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Ellinizm davrida diniy mavzudagi dramatik madaniyatga Isida, Kibela, Mitra va Demetrlar katta ta'sir ko'rsatgan.

**Veda dini,
braxmanizm va
hinduiylik**

Veda dini va braxmanizm dinshunoslikda hinduiylikning ilk bosqichlari sifatida qaraladi. Veda dini – milod. avv. III ming yillikda ko'pgina majusiy e'tiqodlarga asos bo'lib qolgan hind-oriy qabilalarining juda qadimiy e'tiqodlariga tegishlidir. Bu din mil. avv. II va I ming yillik o'rtalarida hozirgi Hindiston hududida gullab-yashnagan va braxmanizmning, keyinchalik hinduiylikning rivojiga asos solgan. Hind dinlarining muqaddas manbalari Vedalar, madhiyalar, Aranyaklar va Upanishadlardir. Vedaga oid bu adabiyot shruti (sanskritchada – eshitilishi mumkin bo'lgan narsa)da unga oid diniy ta'limot asoslari bayon etilgan. Rivoyatlarga ko'ra Vedalar o'tmishdagi donishmandlar – rishilarga “yaqqol eshitilgan”, ular og'zaki ravishda avlodlarga uzatib turilgan, ammo keyinchalik kishilarda ularga qiziqish yo'qolgan. Shunda donishmand Vyasa tomonidan Vedalarni yozib olish tashkil qilingan, u materiallarni samxita (sanskritchada – birgalikda saqlanuvchi), deb ataluvchi 4 qismga ajratgan va ularni o'z shogirdlariga bergan. Shunday qilib Rigveda, Samaveda, Yajurveda va Atxarvaveda paydo bo'lgan.

Vedalar asosida ularga izohlar vujudga kelgan: Braxmanlar (vedizm odatlarining sharhi), keyinchalik uni o'rmonlarda qo'nim topgan tarkidunyochilar va avliyolarga mo'ljallangan Aranyaki va turli sirli g'ayritabiiy bilimlarni va metafizik bahslarni qamrab olgan falsafiy traktatlar bo'lmish Upanishadlar to'ldirdi. Rigveda qadimiy madhiyalar, asosiy ilohlar haqidagi va ularga yordam so'rab murojaat qilishga oid ma'lumotlar to'plami hisoblanadi. Samaveda – Rigveda madhiyalarini qo'shiq shaklida qaytarishga qulay bo'lgan to'plam. Sig'inish qo'shiqlari bo'lmish mantralar Vedalarning eng qadimiy qismidir. Yajurveda – sig'inish sehr-jodulari va xudolarga qurbonlik keltirish odatlari ifodalangan to'plam. Atxarvaveda diniy qo'shiqlar va sehrgarlik jodularini o'z ichiga oladi.

Diniy amaliyotda mistik jazavaga tushishga turli yo'llar bilan erishiladi: nafas olishning turlicha usullari, mantralar, muqaddas obrazlar meditatsiyasi, diniy ustozning shaxsga gipnotik ta'siri. Nafas olish usullari ikki tamoyilga asoslanadi: 1) organizmda kislorod va karbonat angidrid nisbati va uni o'zgartirish. Kislorod konsentratsiyasi kuchaytirilsa tormozlanish jarayoni boshlanadi, bu o'z navbatida nafas olishning intensivlanishiga va o'pkaning haddan ortiq kislorod olishiga olib keladi. Aksincha, o'pkada karbonat angidrid konsentratsiyasi ko'paysa – nafas olish to'xtatilsa, miyadagi ba'zi zonalarda qo'zg'alishlar boshlanadi; 2) nafas olish jarayonida turli guruhdagi mushaklar, muskullardan foydalanish ham mistik ekstazga olib kelishi mumkin.

Diniy amaliyotda mistik ekstazga erishish uchun narkotik moddalardan foydalanish diniy axloq va amaliyotning eng nozik masalalaridan sanaladi. Bir tomondan, jamoatchilik axloqi narkotik moddalardan foydalanishni yoqlamaydi, boshqa tomondan, bir qator dinlarda narkotik moddalar diniy amaliyotning muhim tarkibiy qismi bo'lgan. Masalan, somadan olingan ichimlik hinduiylikda muqaddas

sanalgan va qurbonlik keltirish marosimlarida muhim rol o'ynagan. Soma ilohi bu ichimlikning xudosi sanalgan⁶.

“Arda Viraz Namag” ning pahlaviy matnlarida somadek ta'sir ko'rsatuvchi manga (soma kabi ta'sir qiluvchi ichimlik) dan marosimlarda foydalanish haqida ma'lumotlar bor⁷. Unda kohinlikka o'z nomzodini qo'ygan taqvodor Virazning bu vazifaga munosiblikka oid testdan qanday o'tgani aytilgan. Sinov shartlariga ko'ra Viraz jamoat oldida mang ichimligini ichadi va transga tushadi, shundan keyin ruhiy dunyoda ko'rganlarini hikoya qiladi. Soma nafaqat ruhiy dunyoga o'tuvchi ko'prik, balki unga kiruvchi ruxsatnoma bo'lib xizmat qiladi, faqat kohin somani jazosiz yutishi mumkin bo'lgan va u o'ziga xos “yolg'onchilik detektori” bo'lgan. Elevsin dramalarida ishlatilgan kikeon muqaddas ichimligi, dzen choyi va boshqalar ko'p hollarda foydalanilgan bunga o'xshash ichimliklardan o'ziga xos diniy tajribaga erishish ko'zda tutilgan, masalan, diniy xarakterdagi arvohlarni ko'rish, o'lim vasvasasidan qutilish va h.k.⁸. Nima bo'lganda ham ko'plab dinlar doirasida afyun vositasidan foydalanmay transga erishish usullari ishlab chiqilgan. Islomda mast qiluvchi vositalardan foydalanish barcha musulmonlar uchun harom sanaladi va taqiqlangan, chunki ulardan foydalanish marosim va odatlarni amalga oshirishda xatoliklarga, ma'naviy buzilishga olib kelishi mumkin, shuningdek, irodani cheklab, ongni xiralashtiradi. Shuning uchun terrorchilik tashkilotlari va ekstremistik guruhlar boshliqlari yoshlarning ongini boshqarish oson bo'lishi uchun narkotiklarga moyilligi bo'lganlarni yollaydilar yoki ularni shunga o'rgatadilar.

Braxmanlar xudolar olamiga yaqin, ularning sinfi – varnasi kshatriylarnikidan ustun bo'lsa-da, vedizm davrida rojalarning mavqeyi puxoxitalar statusidan ancha yuqori bo'lgan. Rigvedada ruhoniyning dunyoviy hukmdorga ma'naviy xizmatchi sifatida bo'ysunishi normal holat, deb tan olingan⁹. O'z navbatida Dxarmaga bo'ysunish va uni

himoya qilish rojaning muhim majburiyati bo'lgan. Jamiyatning barcha a'zolari kabi hukmdor o'zining Dxarma hokimiyatiga bo'ysunishini tan olgan va uning oldidagi o'z majburiyatlarini bajarishga qasam ichgan.

So'nggi vedizm davrida podshoh hokimiyatini ilohiylashtirish boshlanadi. Manu Qonunlarida u xudolarning timsoli deb e'lon qilingan. Qadimiy matnlar buni odamlarning Dxarma qonunlari bo'yicha baxtli yashagan davriga, bu qonunlar ularning qalbida bo'lganligiga bog'lab tushuntirishadi. Ammo kishilar ilohiy qonunlarni unuta boshladilar va jamiyatda kuchli kuchsizni yeb qo'yishiga asoslangan baliq qonuni hukmron bo'lib qoladi. Shunda xudolar inson tanasiga, ya'ni o'ladigan tanaga o'z mohiyatlarining bir qismini solib, uni hukmdorning odamlariga dxarmani qo'llab-quvvatlash va tiklash uchun tortiq qildilar. Shuning uchun uning tarixiy davrlarda mamlakatda bo'lmasligiga xaos holati va barcha tabaqalar uchun jamiyatning "baliq qonuniga" qaytgani sababli fojea sifatida e'tirof etilgan. So'nggi Veda davrida hukmdor "devlar" ilohi deb atala boshlagan¹⁰.

Purana (sanskritda – qadimiy) ham vedizmning muhim manbayi sanaladi. Qadimiy puranalar miloddan oldingi 1-ming yillikning o'rtalariga taalluqli, biroq bizgacha yetib kelgan matnlar asosan 1-ming yillikning 2-yarmida paydo bo'lgan. Markandeya-purana, Vayu-purana, Vishnu-purana, Bxagavata-purana va Matsya-purana ko'proq o'rganilgan. Har bir purana o'zi bag'ishlangan xudoga sig'inishga mos ravishda vishnuga oid, shivaga oid yoki braxmaga oid puranalar, deyiladi, ammo ular, umuman olganda, hinduiylikning asosiy diniy, ijtimoiy va axloqiy tamoyillarini ifodalashgan. Shakli va mazmuniga ko'ra puranalar qadimgi hind eposlariga yaqin va yaratilgan barcha narsalar haqidagi rivoyatlar, afsonalar, iloh va xudolarning geneologiyasi, donishmandlar va afsonaviy sulolalari haqida hikoya qiladi.

Puranalarning axloqiy va metafizik g'oyalari o'rta asr hind faylasuflarining asarlariga o'z ta'sirini o'tkazgan. Dramaturg va shoirlar ham o'z ijodlarida puranalar diniy mifologiyasiga murojaat qilishgan. Yangi hind tilidagi diniy va adabiy an'analarga xudoni ekstatik, ya'ni uni jazava tutgandek, zavq-shaq bilan sevish – bxakti hamda Krishna, Dxarmashastr va boshqalar hayoti haqida hikoya qiluvchi Bxagavata-purana alohida ta'sir ko'rsatgan.

Vedalarning xotima qismi bo'lgan Vedanta va Upanishadlarda hinduiylik, buddizm va jaynizm uchun umumiy bo'lgan asosiy tushunchalar aniqlab berilgan. Hozirgi paytda ham Vedantaning izdoshlari mavjud va u din falsafasi doirasida faol tadqiq etilmoqda. Karma braxmanizm, hinduiylik va buddizmda insonning tirikligida erdagi ishlari uchun mukofot sanaladi; u inson hayotida uning keyingi amal qiladigan taqdirini belgilovchi xatti-harakatlari yig'indisi hamdir. Odatda karma, deganda taqdir tushuniladi. Hinduiylik va buddizmda Sansara – tiriklik olamining doimiy emasligi, bir tana qobig'idan boshqasiga o'tishning yagona zanjiri, tug'ilish va o'lishning davriyligi haqidagi tasavvurdir. Atman – individual ruhiy ibtido. Braxman – amal qiluvchi barcha narsalar asosida turuvchi kosmik ruhiy ibtido, shaxssiz absolyutdir. Katta sig'imga ega bu tushunchaning ko'plab izohlari mavjud. Vedalarda odamda individual va ruhiy ibtidoning birligi g'oyasi ta'kidlanadi. Vedanta diniy falsafasi va uning asosiy tushunchalari Sharq dinlari va etikasi porofessori S.Radxakrishnan tomonidan chuqur tushuntirilgan. U 1936-1939-yillarda Oksford universitetida dars bergan¹¹. S.Radxakrishnan, G.Chatterdji va S.Vivekananda – vedantaning yangi davrdagi vakillaridir.

Braxmanlik Hindistonda miloddan oldingi I ming yillikda rivojlangan. O'z mohiyatiga ko'ra braxmanlik – veda dinining davomidir. U o'z nomini muqaddas matnlar to'plami hisoblanmish "Braxmanlar"dan olgan bo'lib, u Vedalarni to'ldirgan, unda odatlar

tasvirlangan va izohlangan. “Braxmanizm”, “vedizm” va “hinduiylik” terminlari Yevropa sharqshunosligi va dinshunosligida qo‘llanila boshlagan, Hindistonda esa hinduiylik Hindu-dxarma, ya’ni Hindlar qonuni, deb ataladi. Braxmanizm veda oriylarining diniy an’analari va mahalliy xalq diniy ishonchining o‘zaro aralashuvidan vujudga kelgan. Braxmanizmda animistik va totemistik tasavvurlar, ajdodlarga va muqaddas jonivorlarga sig‘inish muhim rol o‘ynaydi. Braxmanizm ijtimoiy munosabatlar barqarorligining asosi bo‘lmish varna va kastalar amal qilishini muqaddaslashtiradi va mustahkamlaydi. U har bir varna uchun hayot kechirish tarzining mezonini va me’yorini o‘rnatadi. Braxmanizm har bir varna uchun o‘z mezonini va hayot tarzi chegarasini o‘rnatib beradi. Inson qancha ko‘p bilimdon bo‘lsa, u o‘zining ishlari uchun shuncha ko‘p mas’uliyatlilik bilan jon kuydiradi.

Kundalik hayotda diniy yo‘l-yo‘riqlarni va murakkab odatlarni qat’iy saqlash braxmanlikning xarakterli xususiyati hisoblanadi. Braxmanizmda tarkidunyochilik amaliyoti qo‘llab-quvvatlanadi, chunki bu karmani yaxshilaydi va oxir-oqibatda sansaraning qayta tug‘ilishlar zanjiridan ozod qiladi. Braxmanlik dogmatikasi asosida tabiatning jonli ekanligi va barcha jonli mavjudotlarning boshqacha shaklga kirishi haqidagi tasavvurlar yotadi. Har bir keyingi tug‘ilish – reinkarnatsiya o‘tgan hayotdagi yaxshi va yomon xatti-harakatlarga berilgan adolatli ajrdir. Ijobiy karma insonga keyingi hayotda osmonda yashovchi bo‘lib yoki yuqori mavqedagi oilada tug‘ilishga imkon beradi, bu ruhiy rivojlanishda yanada ilgarilash hisoblanadi. Hinduiylik afsonalariga ko‘ra, salbiy karma jonivor, o‘simlik sifatida yoki past tabaqadagi oilada tug‘ilishga olib keladi.

Vedizm va braxmanizmni o‘rganishning muhimligi ularning jaynizm va buddizm taraqqiyotiga turtki berganligi va hinduiylik taraqqiyotida muhim bosqich ekanligi bilan belgilanadi. Vedizm va uning maktablari asosida ko‘plab yo‘nalishlar vujudga kelgan va

ularning har biri muqaddas matnlarni o'ziga xos tushuntirishadi. Veda mifologiyasining ba'zi personajlari "Maxobxorat" va "Ramayana" kabi hind eposlarida uchraydi.

Hinduiylikning boshlang'ich bosqichida tuzilgan Rigvedada shoh-rojaning ilohiy tabiatga egaligi haqida ma'lumot yo'q. Unga ko'ra Roja Purukusha yarimxudo – ardxadeva qahramon sanalsa-da, yerdagi boshqarish ishi bilan shug'ullangan, xudolar esa osmonda hukmronlik qilganlar. Roja hokimiyati ilohiy hokimiyatga qiyoslangan, ammo uning shaxsi ilohiylashtirilmagan¹¹. Rigvedada rojaning dunyoviy majburiyatlari bilan uning shaxsiy ruhoniysi – puroxitining diniy majburiyatlari bir-biridan qat'iy ajratilgan. Boshqarish muvaffaqiyati dunyoviy va diniy hokimiyatning muvozanatiga bog'liq bo'lgan: roja braxmanlarning imtiyozlariga daxl qilmagan, puroxita esa doimo hukmdorga xizmat qilgan. Shunday qilib, kshatriylar – hukmdorlarva braxmanlar – ruhoniylar hokimiyatlarining bir-birini o'zaro nazorat qilishi jamiyatni "muqaddas" yoki "dunyoviy" mustabidlik – zolimona hukmronlikdan himoya qilgan.

Hinduiylik nafaqat dinni balki uning ko'plab shakllari, e'tiqodlari, hayot tarzini ham anglatadi. Hinduiylikning shakllanish jarayoni ko'p ming yillar davom etgan. Hinduiylik so'zi "hind" so'zidan kelib chiqqan va G'arbiy va O'rta Osiyo xalqlari Hind, deb atagan daryo nomidan olingan. VIII asrda "hindu" so'zi orqali hindlarni, ya'ni Boburiylar davlatining islomni qabul qilmagan barcha aholisini nomlay boshlaganlar. "Hindus" va "hinduiylik" atamasida bu mazmun hozirgacha saqlanib qolgan. Hindiston konstitutsiyasiga muvofiq sikkizm, jayнизм, buddizmga e'tiqod qiluvchilar "hindus" deyiladi. Ammo baribir, ilmiy adabiyot sikkilar, jaynlar va buddistlarni hindularga qo'shmaydi va ularning ta'limotlarini hinduiylik bilan bog'lamaydi.

Hiduiylikning ilk bosqichi – vedizm va braxmanizm – miloddan oldingi III-II ming yilliklarda Hind vodiysida amal qilgan Xarrap

sivilizatsiyasidan boshlanadi. Bu hududga hind-yevropa tilida gapiruvchi ko‘plab xalqlar ko‘chib kelgan. Bu sivilizatsiya dini hind xudosi Shiva bilan ko‘p umumiylikka ega bo‘lgan xudolarga sig‘inishga asoslangan. II ming yillik o‘rtalarida Hindiston shimoli-g‘arbga keyinchalik veda sanskriti tili, deb atalgan tilda so‘zlashuvchi oriy qabilalari kirib kela boshlagan. Oriylar Rigvedada dasa deb atalgan mahalliy qabilalar bilan aralashib ketishgan. Bu tilda veda dini asoslari yaratilgan. Qadimgi Hindiston jamiyatining juda turli-tuman tuzilgani varna va kastalarning vujudga kelishiga olib kelgan. Ijtimoiy zinapoya tepasida braxmanlar – Veda bilimdonlari va marosim ijrochilari turishgan.

Mil.avv. I ming yillikda Hindistonda braxmanizm tarqalgan. Mil.avv. I ming yillik o‘rtalarida braxmanizmning mavqeyi susaygan va u vaqtincha buddizm va jaynizm tomonidan siqib chiqarilgan. Shunday qilib, Mil.avv. I ming yillik oxiriga kelib, Hindistonda Vedalarga zid bo‘lmagan, ammo yangi hayot sharoitlariga mos bo‘lgan ko‘plab turlicha diniy ta‘limotlar amal qilgan. Milodiy I ming yillik boshida braxmanizm hinduiylik shaklida yana qayta paydo bo‘lgan.

Hinduiylik diniy amaliyoti Vishnu va Shiva xudolariga sig‘inish va qurbonlik keltirish odatlari bilan bog‘liq. Veda dinining tobora murakkablashib boruvchi marosim va odatlari ularni amalga oshiruvchi koinlar sonining ko‘payishiga olib kelgan. Jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish natijasida imtiyozga ega bo‘lgan koinlar juda ham hurmat qilinuvchi tabaqa – braxmanlar varnasini vujudga keltirganlar. Kshatriylar (sanskritda hukmdorlik, hokimiyat) ham jamiyat elitasiga taalluqli bo‘lgan. Ular davlatni boshqaruvchilar, mansabdor shaxslar, yer egalari, professional harbiylar bo‘lishgan. Miloddan oldingi VI asrda aynan hukmdor oilasida shahzoda Gautama tug‘ilgan, keyinchalik u Budda bo‘lgan. Yer egalari, savdogarlar, hunarmandlar vayshi varnasiga qaraganlar, xizmatkorlar esa eng past varna – shudralar bo‘lishgan.

Jamiyatning kasta-varna tuzilishi amal qilishini muqaddaslashtirgan qonunlar – Manu qonunlari mavjud bo‘lgan. Hind mifologiyasida Manu – qadimgi donishmand, braxmanizm asosida turuvchi diniy-huquqiy qonunlar muallifidir. Jamiyatning kastalarga bo‘linishi qoldiqlari hozirgi Hindistonda hali ham mavjud bo‘lib, ijtimoiy noroziliklarni vujudga keltirmoqda. Ular inson huquqlari, gender tenglik, diniy bag‘rikenglik sohasidagi xalqaro aktlarga ziddir.

Hinduiylik marosimlari ibodatxonalarda, mahalla va oilaviy mehroblarda, muqaddas joylarda amalga oshiriladi. Ular dindorlar ruhiyatiga kuchli emotsional ta’sir ko‘rsatadi, chunki ular o‘zida sig‘inish, musiqa, xor qo‘shiqchiligi, marosim raqslari, meditatsiya amaliyoti kabilarning turli kombinatsiyalarini jamlab olgan. Madhiyalarni kuylash va ibodatxona raqqoslarining chiqishlari vositasida Braxma qudratining sirliligini his qilish kuchayadi. Ularning o‘ziga xosligi unumdorlik, hosildorlik g‘oya va simvolikasining ustuvorligi, ayol ibtidosi rolining muhimligi, odatlarga oid amaliyotning haddan ortiq emotsionalligi, ya’ni ekstatlik, qurbonlik marosimlarining muhimligi sanaladi. So‘nggi braxmanizm g‘oyalari va tantrizm amaliyoti hinduiylik jonkuyar kohinlarining ijtimoiy qatlami va sadxu darveshlari vujudga kelishiga ta’sir ko‘rsatgan. Hinduiylikda ibtidoiy ishonch totemizm va fetishizmning muqaddaslashtirilgan ko‘plab elementlarida saqlanib qolgan (masalan, sigir va ilonlarga, Gang daryosiga, lotos guliga sig‘inish va boshqalar).

Hinduiylik xudolari panteoni ancha ko‘p sonlidir, ularni ikki guruhga ajratish mumkin: osmoniy ilohlar– Surlar, masalan, haqiqat va adolatli tartibot xudosi – Varuna, Quyosh xudosi – Surya hamda Asurlar – pastroq darajadagi ilohlar, yer xudolari va tabiiy kuchlar ilohlari. Asurlar orasida Olov xudosi, zulmatni quvuvchi – Agni, muqaddas va uning nomidagi mast qiluvchi ichimlik xudosi – Soma. Qurbonlik marosimiga oid odatlarida, shuningdek, diniy trans holatga kirishda

somadan foydalanish zarur sanalgan. Tabiiy kuchlar ilohlari orasida momaqaldiroq, chaqmoq va yomg'ir xudosi, shu bilan bir qatorda ajoyib jangchi bo'lgan Indra muhim sanalgan. Asuralar buddizmida boshqacha ko'rib chiqilgan.

Hinduiylikda xudolarning Yerda mujassam bo'lishi – avatara (sanskritda – “pastga tushgan”; “namoyon bo'lgan”, “timsol”) haqidagi tasavvur mavjud. “Maxobxorat” va “Ramayana” eposlarida hamda puranalarda Vishnuning ko'plab avatarlari haqida hikoya qilinadi. Masalan, Vishnu ilohining Krishna va Rama qahramonlari obrazlarida, shuningdek, baliq, to'ng'iz, toshbaqa va boshqa jonivorlar ko'rinishida namoyon bo'lishi, ularning erdagi qahramonliklari to'g'risida aytiladi. Ularning ba'zi muhimlari, masalan, Krishna, alohida sig'inish obyektlariga aylanishgan. Hinduiylikdan aloqasini yo'qotmay, krishnaizm mustaqil diniy ahamiyat kasb etgan. Hinduiylikda Krishna qo'rqmas jangchi va oqil siyosatchi, ammo dushmanlariga nisbatan makkor, o'z ahdini buzuvchi bo'lgan. Braxmanizmida Shiva xudosi ko'p hollarda “jonivorlar xo'jasi” sifatida, ko'pincha raqsga tushayotgan holda Shiva-Nataraja tasvirlanadi va Borliq ritmi va kosmik energiyasi sifatida qabul qilinadi. Shuningdek, u o'z dushmanlarini kulga aylantiruvchi peshonasidagi uchinchi ko'zi bilan, ba'zan xayolga cho'mgan aqlli-zohid ko'rinishida tasvirlanadi.

Shiva obrazida muhabbatga va halokatga oidikki qarama-qarshi tavsif mavjud. Krishnaga sig'inish kabi Shivaga sig'inish ham shivaizm sifatida mustaqil ahamiyat kasb etgan. Shaktiga (sanskritda – kuch, energiya) sig'inish – ayolning yaratuvchilik energiyasini ilohiylashtirish, Shiva energiyasining timsoli sifatida tushuniluvchi shaktizm hisoblanadi. Ko'pincha uni Deviga, ya'ni Shivaning yori bo'lmish va turli ko'rinishlarda yerga tushuvchi va turli nomlanuvchi xudoga sig'iniladi. Durga (“Uzoqlashtirilgan”), Kali (“Qora”) – jinlar bilan kurashayotgan Shaktining timsoli, g'azabdan qoraygan, qonli og'iz va

tishlari bilan aks ettiriladi. Uning marjoni magʻlub boʻlgan jinlarning kesilgan bosh va qoʻllaridan yasalgan. Tinchliksevar Shakti – bu Parvati, Uma, Gauridir. Bu yerda ham toʻliq garmoniya yoʻq, afsonalar kelishmovchiliklar haqida xabar beradi, ularda hamma vaqt ham Shakti gʻalaba qozonmagan. Kalining yerda yotgan Shivaning ustida raqsga tushayotgan tasviri keng tarqalgan. Bu kartina ikki xil sharhlangan: baʼzilar Shaktisiz Shiva passivdir, shuning uchun u yerda yotibdi, Shakti uchun ham suyanchiq kerak, unga buni Shiva beradi, deydilar; boshqalar esa ushbu syujetning boshqa variantlariga, yaʼni gʻazablangan Shaktining umr yoʻldoshini oʻldirish sahnasiga suyanishadi. Bu quyidagicha izohlanadi: kartina jilovlanmagan kuchi uchun oʻz tayanchini yoʻqotishi mumkin boʻlgan yolgʻizlikni aks ettiradi. Shakshubhasiz, mifologik syujetlar va tasviriy sanʼat oʻzida munosabatlar garmoniyasi va yolgʻizlik haqidagi chuqur falsafiy masalalarni, jinslar psixologik muammolariga oid fikrlarni, ijtimoiy barqarorlik masalalari va tinchlik uchun kurashni qamrab olishi mumkin.

Yoga (sanskritda – “usul”, “yolgʻizlashuv”, “mustahkamlash”) – maʼnaviy taraqqiyotga erishish maqsadida tana va ongni tozalash uchun foydalaniluvchi maxsus usullar va mashqlar toʻplamidir. Yoga falsafiy maktabi eramizdan avv. II-III asrlardan beri hinduiylik falsafasi nazariyasi va amaliyotini umumlashtirib tushuntirib kelgan. Ulardan eng ommabopi – Yoga-darshana falsafiy maktabi ruhiy ozodlikka erishishning quyidagi 8 bosqichini ishlab chiqdi: 1) besh turdagi taqvosiz xulqdan bosh tortish; 2) beshta majburiy qoidaga amal qilish; 3) meditatsiya uchun toʻgʻri holat; 4) toʻgʻri nafas olish; 5) sezgi organlari diqqatini ularning obyektidan tortish; 6) diqqatni bir joyga toʻplash (meditatsiya); 7) diqqatda tutib turilgan obyektни mushohada qilish; 8) fikrning tiniqlashuvi, oydinlashuvi, ravshanlashuvi. Hozirgi zamonda hinduiylik keng tarqalgan milliy din boʻlsa-da, uning Hindistondagi zamonaviy diniy konfessiyalar orasidagi hissasi asta-sekin kamayib

bormoqda. Hinduiylikda jahoniy din bo'lmish buddizm hamda jaynizmning asosiy tushunchalariga asos solingan. Hinduiylikning diniy san'ati dunyo madaniyatini adabiyot, musiqa, haykaltaroshlik, me'morchilik va tasiriy san'atning bebaho yodgorliklari bilan boyitdi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Hinduiylikning turlicha maktablari va yogada ishlatiluvchi meditatsiya texnikasi, diqqatni jamlash, psixosomatik usullar va nafas olish amaliyoti tibbiyot, sport va pedagogikada keng qo'llanilmoqda.

Konfutsiylik.

Daosizm

Konfutsiylikka Kun-tszi tomonidan asos solinib, uning davomchilari tomonidan rivojlantirilgan. Bu Xitoy, Koreya, Yaponiya

hamda bir qator mamlakatlar diniy ta'limotiga kirgan diniy-falsafiy ta'limotdir. Shu bilan birga Konfutsiylik – bu siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning ma'muriy tizimi va oliy boshqaruvchisi, bir so'z bilan aytganda butun xitoy hayot tarzining asosi hisoblanadi. Konfutsiylik ikki ming yildan ortiq vaqt davomida xitoy xalqi ongi va hissiyotini shakllantirib keldi, ularning ishonchi, ruhiyati, xulq-atvori, fikrlashi, maishiy hayot tarziga o'z ta'sirini o'tkazib, chuqur iz qoldirdi.

Konfutsiy (Kun-tszi, mil.avv. 551 – 479-y.) chjou Xitoyi kuchli ichki ijtimoiy tanglik holatida bo'lib turgan va katta ijtimoiy-siyosiy larzalar davrida yashagan. U davrlarda Van hukmronligi allaqachon susaygan edi. Patriarxal-urug'chilik me'yorlari buzilayotgan, o'zaro nizolarda urug'chi zodagonlik o'lib borayotgan edi. Oilaviy urug'-aymoqchilik hayoti qadimiy ustunlarining halokatga uchrashi, o'zaro nizoli kelishmovchiliklar, amaldorlarning sotqinligi va ochko'zligi, oddiy halqning musibati va azob-uqubatlari – bularning hammasi mamlakat an'anaviy negizlari tarafdorlarining keskin tanqidiga duch kelgan davr edi. O'z asrini tanqid qilgan va o'tgan asrlar yuksak ma'naviyatini yuqori qo'ygan Konfutsiy shu taqqoslashlar asosida o'zining mukammal inson namunasi "tszyun-tszi" g'oyasini ilgari surdi.

Konfutsiy fikricha mukammal inson ikkita eng muhim fazilatlarga ega bo'lishi shart: insonparvarlik va burch hissi. Insonparvarlik (jen) kamtarlik, bosiqlik, afzallik, beg'arazlik, insonga muhabbat va boshqalarni o'z ichiga olishi va amaliy jihatdan namoyon bo'lishini ta'kidlagan. Jen – bu qadimgi odamlar ega bo'lgan mukammalliklar yig'indisi, deyarli yetishish qiyin bo'lgan mukammallik namunasi hisoblangan. Konfutsiy o'z zamondoshlari ichidan faqat o'zini va eng sevimli shogirdi Yan Xueni insonparvar, deb hisoblar edi. Shuningdek, haqiqiy tszyun-tszi burch hissiga ham ega bo'lishi kerakligi ta'kidlangan. Burch – bu insonparvar kishi o'zining ezgu ishlari qatorida o'z zimmasiga oladigan axloqiy majburiyatdir.

Konfutsiyning fikricha burch hissi manfaatdorlik omili bilan emas, balki bilim va oliy tamoyillar bilan belgilangan. Konfutsiy “Olijanob odam burch haqida o'ylaydi, past odam foyda haqida qayg'uradi”, deb uqtirgan. U shuningdek, qator boshqa tushunchalarni ham ishlab chiqdi: sadoqat va samimiylik – chjen; odob saqlash, rasm-rusum va udumlarga rioya qilish – li shular jumlasidandir. Ushbu tamoyillarga rioya etish har bir axloq-odobli erkakning majburiyati bo'lishi shart, deb keltirgan. Bu mukammallik unga taqlid qilish uchun majburiy bo'lib borardi, unga yaqinlashish ijtimoiy nufuz va sharaf ishi edi, ayniqsa, oliy tabaqa vakillari: olimlar, amaldorlar, byurokrat-ma'murlar uchun dasturul amal bo'lishi kerak edi.

Konfutsiylikning ilk ko'rinishida axloq masalasi birinchi o'ringa qo'yilgan, diniy e'tiqod esa ikkinchi darajali sanalgan. Konfutsiy yuqori ma'naviyat uchun kurashuvchi mukammal inson obrazini yaratishga harakat qilgan. Lekin uning ta'limoti rasmiy ravishda ta'limotga aylana borishi bilan, oldingi qatorga uning ma'nosi emas, balki o'zining qadimga sodiqlik, keksalarga hurmat, yuzaki kamtarlik, saxovatpeshalikning tashqi shakli birinchi o'ringa chiqdi. O'rta asrlarda Xitoyda har bir odamning ijtimoiy-mansab iyerarxiyasiga qarab, ma'lum

odob-axloq me'yorlari va andozalari asta-sekin to'planib, qonunlashtirilib borildi. Hayotning har bir oni, har qanday holati, tug'ilish va o'lim, maktabga o'qishga kirish va xizmatga tayinlanish – doimo va hamma narsada qat'iy belgilab qo'yilgan va hamma uchun majburiy odob-axloq qoidalari hisoblangan. Li-tszı traktatiga bilish va amalda qo'llash lozim bo'lgan qoidalar kiritilib, odam ularga qancha ko'p rioya etsa, uning jamiyatdagi o'rni shuncha yuqori bo'lgan. Konfutsiylik etikasi asosida quyi turuvchilar holati tahqir sifatida ko'rilmagan. Bunday yo'l tutish boshliq va bo'ysunuvchi orasida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan ruhiy keskinlikni olib tashlaydi. Bo'ysunuvchining sadoqati rahbarning insonparvarligi bilan taqdirlanadi.

Konfutsiy ijtimoiy tartib asoslarini har bir kishi o'z ishi mas'uliyatini yuqori darajada his qilgan holda bajarishida ko'rgan, ya'ni “ota – otaligini, o'g'il – o'g'illigini, shoh – shohligini, amaldor – amaldorligini qilsin”, shundagina hamma narsa o'z joyiga tushadi, hamma o'z huquq va majburiyatlarini biladigan bo'ladi, o'ziga lozim ishni bajaradi. Shu yo'sinda tartibga solingan jamiyat ikki eng asosiy toifadan – “yuqorilar” va “quyilar” – o'ylovchi va boshqaruvchilardan hamda mehnat qiluvchi va bo'ysunuvchilardan iborat bo'lishi shart. Jamiyatni “yuqori” va “quyi” ga ajratadigan me'zon kishining kelib chiqish nasl-nasabi emas, davlati ham emas, balki qay darajada tszyun-tszı mukammaligiga yaqinligida bo'lgan.

Konfutsiy xalq manfaatini boshqaruvning yakuniy va oliy maqsadi, deb bilgan. Biroq bir vaqtning o'zida u xalqning o'ziga o'z manfaatlari tushunarsiz va erishib bo'lmas ekanligini tushunar edi. Shuning uchun ham o'qimishli konfutsiylar – boshqaruvchilar homiyligisiz xalqni hech qanaqasiga eplab bo'lmaydi: “Xalqni lozim bo'lgan yo'ldan borishga chorlash kerak, lekin nimagaligini tushuntirish kerak emas”, – degan fikrni aytganlar. Davlat – bu katta oila, oila esa kichik davlat. O'z

oilasida tartib oʻrnata olmagan odam davlatda ham tartib oʻrnata olmaydi.

Nima boʻlganda ham shakl-shamoilga rioya qilish, oʻz shaxsini yoʻqotmaslik, bularning hammasi alohida muhim rol oʻynagan, barqarorlik garovi, deb qaralgan. Konfutsiylik mamlakatning osmon bilan shuningdek, ayni paytda osmon nomidan dunyoda yashab turgan turli qabilalar va xalqlar bilan oʻzaro munosabatlarni tartibga solib turuvchi sifatida namoyon boʻladi. Konfutsiylik in-chjou davrida yaratilgan Yuksak osmon osti boshqaruvchisi “Osmon oʻgʻli”, imperator, hukmdorga sigʻinishni qoʻllab-quvvatlagan va koʻklarga koʻtarib ulugʻlagan.

Konfutsiylik har yangi avlod tomonidan yangicha tushunilgan, 1949-yildan keyingi madaniy revolyutsiya yillarida esa tanqidga uchrab, unutilib ketgan. Uning urf-odatlar va meʼyorlari Xitoydagi etnik xitoyliklar orasida, shuningdek, Tayvanda keng tarqalib, hanuz urf-odat marosimlarida saqlanib kelmoqda.

Daosizm – Dao haqidagi taʼlimot boʻlib, mil. avv. IV-III asrlarda paydo boʻlgan. Uning asoschisi hozirgi zamon tadqiqotchilari tomonidan afsonaviy shaxs, deb hisoblangan faylasuf boʻlgan. Chunki uning haqida ishonchli tarixiy va biografik maʼlumotlar yoʻq. Rivoyatlarga qaraganda u Xitoydan ketib qolgan va chegara nazoratchisiga oʻzining Dao-de-tszin asarini qoldirib ketishga rozi boʻlgan. Ushbu asarda daosizm asoslari, Lao-Tszi falsafasi bayon etilgan. Taʼlimot markazida – ulugʻ Dao, borliqning umumiy qonuni haqidagi gʻoya asosiy oʻrinni egallaydi. Dao hamma joyda, hamma narsada, har doim mavjud va chek-chegarasiz hukmronlik qiladi. Koʻz bilan koʻrib, quloq bilan eshitib boʻlmaydigan, sezgi organlari uchun sezilarsiz, doimiy va tugamaydigan, nomsiz va shaklsiz, barcha narsani boshlab beradi, dunyodagi hamma narsa uchun shakl va nom beradi. Hatto ulugʻ Osmon ham Daoga ergashadi. Daoga izdosh hayotining maqsadi ham, mazmuni

ham Daoni anglash, unga ergashish, u bilan birlashishdir. Daosizm ta'limiga ko'ra Dao o'zining emanatsiyasi, ya'ni De orqali ko'rinadi. Daosizm falsafasida u kosmik ibtido namoyon bo'lishining tashqi shakli. Hamma narsani Dao yaratadi. Daosizmga ko'ra inson tanasi mikrokosmni – ruhlar va ilohiy kuchlar yig'indisini tashkil etadi hamda erkak va ayol ibtidosining o'zaro harakatlari natijasidir. Abadiylikka yetishish uchun harakat qilayotgan odam, eng avvalo, ushbu monadaruhrar (ular 36 000 ga yaqin) tanani tashlab chiqib ketishga intilmasliklari uchun sharoit yaratib berishlari shart. Daoslar bunga ovqatlanishni chegaralash hamda maxsus jismoniy va nafas olish mashg'ulotlari orqali erishishni nazarda tutganlar. Mangulikka erishish uchun nomzodning o'zi ham 1200 dan ortiq ezgu ishlarni qilgan bo'lishi shart va bunda birgina yomon ish hammasini yo'qqa chiqarishi mumkin. Daosizm bo'yicha uzoq yashashning shartlari – “tanani oziqlantirish”, ya'ni qat'iy parhezga rioya qilish, organizmga jonlantiruvchi efirni chaqiruvchi maxsus nafas olish mashqlarini bajarishdir.

Daosizm asrlar davomida parvoz va qulashlarni, qo'llab-quvvatlash va quvg'inlarni boshdan kechirdi va ba'zan biron shajaraning rasmiy ideologiyasiga aylandi. U jamiyatning eng sara o'qimishlilari uchun qanday kerak bo'lsa, xitoy jamiyatining kamsavod o'rta sinfi uchun ham shuncha kerak bo'lgan. Ziyolilar ko'pincha daosizmning falsafiy nazariyasiga, uning qadimiy soddalik va tabiiyligiga, tabiat bilan uyg'unlashishiga hamda o'zini ko'rsata olish erkinligiga murojaat etardi. O'rta sinflarni mulkni teng bo'lib beruvchi ijtimoiy xomxayolliklar o'ziga tortardi. Xitoyda daosizm rasmiy-ideologik qadriyatlar tizimida kamtargina joyni egallagan, ammo markazlashtirilgan hokimlik pastlashgan tanglik davrlarda daosizm oldingi qatorga chiqar edi.

Hozirgi vaqtda daosizm – Xitoyda, Tayvanda, Syanganda va Xitoy emigrantlari orasida ommabop. Daosizmning qayta tug'ilishi ma'lum darajada ichki uyg'unlikka ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi tsigun (maxsus

nafas texnikasi, ushuning bir turi) gimnastikasining ommaviylashishiga ham sababchidir. Daosizm tibbiyotning bir qator sohalariga va minerologiyaga, falsafa va adabiyotga katta ta'sir ko'rsatdi. U buddizmning ayrim g'oyalari va sig'inishlarini o'z ichiga oldi, neokonfutsiylik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

Sintoizm

asosiy aqidalari va marosimlari

Sinto atamasi (yapon. sinto – «xudolar yo'li» (ta'limoti)) birinchi bo'lib VI asr boshlarida muomalaga kiritilgan. VIII asrning boshlarida sintoizmning Yaponiya davlatining milliy dini sifatida shakllanishiga ibtidoiy animistik, totemistik va fetishistik g'oyalar hamda buddizm, konfutsiylik, daosizm diniy-falsafiy tizimlari o'z ta'sirini o'tkazdi. Shu bois, sintoizm yagona diniy aqida va marosimlarga ega emas. Zamonaviy yaponshunoslikda «sintoizm» atamasining talqini va undan to'g'ri foydalanish masalasi ko'pincha bahsli bo'lib, sintoizm tarixini har biri alohida o'ziga xos aqida va marosimlarga ega bo'lgan diniy-falsafiy an'analar sifatida o'rganish tendensiyasi mavjud¹².

Sintoizm afsonalari Kyusyu orolining shimoliy qismi va Yaponiya markaziy qismining mahalliy xudolariga ibodat qilish haqida hikoya qiladi. Qadimgi yaponlarda urug'-qabila xudolari «udzigami»lar («udzi» – urug'-qabila; «kami» - xudo) alohida ahamiyat kasb etgan. Qadimgi yaponlar e'tiqodiga ko'ra daryo, tog', o'rmonlar kamilarning qudrati sintoizm asosiy xudolarning kuchidan afzal sanalgan. Mahalliy kamilar urug'-qabilani himoya qilib yaponlar hayotining barcha sohalarida yordam beruvchisi hisoblangan¹³. Shuningdek, sintoistlar zilzila, bo'ron kabi barcha tabiiy kuchlar kamilarga ibodat qilganlar.

Keyinchalik, asta-sekin ko'plab kamilar qatorida «Quyoshli» Amaterasu asosiyga aylandi. Sintoizm mifologiyasiga ko'ra u Yaponiya orollarini yaratib Ninigini «ilohiy» imperator sulolasining asoschisi qilib yuboradi. Unga hokimiyatning ramzi sifatida uch muqaddas narsa –

ko'zgu (ilohiylik timsoli), qilich (qudrat timsoli) va yashma (sadoqat va fidoiylik timsoli) topshirildi. 701-yilda tuzilgan «Taixoryo» qonunlari esa bu aqidani ma'qullab, sintoizm diniy ma'muriyati tuzdi va davlatdagi diniy bayramlar ro'yxatini tasdiqladi. 712-yilda yapon orollarining barcha xalqlar afsonalari («Kodziki») yaratildi, oradan ikki asr o'tib esa, «Marosimlar majmuasi» paydo bo'ldi.

Sintoizm marosimlari (Matsuri) turli shakllarda amalga oshiriladi: uy altari oldida amalga oshiriladigan kundalik oilaviy ibodatlar, ibodatxonalarda o'tkaziladigan marosimlar, umumxalq nishonlanadigan diniy bayramlar. Ibodatxonalar uchun umumiy bo'lgan jihatlar mavjud: tozalash marosimi (haray); oziq-ovqat, ichimliklar, pul va shu kabi hadyalar qilish (sensen), iltijo o'qish (norito) va birgalikda hadya qilingan ovqatlarni yeyish marosimlari kabilar.

Sinto ibodatxonasi manzarali joyda qurilib, ikki yoki undan ortiq binolardan iborat bo'ladi. Asosiy xondanda sintay, ya'ni mujassamlashgan kami yashirilgan. Sintay turli narsalar bo'lishi mumkin: kami nomi yozilgan taxtacha, tosh, oyna va b. Xondanning yonida xayden, ya'ni sintoizm marosimlari o'tkaziladigan xona mavjud. Ibodatxonaning ramziy darvozasi (tori) odatda qizil rangga bo'yalgan qimmatbaho taxta-yo'g'ochdan yasalgan. Ko'pincha, bitta sinto ibodatxonaning dindorlar tomonidan taqdim etilgan bir necha torilari bo'lishi mumkin.

6-asrdan boshlab Koreya va Xitoydan Yaponiyaga buddizmning kirib kelishi sintoizmning aqida va marosimlariga ta'sir ko'rsatdi. «Ryobusinto», deb nomlangan bu ikki dinning birlashishi yapon tilidan «buddizm va sintoizm yo'li», deb tarjima qilinadi. Ko'pgina yaponiyaliklar ikki dinning marosimini o'tkazadilar. Nikoh, tug'ilish va boshqa quvonchli hodisalar bilan bog'liq marosimlar odatda, sinto ibodatxonalarida nishonlansa, xotirlash marosimlari esa buddizm qoidalariga muvofiq o'tkaziladi.

XVII-XVIII asrlarda «Kokugaku – Milliy maktab»ining Kamo Mabuti, Motoori Norinaga va boshqa allomalari ibtidoiy sintoizmning «qayta tiklanishi» jarayonini faol qoʻllab-quvvatlab, tennoizmni, yaʼni imperatorga sigʻinish anʼanani qayta tikladilar. 1867-1868-yillar inqilobidan keyin, Ikkinchi jahon urushi (1939-1945) yillarida sintoizm buddizm bilan birga imperator va hukumat tomonidan qattiq qoʻllab-quvvatlandi. Biroq Ikkinchi jahon urushidagi Yaponiya magʻlubiyati sintoizmning obroʻsiga putur yetkazdi. Yaponiya konstitutsiyasi (1947-y.) dinni davlatdan ajratishni taʼkidladi, baʼzi sintoizm adabiyotlari taqiqlandi, ruhoniylar sobiq rasmiy maqomidan mahrum boʻldi va yapon imperatori oʻzining «ilohiy» maqomini rasmiy tark etgan. Biroq keyingi yillarda sintoizm asta-sekin oʻz taʼsirini qayta tiklashga kirishdi va oʻz taʼlimotini biroz modernizatsiya qildi¹³. Ruhoniylar sintoizm talimotini Kokugakuin (Tokio) va Kogakkan (Ise) xususiy universitetlarida oʻrganadilar.

Xulosa qilib aytish mumkinki, sintoizmning shakllanishi ibtidoiy dinlar hamda buddizm, daosizm va shular kabi diniy-falsafiy tizimlar taʼsirida kechdi. Aynan boshqa diniy tizimlar taʼsirida u yaxlit aqida va marosimlarga ega boʻlmadi. Oʻz oʻrnida yapon millati maʼnaviyati va davlat boshqaruviga katta taʼsir koʻrsatgan sintoizm bugungi kunda ham oʻzining ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Yahudiylik | Yahudiylik – yahudiy xalqining dini. Garchand yahudiylik ildizlari ilgariroq, miloddan oldingi II ming yillikda, paygʻambar Muso faoliyati bilan bogʻliq holda paydo boʻlgan boʻlsa-da, rasman miloddan oldingi I ming yillikda Yaqin Sharqda vujudga kelganligi aytiladi. Dinning nomi Yahudiya podshohligi nomidan kelib chiqqan. Toraning toʻrtinchi kitobiga muvofiq (ivritda – “Sahroda” va rus provoslav cherkovi bosh idorasi – sinodga koʻra “Sonlar”) yahudiylik dinning nomlanishi 12 yahudiy qabilalari ichida eng koʻp sonli boʻlgan Yahudo qabilasi nomi bilan bogʻliq. Milodiy XI

asr oxirlari – miloddan oldingi 977-yillarda eng yuqori kuch-qudratga erishgan Yahudiya davlati podshohi va payg‘ambari Dovud Yahudo qabilasining yuqori mavqega erishishi “yahudiy” so‘zi ham millat, ham diniy e’tiqod sifatida ishlatilishiga turtki bo‘lgan. Yahudiylik qadimgi monoteistik milliy dinlaridan biridir. Uning ayrim sfarimholatlarda boshqa xalqlar – xazarlar, karaimlar, ashkenazilar orasida tarqalishi, hinduiylikning Hindistondan tashqariga yoyilishi kabi, ularni jahon dinlariga aylantira olmadi. Chunki bu kabi hodisa ushbu dinlar shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynamagan¹⁴.

Sfarim – yahudiylik diniy ta’limotining muqaddas yozuvi, uning manbasi sanaladi, u qadimgi yahudiy qisqartma so‘zi (abbreviaturasi)da Tanax nomi bilan ma’lum. Bu uning tarkibiy qismlari nomlaridan olingan: Tora (Qonun), Neviim (Payg‘ambarlar) va Ktubim (Yozuvlar)¹⁵. Tanax qadimiy yahudiy tilida yozilgan 24 kitobdan tashkil topgan bo‘lib, uch qismga bo‘linadi: Tora (qadimgi yahudiycha Torah – jarahdan olingan bo‘lib, o‘qitmoq ma’nosini bildiradi) yoki yahudiy “Qonun” ining eng muqaddas qismi – “Besh kitobi”dir. Neviim katta Payg‘ambarlar va kichik Payg‘ambarlar kitoblariga bo‘linadi. Ktubimga Bitiklar kitobi kiradi. Talmud – yahudiylikning diniy-axloqiy, marosimlar va huquqiy qoidalariga oid to‘plam. U dindor yahudiyalar uchun qonunchilik va sud asosi hamda axloqiy kodeks sanaladi.

Yahudiylikning 13 aqidalari “Men to‘liq ishonch bilan ishonaman...” so‘zlari bilan boshlanadi. Xudo so‘ziga hamisha “uning nomini marhamat qilinsin” maqtov qo‘shiladi. Moshe (Musos a.s., Moisey) ismiga esa “qabrida tinch yotsin” qo‘shiladi. Ushbu aqidalar 13 tamoyili ko‘rinishida ifodalaniib berilgan. Quyida ular qisqartirilgan shaklda, ishonch dalolatlar hamda maqtovlarsiz keltirilmoqda:

1. Xudo barcha narsani yaratadi va barcha narsani boshqaradi.
2. U yagona va uning yagonaligiga o‘xshash yagonalik yo‘q.

3. U tanaga ega emas, hech qanday shakli yo‘q, unga o‘xshash hech narsa yo‘q.

4. U – birinchi va oxirgi.

5. Unga va faqat ungagina sig‘inish kerak.

6. payg‘ambarlar so‘zi haqiqatdir.

7. Moshe (Muso)ning bashoratlari haqiqatdir, u – payg‘ambarlar otasi.

8. Tora Moshega berilgan edi.

9. Tora o‘zgartirilmaydi va boshqa Tora bo‘lmaydi.

10. Yaratuvchi odamlarning barcha ishlari va fikrlarini biladi.

11. Yaratuvchi uning amrlarini bajaruvchilarni mukofotlaydi va ularni buzuvchilarni jazolaydi.

12. Mashiax keladi; (Mashiax – najotkor, xaloskor degani)

13. Yaratuvchining istagi bilan vafot etganlar tiriladi...

Yahudiylikda diniy amrlari alohida o‘rin tutadi. Yahudiylikda Isroil xalqi Moshe orqali 613 ta amr olgan, deyiladi. Yahudiy an‘analarida bu amrlarni shakli katolik, pravoslav va protestantlikdan farq qiladi. Xristianlar yahudiylikning birinchi amriga umumiy muqaddima sifatida qarashadi. Quyida 10 amr qisqartirilgan va hozirgi tilga moslashtirilgan holda keltirilmoqda:

1. Mening chehram oldida senda boshqa xudolar bo‘lmasin.

2. O‘zingga sanam va hech qanday tasvir qilma... ularga sig‘inma va ularga xizmat qilma¹⁶.

3. Bekordan-bekorga Parvardigor¹⁷, Xudongni nomini tilga olma.

4. Shanba kunini doimo tabarruk qilishini yodda tut. Olti kun ishla va o‘zingning har xil yumushlaringni qil, yettinchi kun – shanbani Parvardigorga, Xudoyingga (bag‘ishla).

5. Ota-onangni qadrla.

6. O‘ldirma.

7. Zino qilma;.

8. O'g'rilik qilma.

9. O'z yaqinlaringga yolg'on guvohlik berma.

10. O'z yaqinlarning uyi¹⁸, xotini, qullari, chorvasi, eshagi va buyumlariga ko'z olaytirma.

Yahudiylikning ibodat marosimlari asrlar davomida sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Ko'chmanchilik hayotini kechirgan davrlardayoq yahudiylarda jamoa bo'lib ibodat qilishlari uchun xos chodirlar – skiniyalar bo'lgan. Dovud payg'ambarning o'g'li shoh Sulaymon skiniyalar o'rniga toshdan ibodatxonalar barpo etishini buyuradi. Ibodatxona xizmatchilari – levitlar – yahudiylarning Leviiy avlodlaridan bo'lganlar. “Levit” kitobida ibodatni amalga oshirish va qurbonlik keltirish qoidalarining tavsifi keltirilgan.

Quddus ibodatxonasi Bobil shohi Navuxodonosor tomonidan er. avv. VI asrda buzib tashlangani va rimliklar tomonidan milodning 70-yillarida yana qayta vayron qilinganidan keyin qurbonlik keltirish marosimlari amalga oshirilmadi. Iyunning oxiri va avgustning boshida vayron bo'lgan ibodatxonalar uchun motam kuni o'tkaziladi. Payg'ambar Sulaymon ibodatxonasidan “Yig'i devori” nomini olgan devor saqlanib qolgan, bu yerda yahudiylar o'z xalqi taqdiridan ko'z yosh to'kadilar, qayg'uradilar va duolar o'qiydilar. Sinagoga binosining old tomoni doimo Quddusga qaratilgan bo'lib, unda erkaklar va ayollar uchun alohida xonalar ajratiladi. Sinagoga binosida maxsus parda ostiga Tora o'rami saqlanadigan quti “Aron a-kodesh” joylashtirilgan. Ushbu quti tepasida Quddus ibodatxonasini yoritib turadigan va yaratilishning yetti kuni ramzi bo'lgan yetti shamlik shamdon – menora yonib turadi.

Yahudiylikda ko'plab urf-odatlar, marosimlar va bayramlar bor. Har bir yahudiy bularning hammasiga umri davomida rioya qilishi shart. Har bir yahudiy o'g'il farzandi tug'ilganining sakkizinchi kuni Xudo bilan inson o'rtasidagi ahd belgisi sifatida “brit-mila” – xatna qilinadi. “Bar-mitsva marosimi – balog'at yoshini nishonlash. Bu o'g'il

bolalarning 13 yoshga to'lganlarida jamoaning to'laqonli a'zosi bo'lishiga bag'ishlangan marosimdir. Ayollar hayzidan, farzand ko'rganlaridan so'ng hamda to'ylaridan oldin, erkaklar ba'zi diniy bayramlar arafasida mikva nomi bilan ataladigan maxsus hovuzda yuvinishlari belgilab qo'yilgan.

Yahudiy yilining birinchi bayrami – Rosh Ash-shana hisoblanadi. U sentabr-oktabr oylarida, ya'ni fuqaro taqvimining 1-oyi va yahudiy taqvimining 7-oyida bayram qilinadi. Shundan so'ng Yom-kipur – “10 kunlik tavba qilish”, ya'ni gunohlardan poklanish kuni bo'lib, duolar o'qiladi. Yahudiyilar ushbu kun Yaxve bu yilda kim yashash va kim yashamasligini hal qiladi, deb hisoblaydilar.

Yahudiylikning asosiy bayramlari Peysax “Ismlar” kitobida bayon qilingan. Uni nishonlash mart oyining oxiri, aprelning boshiga to'g'ri keladi. Yahudiylarning Misrdan chiqishi va millat sifatida shakllanishi sharafiga 15-22 nisan kunlari bayram qilinadi. Shavuot (may-iyun) oylarida Musoga Peysaxning ikkinchi kunidan boshlab, 7 haftadan so'ng Sino tog'ida Tora berilgan kuniga bag'ishlangan bayram nishonlanadi. Torada Shavuot hosil bayrami sifatida tavsirlangan. Har haftalik shabatda (ivr. ildiz “shvt” – tinch yotmoq, to'xtamoq, sabr qilmoq) Tora qismlari o'qiladi, an'anaviy marosimlar o'tkaziladi, ishlash taqiqlanadi.

Hozirgi kunda Isroilda din sezilarli darajada muhim ahamiyat kasb etadi. Shanba kuni, masalan, umumdavlat dam olish kuni bo'lib, do'konlar, jamoat transporti, davlat idoralari ishlamaydi. Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish sinagoglarda amalga oshiriladi, diniy masalalar bo'yicha alohida sud faoliyat yuritadi. Siyosatda ham diniy partiyalar ustuvorligi kuzatiladi. Yahudiylik shaxsiy hayotning ko'pgina jabhalarini boshqaradi. To'y marosimlarini o'tkazish, ajralishlar, yahudiylar hayotining boshqa jihatlarini faqat ravvinlar nazorat qilishlari mumkin.

Hozirgi vaqtda yahudiylikda turli yoʻnalish va sektalar mavjud boʻlib, ortodoksallar, islohotchilar, konservativ, gumanistlar va boshqalar shular jumlasiga kiradi. Ortodoksal yahudiylik ichida bir necha yoʻnalishlar mavjud. Masalan, xasidizm – XVIII asrning birinchi yarmida Sharqiy Yevropa yahudiylari orasida, keyinchalik butun dunyoga tarqalgan taʼlimot. Uning asoschisi – rabbi Isroil Besht (1760-y. vaf.). Xasidizm asosiy manbasi Kabbaladir. Uning tarkibida mistika va sehrgarlik qismlari mavjud. Xudoning ilohiy jarayonlarning shartli ifodasini oʻzida jo etuvchi kabbala Tora va boshqa muqaddas kitoblarning yashirin mazmunini anglashga harakat qiladi. Ortodoksal yahudiylik galaxaga, yaʼni yahudiylarning diniy, oilaviy va fuqarolik hayotini meʼyorlab beruvchi qonun nizomlariga rioya etishni majburiy, deb hisoblaydi. Xasidlar ibodat qilishni nafaqat ilohiy amrlarini bajarish bilan, balki butun insoniy xatti-harakatlar bilan amalga oshirishga undaydi.

Nazorat uchun savollar

1. Afsonaviy ongning vujudga kelishiga qanday omillar taʼsir qilgan?
2. Shomon shaxsining psixologik xarakteristikasi qanday?
3. Totemizmda maʼnaviy prinsiplari nimalardan iborat?
4. Hozirgi jamiyatda ibtidoiy dinlarning qanday tomonlari kuzatilmoqda?
5. Qadimgi Mesopotamiya dini huquq tizimiga qanday taʼsir oʻtkazdi?
6. Qadimgi Misr dini fan va madaniyatga qanday hissa qoʻshdi?
7. Vedizm va braxmanizm manbalari haqida nimalar bilasiz?
8. Braxmanizmdagi “karma” va “sansara” tushunchalari haqida nimalarni bilasiz?

9. Konfutsiylikka ko‘ra “Tszyun-tszy” qanday xislatlarga ega bo‘lishi kerak?

10. Konfutsiy ta‘limotiga ko‘ra boshqaruvning yakuniy va oliy maqsadi, nima?

11. Daosizm hozirgi zamondagi qaysi mamlakatlarda mavjud?

12. Sintoizmda marosimlar qanday bajariladi?

13. Sinto ibodatxonalari uchun umumiy bo‘lgan jihatlar nimadan iborat?

14. Yahudiylikning qanday buyruqlari mavjud?

15. Zamonaviy yahudiylikda qanday yo‘nalish va sektalarni bilasiz?

Asosiy xulosalar

-Dinning ibtidoiy shakllari an’anaviy ravishda tabiatga sig‘inish, ajdodlarga sig‘inish, animizm, shomonizm, tangrichilik, sehrgarlik, totemizm, fetishizm kiradi. Ular bir-biriga aralashib ketishgan bo‘lib, sof holda deyarli uchramaydi.

-Qadimgi dunyo dinlari iborasi urug‘chilik va qabilachilik e‘tiqodlari, (avstraliyaliklar, polineziyaliklar va h.k.) ibodat va marosimlari hamda (Qadimgi Misr, Bobil, Ossuriya va b.) quldorlik jamiyatlarining etnik dinlarini ifodalaydi.

-Milliy dinlar bu ma‘lum bir davlat bilan bog‘liq bo‘lgan yoki biron etnik jamoa vakillari e‘tiqodiga xos bo‘lib, boshqa xalqlar o‘rtasida tarqalmagan dinlardir. Bunday dinlarni ularga e‘tiqod qiluvchi xalqlar madaniyati, afsonalari va marosimlaridan ajratib bo‘lmaydi. Uning vujudga kelishi tegishli elat va millatning paydo bo‘lishi va shakllanish jarayoni bilan bog‘liq.

II bob manbalarga havola

1. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростовн/Д.; "Феникс", 1996. С. 287.

2. Merking D. Becoming half hidden: Schamanism and initiation among the Inuit. Stockholm, 1985. -P. 118.

3. Magic, Science and Religion"/ Science, Religion and Reality/- James Needham, Macmillan Company, 1925. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.-Routledge&Francis Group, London and New York, 2008. -S.56-57.

4. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.-Routledge&Francis Group, London and New York, 2008. B.54, 65, 93, 136.

5. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростовн/Д.; "Феникс", 1996. –С. 554-555.

6. Психология религий: учебное пособие / И.Б. Ардашкин; Томский политехнический университет. - Томск: Изд-во ТПУ, 2011.–С. 219-220.

7. Flattery D. S., Schwartz M. Haoma and harraaline: The botanical identity of the Indo-Iranian soared hallucinogen «Soma» and its lagacy in religion, language, and Middle East folklore. Berkeley etc.: Univ. of California press. 1989

8. Singh S. D. The early development of kingship in pre-Muslim India // Patterns of kingship and authority in traditional Asia: Publ. with the assistance of Monash. univ. Publ. comra. / Ed. by Mabbett I.-L. 1985. p. 88)].

9. Singh S. D. The early development of kingship in pre-Muslim India // Patterns of kingship and authority in traditional Asia: Publ. with

the assistance of Monash. univ. Publ. comra. / Ed. by Mabbett I.-L. 1985.–В.91.]

10. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. С. 570.

11. Сарвепалли Радхакришнан. Индийская философия (в 2-х томах). М.:Миф, 1993. С.626.

12. Новейший словарь религиоведения/авт.-сост. О.К.Садовников, Г.В.Згурский; под ред. С.Н.Смоленского. - Ростов н/Д: "Феникс", 2010. С. 351

13. Энциклопедия религий / Под ред. А.П.Забияко, А.Н.Красникова, Е.С.Элбакян. - М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2008. - 1520 с: ил. — (Summa). - ISBN 978-5-8291-1084-0 (Академический Проект). - ISBN 978-5-98426-067-1 (Гаудеамус). - С.191-195. С. 233

14. Основы религиоведения: Учеб.Ю.Ф. Борунков, И.Н.Яблоков, К.И.Николаев и др.; Под ред. И.Н. Яблокова.– 2-е изд. перераб. и доп.- М.: Высш.шк., 1998. С.104-106.

15. Torāh (thePentateuch), Nebi'im (the Prophets) and Ketūbim (the Hagiographa)] (Bitiklar).

16. Ko'plab protestant konfessiyalari yahudiyilar an'anasiga ko'ra ikkinchi amrni ikkiga bo'ladilar, bunda birinchi she'r birinchi amr, qolgan she'rlar ikkinchi sanaladi. – (Shmot, lotin. Exodus 20: 3-6).

17. "Parvardigor" so'zi qadimgi yahudiylik matnlari boshqa tillarga tarjima qilinganda Yahovaga almashtirilgan. Yahovaning xristiancha yozilish shakli (Jehovah, Iyegova).

18. Rim-katolik va lyuteran cherkovi yahudiy an'anasiga ko'ra o'ninchi amrni ikkiga bo'ladi. Lyuteranlar Dvarim kitobi tartibiga ergashib, "o'z yaqinlaring uyini istama" amrini to'qqizinchi, keyingisini esa o'ninchi sanashadi.

III BOB. JAHON DINLARI

3.1. Buddizm va xristianlik

Buddizm. Buddizm ta'limoti – to'rt oliy haqiqat, nirvana. Buddizm axloqiy ta'limoti – “Pancha-shila”. Buddizm oqimlari: maxayana, xinayana, lamaizm va h.k. O'zbekiston hududidagi buddizm yodgorliklari va ularning tadqiq etilishi. Xristianlik. Xristian ilohiyoti. Yakka xudoning uch qiyofasi: Ota-xudo, O'g'il-xudo, Muqaddas ruh. Xristianlikdagi asosiy oqimlar – ortodoks (pravoslav), katolitsizm, protestantizm. Xristianlikning O'rta Osiyoga kirib kelishi.

Buddizm ta'limoti.
To'rt oliy haqiqat.
Nirvana

Buddizm – qadimgi jahon dini bo'lib, Hindistonda miloddan oldingi VI-V asrlarida paydo bo'lgan (Sanskrit va palidan tarjima).

Buddizm – eng qadimgi jahon dini bo'lib, oldingi VI-V asrlarda Hindistonda paydo bo'lgan. Sanskrit va palidan tarjima qilinganda “buddha” so'zi “nurlanish”, “ravshanlashish”, “uyg'onish” ma'nolarini anglatadi. Ushbu din zamonaviy Xitoyning uchta asosiy dinlaridan biri hisoblanadi.

Hind madaniyatining ushbu davrga kelib yozuvga tayanishi, brahmanizm va vedizm kabi diniy e'tiqodlar bilan boy bo'lgan san'at shakllari rivojlanishi buddizmning paydo bo'lishi uchun qulay sharoitlar yaratdi. Buddizm vedizm ta'limotining bir qator muhim tushunchalari: karma, sansara, samckara, dxarma va boshqalar to'g'risidagi ta'limotlar, veda timsollari, ba'zi o'simlik va hayvonlarni e'zozlash va ko'pgina oilaviy-maishiy an'analarni o'zlashtirdi. Buddizmni nafaqat din, balki

falsafiy ta'limot, madaniyat qoidalari to'plami yoxud hayot tarsi, deb baholash mumkin.

Muqaddaslashtirilgan va ijtimoiy guruhlar o'rtasida qat'iy chegaralarga ega kasta tuzumi ijtimoiy munosabatlarda katta qarama-qarshiliklarga sabab bo'ldi. Ushbu davrda hokimiyatni qayta taqsimlash yuzaga keldi, bu jumladan, chet hududlardagi kshatriylarning o'z hokimiyatini mustahkamlashga intilishi, quldorlikning yirik shakllariga o'tish, qullarning mehnat unumdorligini oshirish kabilarda namoyon bo'ldi. Bularning barchasi bir tomondan qudratli mamlakat – Magadxa imperiyasi yaratilishiga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ijtimoiy ziddiyatlarni kuchaytirdi.

Ushbu davrda Hindiston aholisining katta qismi “hayot – bu azob-uqubat” – degan g'oyani boshdan kechirdi. Keyinchalik bu holat Budda tomonidan keltirilgan to'rt haqiqatning birinchisi sifatida qabul qilindi. Aynan shunday vaziyatda shimoli-sharqiy Hindistonda Shakya qabilasining Gautama zodagon urug'ida buddizm asoschisi – hind shahzodasi Siddxartxa Gautama dunyoga kelgan. Uning tug'ilgan vaqti haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Ba'zi arxeologik ma'lumotlar va janubiy paliy an'analarga ko'ra bu mil.avv. 623-yilga to'g'ri keladi. 1956-yilda Budda nirvanasining 2500 yilligi bayram qilinishi ham ushbu sanaga asoslangan edi. Buddizm yil hisobi shundan boshlanadi. Shimoliy maxayana an'anasi bo'yicha boshqacha hisoblaniladi, ammo ko'pchilik maktablar mil.avv. 380-yilni tan oladilar. Yevropalik taqiqotchilar esa mil.avv. 410-380-yillarni arxeologik va madaniy-tarixiy jihatdan ko'proq asoslangan, deb hisoblaydilar.

Buddizm mifologiyasi shahzoda Siddxartxaning tug'ilishi Buddaning birinchi tug'ilishi emasligi haqida hikoya qiladi. Afsonalarga ko'ra bo'lajak Budda jami 550 marta tug'ilgan. O'zining avvalgi hayotida u avliyo, podshoh, rohib, maymun, savdogar, tovuq, g'oz, fil, bundan tashqari baliq, kalamush, duradgor, baqa, quyon va h.k. bo'lgan.

Bu holat u kshatriy oilasida oxirgi marta tug‘ilib, dunyoni qutqarish, nirvanaga erishish yo‘lini topish vaqti kelmagunicha davom etgan, deb hikoya qilinadi. Aynan shuning uchun unga Siddxartxa (Maqsadga erishuvchi) degan ism qo‘yishgan. Afsonalarga ko‘ra bashoratchilar uni buyuk kelajak kutishini: u yer yuzida haqiqiy tartib o‘rnatishga qodir bo‘lgan buyuk hoqon, yoki buyuk asket bo‘lishini bashorat qilgan. Otasi Shuddxodana o‘g‘li bashorat qilingan yo‘llarning birinchisidan borishini xohlagan.

Otasi o‘g‘lini tarkidunyo qilmasligi uchun qo‘lidan kelganicha harakat qildi: farzandi dunyo tashvishlarini bilmasligi uchun misli ko‘rilmagan hashamda voyaga yetkazdi. Shuncha harakatlarga qaramasdan otasining harakatlari zoye ketdi. O‘zining xizmatkori yordamida shahzoda qasrdan yashirincha chiqib ketadigan bo‘ldi. Kunlardan bir kuni u qasrdan tashqarida bemor odamni uchratib, dunyoda kasalliklar borligini, qari odamni uchratib, yoshlik abadiy emasligini, dafn marosimini kuzatib, o‘limni anglaydi. Keyinroq esa, dunyoning azob-uqubatlaridan qutulishni istab, yolg‘iz hayot kechirishga intilayotgan tarkidunyochi rohibga ko‘zi tushadi. 29 yoshida esa u xuddi shu yo‘ldan ketishga qaror qiladi va saroy hamda oilasini tark etib, Siddxartxa shraman (odamlardan alohida, tarkidunyochi) bo‘lib yurt kezdi. U eng murakkab asketik amaliyotni juda tez o‘zlashtirib oldi: nafas olish, tuyg‘ularni nazorat qilish, ochlik, jazirama issiq va sovuqqa bardosh berish, trans holatiga tushishni o‘rganib oldi, ya’ni o‘zining sezgilariga chuqurroq kirib, o‘ziga xos holatga erishgan va tashqi dunyodan ajralgan. Biroq uni “Qanday qilib azob-uqubatlarga chek qo‘yish kerak?” degan savolga javob topa olmaganligi uchun hech o‘zidan qoniqmas edi.

Budda rivoyatlariga ko‘ra Siddxartxa yuksak fahmlash hissiga erishish uchun olti yillik zohidlik amaliyoti va ochlik yordamida qilgan navbatdagi omadsiz urinishdan so‘ng o‘z-o‘zini azoblash yo‘li haqiqatga

olib kelmasligiga ishonch hosil qildi. Shunda u kuchini tiklab, daryo qirg'og'ida chekka joyni topib, daraxt tagiga o'tiradi (shu vaqtdan boshlab u Bodxi daraxti, ya'ni "Fikrlarni ravshanlashtiruvchi daraxt" deb nomlanadi) va mushohadali xayolga cho'madi. Siddixartxaning xayolidan o'zining avvalgi hayoti, barcha tirik mavjudotlarning oldingi, hozirgi va kelajakdagi hayoti bir-bir o'tadi, so'ngra esa oliy haqiqat ochildi. Budda xohish-istaklar, dunyoviy lazzatlarga cho'mgan hayot bu quyi, qop-qorong'i va foydasiz, boshqa, qarama-qarshi tomon esa o'z-o'zini azoblashdagi hayot bo'lib, u ham foydasiz ekanligini anglab yetdi. To'g'ri yo'l esa – xotirjamlikka, yuksak bilimga, fikrlar oydinlashuviga, nirvanaga olib boradigan o'rta yo'ldir. Ana shu paytdan boshlab u Buddaga, ya'ni nurlangan, uyg'ongan shaxsga aylandi. Budda azoblardan qutulish yo'llarini izlayotgan barcha odamlarga ushbu yo'lni o'rgatishga qaror qiladi. Natijada Buddaning to'rt olijanob haqiqati yuzaga keladi:

1. Azob-uqubat mavjudligi haqida. Azob-uqubatning borligi haqiqatdir. Odamning mavjud bo'lishi bu dukxa, ya'ni azob, qoniqmaslik, ko'ngil sovishi. Tug'ilish, qarilik, kasallik, o'lim bu azobdir. Istagiga erishmaslik bu – azob: inson hayoti qiyinchiliklardan xoli bo'lishini xohlaydi va bunday emasligidan azob chekadi. Doimiy qayta tug'ilishlar ushbu azoblarni ko'paytiradi.

2. Azob-uqubatlarning sababi haqida. Azob-uqubat o'z sababiga ega. Bu o'zgarishlarga olib keluvchi istak va ehtiroslar bilan bog'liq bo'lgan ishtiyoqdir. Istagan narsaga ega bo'lish va abadiy yashash istagini amalga oshirib bo'lmasligidan qoniqmaslik – bu tanxa, ya'ni hayotga, hissiy huzur-halovatga tashnalik, biror narsa yoki biror odamga xudbinlarcha bog'lanish. Bu tashnalik cheksiz va uni qondirib bo'lmaydi. Yomonlik istakning o'zida emas, balki uning xudbin (egoistik) xarakteridadir.

3. Azob-uqubat sabablarini yo'qotish haqida. Azobni yo'q qilish mumkin. Bu dilning ravshanlashuvi orqali orzu-istak va ehtirolarni yengib o'tishdir. U qayta tug'ilishlar doirasidan chiqish va ular bilan bog'liq bo'lgan azob-uqubatlardan qutilish imkonini beradi.

4. Azoblarga chek qo'yish yo'li to'g'risida. Azob-uqubatlarni yo'q qilishga olib boruvchi yo'l mavjud. Bu o'z fikr-xayollariga cho'mish va bosh maqsad – hamma narsani istashdan, shu jumladan, shaxsiy istaklardan ozod bo'lish yo'lidir.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun buddizmda sakkiz bosqichli yo'l ishlab chiqilgan va u quyidagilardan iborat:

1. To'rt olijanob haqiqat haqida bilimlarni to'g'ri tushunish.

2. O'z-o'zini qat'iy tartibga solish uchun to'g'ri niyatlar qilish.

3. To'g'ri so'z. So'z – fe'l-atvorning aksi bo'lib, to'g'ri so'zlar avvalambor rost so'zlardir. Shuningdek, so'zlarni marhamatli qilish, yolg'on, bekorchi gap, haqorat va beadabliklardan o'zini chetga olish.

4. To'g'ri ishlar. Bu yomonlik qilmaslik tamoyiliga mos keladigan ishlaridir. Bunda o'zini to'g'ri tutish, ya'ni tirik jonzotlarga zarar yetkazish yoki ularni o'ldirishga olib kelishi mumkin bo'lgan g'azabni jilovlashni buyuradi; o'g'rilik qilmaslik – chunki o'g'rilik kishi o'zi uning bir qismi hisoblangan jamoaga zarar yetkazadi; nikohdan tashqari jinsiy maylni jilovlash, chunki u ruhni buzadi; yolg'ondan uzoqroq yurish. Buddizmda yolg'onning hech qanday shakli oqlanmaydi. Shuningdek, odamni mutlaqo ruhiy va jismoniy nazorat qilish imkon bermasligi bois mast qiladigan moddalardan tiyilish.

5. To'g'ri hayot kechirish, maishiy hayotda, kasbiy faoliyatda, ijtimoiy hayotda axloqiy kodeksga amal qilish. Buddizm qulfurushlik, qurol yasash va sotish, g'iyohvand moddalarni sotish, shuningdek, fohishalik kabi xatti-harakatlar bilan shug'ullanish taqiqlangan.

6. To'g'ri intilish. Bu maqsad yo'lida sabr va matonatni talab qiluvchi yo'l bo'lib, katta kuch: o'z-o'zini tarbiyalash va o'zligini yo'qotmaslikni talab qiladi.

7. To'g'ri e'tibor, ya'ni diqqat-e'tiborning faol hushyorligi. Buddizm xuddi boshqa hech narsa yo'qdek, bir predmetga e'tiborni to'plashni o'rgatadigan mashqlar, diqqatni jamlash va meditatsiya tizimini ishlab chiqdi.

8. To'g'ri mushohada, mahliyo bo'lish va meditatsiya usullarini to'g'ri tanlash.

Shuningdek, Buddha tomonidan nirvana yo'lida kishanlar, deb nomlangan o'nta buyuk to'siq qayd qilingan: 1) shaxs illyuziyasi (xomxayolli); 2) shubha; 3) irim; 4) tana ehtiroslari; 5) nafrat; 6) hayotga bog'langanlik; 7) lazzatlanish va ovunish istagi; 8) kibr; 9) mag'rurlik; 10) nodonlik. Nirvanaga erishish uchun buddaviylar ushbu kishanlarni uzishlari kerak bo'ladi¹.

Buddizm ta'limotiga ko'ra inson ong oqimi dxarma-zarrachalardan iborat. U shartli ravishda besh guruh-skandxga bo'linadi: 1) tana (rupa); 2) his-tuyg'ular (vedana); 3) taniy olish (sandjnya); 4) karma impulslari (sanskara)²; 5) ong (vidjnyana). Buddizm insonning borlig'i o'zgarmas ekanligini, uning xatti-harakatlari ta'siri ostida faqat dunyoni idrok qilishi o'zgarishini o'rgatadi: yomon ish qila turib, inson kasalliklar, kambag'allik, xo'rlanishlarni orttirib oladi. Yaxshi ishlar qilib esa, quvonch va xotirjamlik rohatlarini suradi. Buddizm asosiy e'tiborini so'zlarning ham, xatti-harakatlarning ham ongga nisbatan ikkilamchi ekanligi haqidagi fikrga qaratadi.

Sansara dunyosidagi bunday mavjudlikning davri quyidagicha: har bir fikr, har bir so'z va har bir ish o'z karma izini qoldirib, insonning keyingi mujassamlashuviga olib keladi. Buddistning maqsadi – iloji boricha karma izlarini kamroq qoldirib yashash. Buddizm ta'limotining axloqi «10 ta yovuz harakatlar» va «10 ta yorqin harakatlar»ni

ko'rsatadi. 10 ta yovuz harakatlarga: qotillik, o'g'rilik, xiyonat; yolg'on, tuhmat, so'z bilan haqoratlash, yengiltaklik bilan so'zlashish; qizg'anchilik, nodonlikni kiritgan. Buddizm yovuz niyatlar keyingi hayotda karma izlarini, ya'ni nomaqbul oqibatlarni qoldiradi, deb o'rgatadi. Masalan, ichi qoralar majruhlikka, jirkanch axloqqa duchor bo'ladilar. Yorqin hislatlar: olijanoblik, axloqiy xatti-harakatlar, meditatsiya, hurmat-ehtirom, beminnat yordamga tayyorlik, o'z xizmatlarini boshqalarga ko'rsatish, boshqalarning quvonchiga sherik bo'la olish, to'g'ri ta'limot ortidan borish.

Buddizmdagi oqimlar

Buddizm o'z mavjudligining birinchi yuz yilligida 18 ta sektaga ajralib, ular o'rtasidagi kelishmovchiliklar uning ikki tarmoqqa bo'linishiga olib keldi: Xinayana («Kichik g'ildirak») va Maxayana («Katta g'ildirak»). Xinayana asosan janubiy-sharqiy mamlakatlarda qaror topib, janubiy Buddizm nomini oldi, Maxayana esa shimoliy mamlakatlarda tan olinib, shimoliy Buddizm nomini oldi.

Maxayana ko'proq ommalashgan bo'lib, uning tarafdorlari ko'proq va uni «keng qutqaruv doirasi» deb tavsiflaydilar. U tushunarliroq va marosimlari soddaroq bo'lib, tarkidunyochilik va odamovilikni talab etmaydi, asosiy e'tiborni pand-nasihatlar tinglashga, jamoat-davlat faoliyatida ishtirok etishga qaratadi. Hindiston tashqarisiga chiqqach, maxayana ko'plab oqimlarni keltirib chiqardi. Bunda nirvanaga (Budda diniy ta'limotiga ko'ra: dunyo tashvishlaridan kechib, o'zini rohat-farog'atda sezish) kirib, baxt ortira olishi mumkin bo'lgan, biroq nirvanaga erishishni istayotganlarga yordam berish uchun o'z manfaatini keyinga qoldirgan ulug' shaxslarning bodxisatvga sig'inishi muhim o'rin tutadi. Bodxisatvga sig'inish marosimlarni birmuncha murakkablashtirgan: yangi ibodatlar, iltijolar va bo'rttirilgan marosimlar paydo bo'ldi, natijada ibodat qiluvchi dindorlarning soni ham ortdi.

Xinayana yo'nalishi ilk buddizm bilan uzviy bog'liq bo'lib, tarkidunyochi bo'lmagan rohiblar uchun qutqaruv yo'li rad etiladi.

Budda butun hayoti davomida turli uslublarni o'rgangan, biroq ular Budda hayotdan ko'z yumganidan so'ng yozib olingan. Budda nimalarni o'rgatganligini og'zaki tasdiqlash uchun Birinchi Buddizm kengashida, uning besh yuzta o'quvchisi o'zlari eshitgan muqaddas matnlardan turli parchalarni yoddan o'qib beradilar. Buddaning hayoti va faoliyati qator buddizm matnlariga, shu jumladan, "Lalitavistara" ("Lalitavistara Sūtra")ga asoslanadi. Budda haqidagi birinchi matnlar uning o'limidan 400 yil o'tgach paydo bo'ldi. Har bir asrda monaxlar uning biografiyasini "bezata" boshladilar, unga aniqlanmagan, bo'rttirilgan va monaxlar tomonidan "tasdiqlangan" axborotlar qo'shila bordi. Shunga qaramay, buddizmning asosiy manbasi bo'lmish "Tripitaka" yoki "Uch savat" nomi bilan mashhur bo'lgan matnlar to'plami ancha keyin paydo bo'lgan. "Tripitaka" an'anaviy tarzda, o'ramlar uchta savatda saqlanganligi bilan izohlanadi. Biroq matnlar yozilgunga qadar "pitaka" so'zi sanskritda va pali tilida ko'chma ma'noda yig'ilish, to'plamni belgilash uchun qo'llanilgan.

Buddaning turli mantlari turli tillarda va turli usullarda yozilgan, chunki Buddaning o'zi ta'limotini ushbu jamiyatga xos uslubni hisobga olgan holda mazkur jamiyatda qanday til qabul qilingan bo'lsa, o'sha tilda saqlash kerak, deb ta'kidlagan. Asosiy e'tiborni so'zlarga emas, balki matnning ma'nosiga qaratish kerak, chunki matn sharhga muhtoj bo'lmasligi kerak, degan tamoyilga amal qilingan.

Bu og'zaki va ochiq tarzda uzatilgan ta'limotning birinchi guruhi bo'lib, vaqt o'tishi bilan u yozib olindi va xinayananing asosini tashkil etdi. Buddizmning asosiy qoidalari talqinidagi tafovutlar xinayananing 18 ta maktabga bo'linib ketishiga olib keldi. Txeravada maktabi, masalan, Shri-Lanka va Janubiy-Sharqiy Osiyoga tushib qolib, o'z

ta'limotini pali tilida saqlab qoldi, Markaziy Osiyoda keng tarqalgan Sarvastivadlar maktabi esa sanskritdan foydalandi.

Xinayana maxayana tomonidan ham tan olinadigan asosiy ta'limotlardan, ya'ni qismat (karma) haqidagi ta'limot (savob qonuni, sabab-oqibat aloqalari); rohib va rohibalar uchun rohiblik intizomi qoidalari, aqliy va his-tuyg'u sohalari faoliyatining tahlili, qobiliyatni jamlashni (konsentratsiyalashni) qanday rivojlantirish, shuningdek, yanglishishlarni yengib o'tish va reallikni ko'rish uchun donolikka qanday erishish bo'yicha ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan barcha axloqiy intizom qoidalaridan iborat. Xinayana ta'limotlari ko'plab nazariy masalalardan, masalan, muhabbat va hamdardlik tuyg'ularini rivojlantirish usullaridan iborat.

**Buddizm axloqiy
ta'limoti.
Pancha-shila**

Buddizm axloqiy ta'limoti va amaliyoti uch qism: 1) axloq; 2) meditatsiya; 3) donolikdan iborat. Rohiblardan farqli ravishda, maxayana qavmlarga quyidagi

fikrga olib keluvchi oddiy Pancha-shila nomli axloqiy kodeksni taklif etgan: 1. Qotillikdan saqlanish. 2. O'g'rilikdan saqlanish. 3. Zinodan saqlanish. 4. Yolg'ondan saqlanish 5. Mast qiluvchi narsalardan saqlanish.

Buddistlar hamma haqiqat ham foydali emas, deb hisoblaganlar: qo'lda siqimlab turilgan barglar tutami o'rmondagi barglar sonidan qanchalik kam bo'lsa, Buddha o'z o'quvchilariga ochib bergan haqiqatning bir qismi ham, u o'zi bilib olgan haqiqatdan kamroqdir, biroq odamlarga buni ochish shart deb hisoblamagan, chunki odamlar uchun bu befoydadir. Buddaning o'zi ushbu fikrni quyidagi taqqoslash bilan izohlagan: agar zaharlangan kamondan yaralangan inson davolanish o'rniga, dushman uni nima uchun yaralaganligi, u qaysi qabiladan, qaysi tabaqadan ekanligi, uning otasi kim, onasi kim ekanligi haqida surishtira boshlasa, u shifokorga murojaat qilishga ulgurmasdan

yarasi asoratidan o'lib qoladi. Shuningdek, dunyo azob-uqubatlaridan qutulishni istagan har qanday inson dunyoning borlig'i, uning kelib chiqishi va h.k. haqida befoyda savollar bermasdan, balki saxovat yo'li (ya'ni sakkiz bosqich yo'li) ko'rsatgan yo'ldan borishi kerak.

XII-XIII asrlarga kelib, buddizm Hindistonda deyarli tanazzulga uchraydi va Osiyoning boshqa mintaqalariga ko'chib, mahalliy tusga kira boshlaydi. XII-XV asrlarda Tibet va Mongoliyada maxayana negizida lamaizmga asos solinadi. Lamaizm axloqida ko'plab dinlarga xos bo'lgan axloq va huquqning umuminsoniy normalari aks etgan. Jumladan hech kimni o'ldirma, senga tegishli bo'lmagan narsani olma, aldama, mast bo'lma, zino qilma kabi ko'rsatmalar va saxiylik, xushfe'llik, itoatkorlik kabi xislatlarni o'z ichiga oladi. Yevropa dinshunosligi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab lamaizm iborasi o'miga tibet (mongol, buryat) buddizmi iborasini ishlatishni afzal ko'radi.

Buddizmning mintaqaviy shakllari

Buddizm Osiyo mamlakatlari bo'ylab miloddan ancha avval tarqala boshlagan. Buddizm Markaziy Osiyo hududida mil.avv. III asrdan boshlab, milodiy I asrdan – Xitoyda, II asrdan Hindi Xitoy yarim orolida, IV asrdan Koreyada, VI asrdan Yaponiyada, VII asrdan boshlab Tibetda, XII asrdan boshlab Mongoliyada paydo bo'ldi.

Buddizm turli mamlakatlar va xalqlar bilan madaniy an'alarini buzmaslik va iloji boricha ular bilan qo'shib rivojlanishdan iborat bo'lgan asosiy tamoyilidan foydalanib, mahalliy madaniyat bilan qorisha boshlagan. Sekin-asta VIII asrda Yaponiyada rohib Sayte tomonidan asos solingan tenday-syu buddizm maktabi vujudga keldi, uning ta'limoti asosida ko'plab boshqa maktablar (masalan, nilufar sutraning noyoblighi haqidagi Nitirena maktabi) paydo bo'ldi. Uning to'liq nomi sanskritdan tarjima qilinganda – “Ezgu qonun Oq nilufarning sutrasi”

ma'nasini anglatadi. Bu maxayananing nazm va nasrda yozilgan dastlabki va hurmat qilinuvchi matnlaridan biridir. Amidaizm maktabi asosini Budda Amidaga (Amida – Amitabxa Buddasining yaponcha nomi) ishonish tashkil etadi. Qator omillar amidaizmning yapon aholisi, ayniqsa, qishloq aholisi orasida juda ommalashishiga olib keldi: 1) sig'inish marosimining oddiyligi. "Namu Amida Butsu" – ya'ni "Amida Buddaga shon-sharaflar" mantrasini doimiy qaytarish bilan ozodlikka erishish mumkinligi; 2) aqidalarning sodda va tushunarli ekanligi; 3) rohiblarning nikohga kirmaslik ahdining rad etilishi; 4) amida Buddasi haqida o'ziga tortuvchi afsonalar. Amida nomi ostida (Sukxavati – jannat yerlarini boshqaruvchi Budda) Amitabxa Buddasi, ya'ni behad yog'du taratib turuvchi Budda tushuniladi. Yapon dzen-buddizmi meditatsiyaga katta e'tibor beradi, uning tozalanish va dilning yorishishidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Dzen-buddizm Yaponiya sarhadlaridan ancha chetga chiqqan va ijodiy intelligensiya orasida juda ommalashgan.

Buddizmning Markaziy Osiyoga kirib kelishini

Buddizmning Markaziy Osiyoga kirib kelishini odatda Kushonlar davlati bilan bog'laydilar. Buddizmning asosiy yo'nalishlaridan biri Sarvastivada Baqtriya va Sug'diyona erlarida keng tarqalgan edi. Baqtriya Afg'onistondagi Hindiqush tog'i va Oksus (Amudaryo) daryosi o'rtasidagi hududda bo'lib, Afg'on Turkistonini va hozirgi Turkmaniston hududining bir qismini o'z ichiga olgan. So'g'diyona asosan Oksus va Yaksart (Sirdaryo) daryolari o'rtasidagi hududni o'z ichiga olgan va hozirgi Tojikiston, O'zbekiston va ehtimol, Qirg'izistonning ba'zi bir hududlarini qamrab olgandi. Mil.avv. I asrning o'rtalarida u Kashmirdan boshlab shimol tomondan to Sharqiy Turkistondagi Tarim daryosi havzasining janubiy qismigacha cho'zilib ketgandi. Eramizning I asri oxirlariga kelib, ushbu hududlarning katta qismi Hindistonning shimoli-

g'arbida to'plangan xunnulardan kelib chiqqan Markaziy Osiyo xalqlari joylashib olgan Kushon imperiyasi tarkibiga qo'shilib ketadi. Kushon qiroli Kanishka Sarvastivadaning homiysi bo'lgan va o'zi hukmronlik qilgan davrda Markaziy Afg'onistondagi Bavian, shuningdek, Ajinatepada, Qoratepada va Termiz shahri yaqinidagi ba'zi bir joylarida buddizmga oid ulkan g'or monastirlari va ilmiy markazlar qurdiradi. Shuningdek, Kanishka podsholik qilgan vaqtda Kashmirdagi Sarvastivada matnlari Ladakxga tushib qoladi. Matnlarni sanskrit tilida yozish ishlari tugatiladi va ularni xutan tiliga tarjima qilish ishlari boshlab yuboriladi. Markaziy Osiyodagi barcha buddizm matnlari sanskrit tilida yozilgan.

Hozirgi vaqtda buddizm butun dunyo bo'ylab tarqalgan. O'zbekiston hududidagi buddizm yodgorliklari tarixchi, arxeolog, san'atshunos, sharqshunos, faylasuf va dinshunoslar tomonidan o'rganilmoqda³. 1927-yilda Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (TAKE) Qoratepa va Chingiztepa balandliklarida ikkita yirik buddizm ibodatxonalarini topdi va yunon-buddizm me'morchiligi va haykallarining parchalari topilgan o'nlab joylarni qayd etdi. Ayritom shaharchasining o'rta asrga qadar bo'lgan davri haqidagi batafsil ma'lumotlar VII asrda yashab o'tgan Xitoy ziyoratchisi Syuan-Tszyan tomonidan qoldirilgan. Ko'hna shaharning sharq tarafida aftidan buddizm stupasiga o'xshash minora shaklidagi xom g'ishtdan qurilgan bino vayronalari joylashgan. 1933-yilda akademik M.E.Masson xom g'ishtdan qurilgan bino qoldiqlari ichida haykal, toshdan yasalgan muqaddas yodgorliklar borligini aniqladi: "Ostida Buddha nurlangan daraxt ramzidagi besh qavatli loydan yasalgan chaytya, u odatda diniy marosimning idishi – relikvari ustida bo'lgan yoki stupaning sirtqi qismi bo'lib xizmat qilgan; yana ustida palmetta tasvirli gardish ushlagan o'smir ifodalangan tosh topilgan bo'lib, aftidan, u yigit donator–ibodatxona xizmatchisi bo'lgan; buddistlarning sevimli tasviri – loydan yasalgan qo'y kallasi; loydan yasalgan stolchalar – diniy marosim buyumlari uchun poya hisoblanib, ularga Buddaning o'tirgan

holdagi haykal-namunalari qo'yilgan. Shuningdek, ibodat uchun belgilangan quyidagi idishlar topilgan: yon jo'mragi bo'lgan shar shaklidagi ko'za, ensxoy turidagi ko'zacha – bu aftidan qadim zamonlarda xudoga atab ichimlik ichish va diniy marosimlarda yuvinish uchun xizmat qilgan, isiriqdondlar ham bo'lgan. Naqshinkor mavzulardan ba'zilar tabiat kuchlarini ilohiylashtirish bilan bog'liq an'anaviy ramzlarni tasvirlash hisoblangan: muqaddas daraxt, osmon yoritqichlari (quyosh va yulduzlar), buddizm bilan bog'liq ramziy ifodalar – sopol parchasidan biriga yasalgan Buddha tovonining tasviridir”⁴.

Hozirda Toshkentdagi O'zbekiston tarixi Davlat muzeyi ekspozitsiya zallarida Ayritom, Qoratepa, Fayoztepa, Dalvarzintepa, Quva, Zartepada topilgan yodgordliklar saqlanmoqda. Eng mashhur namunalari: VIII asrga taalluqli terrakotali Buddha haykalchasi (Qorovultepa), Buddaning oltin suvi yuritilgan haykali va ikkita bronza shamdon (Zartepa), Buddha antipodlari. Din himoyachilari sifatida ular o'zining qo'rqinchli ko'rinishlari bilan odamlarni dunyoviy havas va gunohlardan qo'rqitgan, xudojo'ylarda ularga nisbatan g'azab uyg'otgan (Quva).

1950-yilda Shri-Lankada buddistlik maktablari va unga oid hozirgi tashkilotlarning yirik birlashmasi – Umumjahon buddistlar jamiyati (UBJ) tashkil etildi. Hozirgi vaqtda uning shtab-kvartirasi Bangkok (Tayland)da joylashgan bo'lib, tashkilot nizomiga binoan butunjahon buddist jamoalariga madaniy-ma'rifiy faoliyatda amaliy yordam ko'rsatishni nazarda tutadi, u shuningdek, rohiblarga buddizm sofligini saqlash uchun siyosiy faoliyatdan voz kechishni maslahat beradi.

Asosiy xulosalar

- Buddizm ta'limoti to'rt oliyanob haqiqatga asoslangan: 1. Azob-uqubat mavjudligi haqida. 2. Azob-uqubatlarning sababi haqida. 3. Azob-uqubat sabablarini yo'qotish haqida. 4. Azoblarga chek qo'yish yo'li to'rtinchi. Ushbu haqiqatlarni bilish va Sakkiz bosqichli yo'l (1) to'rt oliyanob haqiqatlarni to'rtinchi tushunish; 2) to'rtinchi niyatlar qilish; 3)

to'g'ri so'zlash; 4) to'g'ri ishlar; 5) to'g'ri hayot kechirish; 6) to'g'ri tirishish; 7) to'g'ri diqqat-e'tibor; 8) to'g'ri mushohada).

- Ilk buddizm 18 ta sektaga ajralib ikki tarmoqqa bo'lindi: Xinayana («Kichik g'ildirak») va Maxayana («Katta g'ildirak»). Buddizm Markaziy Osiyo hududida mil.avv. III asrdan boshlab paydo bo'ldi. Sarvastivada buddizmning asosiy yo'nalishlaridan biri, Baqtriya va Sug'diyona yerlarida keng tarqalgan edi.

- Buddizm axloqiy ta'limoti va amaliyoti uch kism: 1) axloq; 2) meditatsiya; 3) donolikdan iborat. Jumladan, axloqiy kodeks – "Pancha shila" – Buddaning besh vasiyati: 1. Qotillikdan saqlanish. 2. O'g'rilikdan saqlanish. 3. Zinodan saqlanish. 4. Yolg'ondan saqlanish 5. Mast qiluvchi narsalardan saqlanish.

- O'zbekiston hududidagi Ayritom, Qoratepa, Fayoztepa, Dalvarzintepa, Quva, Zartepada topilgan buddizm yodgorliklari tarixchi, arxeolog, san'atshunos, sharqshunos va dinshunoslar tomonidan o'rganilmoqda.

Xristianlik.

Xristian ilohiyoti

Xristian ilohiyoti xristianlik (grek tilidan christos – "muqaddas yog' surtilgan", ya'ni oliy maqomga ko'tarilgan shaxs, "Xaloskor") milodning I asrida Rim imperiyasi tarkibidagi Falastinda, yahudiylikka e'tiqod qiluvchi jamoa orasida paydo bo'lgan. Uning vujudga kelishidan oldin Falastin yahudiylari bobil, fors va makedoniyalik bosqinchilar istibdodini boshidan kechirgan edilar (mil.avv.VI-II asrlar). Undan keyingi davrda ham yahudiylar mustaqilligi nisbatan uzoq davom etmadi. Bu oliy rutbali ruhoniy-shohlar hukmronligi davri edi. Mil.avv. 140-yildan Yahudiya davlati o'z chegaralarini kengaytirib, aholini yahudiylikka o'tkazish faol darajada olib borildi. 63-yilda Pompey boshchiligidagi qo'shin Yahudiyani Rim imperiyasiga qo'shib oldi. Mustaqillikni yo'qotish yahudiylar uchun juda qayg'uli bo'ldi. Ular buni diniy taqiqlarni buzganliklari uchun

Xudoning jazosi, deb hisoblashardi. Shuning uchun Falastin jamiyatining oʻrta tabaqalarida yahudiy dinining asl mohiyatini saqlash uchun harakat boshlandi. I asr boshlarida jamiyatning past tabaqalari orasida radikal harakatlar boshlandi, ular fariseylar bilan birga Rim imperiyasi va ular qoʻllab-quvvatlab turgan mahalliy zodagonlarga qarshi kurash boshladilar. Rimga qarshi 66-70 va 132-135-yillardagi qoʻzgʻolonlar bostirildi, diniy qadamjolar buzib tashlandi. Shu tarzda jamiyatning mulkiy tengsizligi, tabaqalanishi, maʼnaviyatning inqirozi, loqaydlik, ruhiy tushkunlik davom etdi. Natijada Najotkor – Mashiax “yahudiylar shohi”ni kutishga oid mistik kayfiyat kuchaydi.

Bunday jarayonlar nafaqat Falastinda, balki Rim imperiyasiga siyosiy va madaniy taʼsiri tobe boʻlmagan xalqlar – parfiyaliklar, germanlar, gotlar, slavyanlar orasiga tarqaldi. Rimda Oʻrtayer dengizi mamlakatlaridan olib kelingan arzon qullarning koʻpayishi insonning qadr-qimmatini pasaytirib yubordi, mehnat va xizmatlar bozoridagi raqobatni kuchaytirdi. Bosib olingan yerlardan olib keltirilgan boyliklar mol-mulk bozorida ham raqobatni yuzaga keltirdi. Mahalliy hunarmandlar kasod boʻlishi va erkin dehqonlar oʻrni qullar tomonidan egallanishi ushbu tabaqalarning qashshoqlashuviga olib kelgan. Bosib olingan turli xildagi milliy va diniy madaniyatga ega hududlarda davlatlar begona siyosat va mafkura tufayli oʻzlarining noyob jihatlarini yoʻqota boshladilar. Imperiyaning kuchli hokimiyati oldidagi ojizlik mahalliy aholining sharqiy dinlarda rivojlangan sehrgarlik, okkultizmga qiziqishni kuchaytirdi. Turli mistik qarashlar, fol ochish kabilar kuchaydi, Xaloskorning kelishi yaqinligidan xabar beruvchi voizlar soni koʻpaydi.

Iqtisodiy, siyosiy, maʼnaviy inqiroz bilan kurashni yengillashtirish uchun Rim imperiyasi aholisi kasb-kori, dini, ijtimoiy maqomi, qoʻni-qoʻshnichiligi, yurtdoshligi kabi belgilarga asosan birlashdilar. Koʻpincha bu guruhlarining oʻz moddiy jamgʻarmasi boʻlib, ular

yig'inlar o'tkazib turishar edi⁵. Jamiyatdagi bunday ijtimoiy tashkillashuv xristianlikning paydo bo'lishini yengillashtirdi va uning tez tarqalishini ta'minladi.

Falastin va O'rtayer dengizi yahudiylari va greklari orasida tarqalgan xristianlik o'zi paydo bo'lgan birinchi o'n yilliklardayoq boshqa xalqlar ichida ham tarafdorlariga ega bo'ldi. Xristian konfessiyalari uchun umumiy g'oya – dunyo va insoniyatning xaloskori, odam qiyofasida mujassamlashgan Xudo, chunonchi O'g'il-xudoga bo'lgan ishonch hisoblanadi.

Dastlabki xristianlik jamoalarining a'zolari odatda kechqurunlari Sirli kecha xotirasi uchun suhbatlar va ibodatga yig'ilganlar. Iso payg'ambar shogirdlari bilan birodarlarcha ovqatlanayotgan paytda nonni sindirgan va vinoni tatigan. Isoning vafotidan keyin birodarlarcha ovqatlanish Isoning shogirdlar davrasida ko'rinmasdan qatnashayotganining timsoli sifatida qabul qilina boshlandi. Ularni umumiy ta'limot va havoriylar va'zlari birlashtirib turgan. Ilk jamoada ko'pincha xoch va ikona (xristianlik mavzuiga oid rasm)lar bo'lmagan; birodarlik stoli atrofida xristianlar Iso payg'ambarning “tanasi va qoni” bo'lmish non va vinoni iste'mol qilib, Xudoning mujassamlashgani ramzi bo'lgan unga qo'shilish sirli marosim (prichashchenie)ni ado etganlar. Ilk xristianlik axloqi shaxsiy manfaatdan ko'ra umumiy manfaatlarni afzalroq ko'rishni talab etadi. Tahsinga loyiq ishlardan biri – bu qulni asirlikdan ozod qilish edi. “Qulning pulini to'lab sotib olish – ruhni qutqarishdir” degan g'oya xristianlarning Isoning insonlarning gunohlarini yuvuvchi qurbon ekanligiga ishonchi bilan bog'liq. Rim imperiyasining ulkan hududi bo'ylab tarqalib ketgan jamoalar xristianlik muhabbati va tenglik kabi ommabop g'oyalari tufayli o'zlarining birligini his qilar edilar, xristian dini jamiyatning turli qatlamlari orasida tarqala boshladi. Shu bilan bir vaqtda ushbu g'oyalar uchun dastlabki xristianlar hokimiyat tomonidan quvg'in qilinganlar. Ko'pchilikni qatl

qilib yuborishar, birovlarining mulklari olib qo'yilar, kimlardir cho'llarga qochib ketardilar va ular ilk xristianlik rohibligiga asos solganlar.

Ulkan Rim imperiyasiga o'zi hukmron bo'lgan hududlardagi xalqlarni birlashtirib turadigan yagona din kerak edi. Mazkur mintaqa milliy dinlarining hech biri bu talabga to'laqonli javob bera olmas edi. 312-yilda xristianlarga o'zlarining yangi dinini targ'ibot qilishga ruxsat beruvchi Milan edikt (oliy farmon)i e'lon qilindi. 325-yilga kelib esa imperator Konstantin xristianlikni Rim imperiyasining davlat dini, deb e'lon qiladi. Shundan so'ng 391-yilda imperator Feodosiy majusiylar ibodatini taqiqlash to'g'risida farmon chiqarganidan so'ng xristianlikning ommaviy tarzda tarqalishi boshlandi.

Xristian dinining paydo bo'lishi, tarqalishi antik davr sivilizatsiyasining chuqur inqirozi, uning asosiy qadr-qimmatining zaiflashish davriga to'g'ri keldi. Xristianlik ta'limoti Rim ijtimoiy tuzumidan norozi bo'lgan ko'plab odamlarni o'ziga jalb etdi. U gunohlarga botgan tashqi dunyoni o'zgartirolmagan o'z tarafdorlariga "ichki qutqaruv", ya'ni din orqali xristianlarning o'zini o'zgartirish yo'lini o'rgatdi. Xristianlar yahudiylilikning bir qator qarashlarini: yakkaxudolik g'oyasini; xaloskorlik, ya'ni yer yuzida o'z saltanatini o'rnatadigan Xaloskor (Messiya)ga ishonchni; esxatologiya, ya'ni "Oxir zamon" nazariyasini; xiliazm, ya'ni Isoning qayta dunyoga kelishi, ezgulik kuchlari yovuzlik kuchlari ustidan g'alaba qozongandan keyin ming yillik hukmronlik davri boshlanishi haqidagi ta'limotni qayta anglab o'zgartirdilar⁶. Bundan tashqari xristian teologlari antik davr falsafiy an'alarini rivojlantirib, uning doirasida cherkov patristikani (yunon va lot. pater – ota), ya'ni II-VIII asrlar diniy, falsafiy va siyosiy-ijtimoiy ta'limotlar to'plamini ishlab chiqdilar.

Xristian adabiyoti turli janrlarda yaratilgan. Bibliyaning birinchi qismi bo'lmish Eski Ahd – yahudiylilikning xristianlar tomonidan tarjima qilingan muqaddas kitoblaridir. Bibliyaning ikkinchi qismi – Yangi Ahd

xristianlar tomonidan e'zozlanadi, ular uchun juda muhim diniy manba hisoblanadi. Yangi Ahd tarkibiga kiritilgan asarlar: to'rtta "Xushxabar", "Havoriylar faoliyati", havoriylarning 21 "Maktublar"i va havoriy Ioanning "Apokalipsis" nomli vahiyini o'z ichiga qamrab oladi⁷. Bibliya va muqaddas rivoyatlarga qo'shimcha ravishda IV-VIII asrlarda o'tkazilgan yetti Umumjahon Soborlari qarorlari, shuningdek, o'sha davrlar taniqli cherkov ruhoniylari asarlari hisoblanadi.

Yakka xudoning uch qiyofasi

Eski Ahdga ko'ra Xudo – mutlaq bilim va qudrat egasi, barcha jonzotlar va narsalarni yaratuvchisidir. Xristian dini

Eski Ahddagi yagona Xudo g'oyasini rivojlantiradi: Xudo bitta bo'lsa ham u uch shaklda: Ota-Xudo, O'g'il-Xudo va Muqaddas Ruh shaklida namoyon bo'ladi. Shunday qilib xristianlik ilohiyoti muqaddas Uchlik haqidagi ta'limotga asoslanadi. Cherkov xristian ta'limotining asosiy qoidalari ishlab chiqilgan. Nikey – (325-y. va Konstantinopol – 381-y). Butunjahon soborlarida 12 tamoyil (qism)dan iborat bo'lgan quyidagi ta'limot asoslari qabul qilindi:

1. Olamni yaratuvchisi bo'lmish Yakka xudoning Ota-Xudo, Muqaddas Uchlikning birinchi a'zosi haqida.

2. O'g'il-Xudo ya'ni Iso Masih haqida.

3. Xudoning mujassamlashuvi haqida. Unga ko'ra Iso Masih pokdomon homiladorlik yo'li bilan Bibi Maryam tomonidan dunyoga keltirilgan inson bo'lish bilan birga, Xudo ham bo'lgan.

4. Gunohni yuvish haqida, ya'ni Iso Masihning azoblanishi va o'limiga ishonish.

5. Iso Masihning qayta tirilishi haqida.

6. Iso Masihning jisman osmonga ko'tarilgani haqida.

7. Isoning kelajakda ikkinchi marta yerga tushishi haqida.

8. Muqaddas Ruhga ishonish, uning Xudo-Otadan (katolitsizmga ko'ra shu bilan birga Xudo-O'g'ildan) taralishi haqida.

9. Cherkovga yagona muqaddas, umumjahon, apostollik sifatida munosabatda bo'lish.

10. Cho'qintirishning "gunohlarni yuvish" sifatida sirli ma'rosim ekanligi haqida.

11. Hamma o'lganlarning kelajakda umumiy tirilishi haqida.

12. Mangu hayot haqida.

Xristianlik ta'limotining asosiy qismlarida muqaddas Uchlikning yagonaligi va Xudoning mujassamlanishi haqida so'z yuritiladi. Birinchi tamoyilga binoan ilohiyotning ichki hayoti – bu Uch birlikning mujassamlashuvi, ya'ni Otaning (boshlang'ichsiz ibtido), O'g'il-Xudo, ya'ni Logos (mazmuniy tamoyil) va Muqaddas Ruhning (tiriltiruvchi tamoyil) munosabatlaridir. O'g'il-Xudo Otadan "tug'iladi", Muqadas Ruh Otadan "taraladi" (katoliklar: "va Xudo-O'g'ildan", degan iborani qo'shadilar). Bunda "tug'ilish" va "chiqish" xristianlikda vaqt jarayonida emas, balki doimiydir, chunki Uchlikning barcha shaxslari doimo mavjud bo'lganlar, ya'ni ular "mangu"dir va qadr-qimmatini bo'yicha teng, ya'ni "teng qimmatli" deb sanaladi.

IV asrdan boshlab xristianlik cherkovi davriy ravishda oliy darajadagi ruhoniylarni Jahon xristianlarining "Sobor" deb ataluvchi majlislarga to'plab turadi. Ushbu soborlarda diniy ta'limot tizimi ishlab chiqilgan va tasdiqlangan, qonuniy normalar va ibodat qilish qoidalari shakllantirilgan, bid'atlar bilan kurashish usullari belgilangan. 325-yilda Nikeyda bo'lib o'tgan Umumjahon xristianlarining birinchi Sobori diniy ta'limot asosini tashkil etuvchi asosiy aqidalarning qisqacha to'plamini qabul qilgan va qonunlashtirgan.

Xristianlar cherkovning xatosizligi haqidagi g'oyani rivojlantirdilar. Keyinchalik xristianlik dinining asosiy tamoyiliga aylangan bu g'oyaga ko'ra alohida xristianlar adashishlari mumkin, biroq cherkov xatodan xolidir. Xristianlikga ko'ra o'g'il-Xudo, ya'ni Iso yerga azob-uqubat, o'limni qabul qilish va bu orqali odamlarning

dastlabki gunohini yuvish uchun kelgan, inson esa Xudoning “timsoli va o‘xshashi” sifatida yaratilgan. Biroq ilk odamlar tomonidan sodir etilgan gunohkorlik insonda dastlabki gunoh dog‘ini qoldirib, ushbu timsolni buzdi. Iso xochdagi azoblar va o‘limni qabul qilib, odamzod uchun o‘zini qurbon qilib, odamlarning bu gunohini yuvib qo‘ydi. Shuning uchun ham xristianlik azob-uqubatlarning tozalovchi roliga ahamiyat berib, insonni mashaqqatlanib o‘z nafsini tiyishiga undaydi, hamda bu bilan o‘zidagi va atrof olamdagi yovuzliklar ustidan g‘alaba qilishini ta’kidlaydi.

Manaviy-axloqiy poklikni saqlab qolish uchun xristian cherkovi ilohiy kuchlarni inson hayotiga olib kirishga da’vat etuvchi e’tiqod amaliyoti – sirli marosim ibodatlarini ishlab chiqdi. Ular: cho‘qintirish; non va vino totish (yevxaristiya); ruhoniylikka qabul qilish (ordinatsiya); cherkovda gunohlariga tavba qilish marosimi; chaqaloqni cho‘qintirishdan so‘ng bo‘ladigan marosim, podshohga toj kiydirish marosimi paytida hayotda bir marta o‘tkaziladigan tanaga xoch shaklida xushbuy miro yog‘ini surish marosimi; nikoh marosimi; o‘layotgan yoki og‘ir yotgan odamning badanini cherkovlarda ishlatiladigan maxsus eley (zaytun) yog‘i bilan moylash marosimi va b.

Xristianlikka ko‘ra har bir sirli ibodat xudoning bir inoyatini keltiradi. Masalan, eley nomli moyni surish qalb va tanani gunohlardan tozalab, xristian kishini poklanishiga, og‘ir kasal bo‘lgan insonning tuzalishiga yordam beradi, o‘layotgan xristianga taskin beradi, deya ta’kidlanadi. Protestantlarning aksar qismi esa bu sirli marosimni faqatgina ramziy tarzda qo‘llaydilar. Non va vino totish marosimi (prichashcheniye)ning mazmuni shundaki, xristian dindor non va vino shaklida Isoning tanasi va qonini iste’mol qiladi hamda u bilan sirli tarzda birlashgan holda mangu hayot kafolatini oladi. Muqaddas miro moyini surish marosimi – tanaga xushbo‘y moy (miro)ni surish orqali xristianlarga cherkov a’zosi bo‘lishni hamda Muqaddas ruhning

inoyatini beradi. Tavba qilish sirli marosimi – bu Iso nomidan xristianlarning gunohlarini kechirishdir. Ruhoniylik faoliyati bilan shug‘ullanishga ijozat berish marosimi – cherkov xizmatchilariga ruhoniylik bilan shug‘ullanish vakolatini beradi. Bu marosim faqatgina yepiskop tomonidan o‘tkaziladi. Nikoh sirli marosimi cherkovda o‘tkazilib, cherkov va Xudo o‘rtasidagi uzilmas bog‘liqlik kabi er-xotinning nikohi ham abadiy bo‘lishini bildiradi.

Xristianlikda asosiy oqimlar

Xristianlikdagi bo‘linish qator ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy omillar bilan belgilangan bo‘lib, ular

keyinchalik diniy ta’limot masalasida kelishtirib bo‘lmaydigan bahslar bilan birlashib ketgan. Xristianlik Rim imperiyasining ulkan hududi bo‘ylab tarqalgan edi. Bunda u ko‘plab mahalliy diniy e’tiqodlar, milliy madaniyatlar bilan o‘zaro aloqaga kirishgan hamda mintaqaviy ijtimoiy munosabatlar va bu yerdagi xalqlarning mentalitetiga moslashgan. V asrda Rim imperiyasi Sharqiy va G‘arbiy qismlarga ajralganidan keyin dastlabki avtokefal, ya’ni mustaqil cherkovlar vujudga keldi. Bu kabi bo‘linishlar uzoq vaqt davom etgan. Ba’zi cherkovlar Jahon xristianlarining Sobori qarorlarini pisand qilmaganlar, ular tomonidan tasdiqlangan aqidalarni tan olmaganlar. Imperiyaning G‘arbiy va Sharqiy qismlarida turlicha ijtimoiy tuzilish hamda davlat va cherkov o‘rtasida turlicha o‘zaro munosabatlar mavjud bo‘lgan. Sharqiy xristianlik markazi Vizantiyada bo‘lib, u kuchli markazlashgan hokimiyat sharoitida rivojlandi. Shu tarzda ruhoniylar davlat hokimiyati obro‘cini tan olib uni qo‘llab-quvvatlaganlar.

G‘arbiy qism esa aksincha, mayda-mayda knyazliklardan tashkil topgan edi. Knyazlar g‘arbiy xristian cherkoviga o‘z hokimiyatini kuchaytirish, uning obro‘sidan foydalanish uchun murojaat qilishar edi. IX asrda Rim va Vizantiya o‘rtasida hududiy kelishmovchiliklar vujudga keldi. Buning ustiga ichki nizolar va tashqi xavf-xatarlar sharoitida

murosasiz aqidaviy bahs-munozaralar yuz berar edi. 1054-yilda yakuniy bo‘linish yuz berdi, xristianlikda ikki oqim: pravoslav va katolik yo‘nalishlari vujudga keldi.

1453-yilda Vizantiya imperiyasi qulaganidan so‘ng sharqiy Yevropa yerlari *pravoslavlar* hududiga aylandi. U asosan Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq mamlakatlari va Bolqonda tarqalgan. "Pravoslav" so‘zi yunoncha "orthodóxia" so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, "to‘g‘rilik" ma‘nosini anglatadi. Bu so‘z ilk bora II asrda yozilgan xristian mualliflari asarlarida uchraydi. Pravoslavlikning ta‘limoti va ibodatlari IV-XI asrlarda Vizantiyada shakllandi. Pravoslav cherkovi bayram va "post"ga katta ahamiyat beradi. Post –odatda cherkovning katta bayramlaridan oldin keladi. Post vaqtida xristianlar yovg‘on, go‘shtsiz, sutsiz, sabzavot va baliqdan tayyorlangan ovqatni iste‘mol qiladi. Uning mohiyati – "inson ruhining poklanishi va yangilanishi" bo‘lib, diniy hayotdagi muhim voqealarga tayyorlanishdir.

Katolik yo‘nalishi. Rus yeridagi udumlar amaliyoti normalari haqidagi nizolar XVII asrda uning parchalanishiga olib keldi, natijada pravoslavlar cherkovidan eski rasm-rusumchilikni qo‘llab chiqqan "eski e‘tiqodlilar" ajralib chiqdi. Ularning obro‘ qozongan vakillaridan biri protopop Avvakum aynan insonni cherkovning haqiqiy hayoti markazi, deb hisoblagan. U rasmiy cherkov va patriarx islohotlari qusurlarini fosh qilib bergan. Shuning uchun Avvakum la‘natlangan, qarg‘ishlangan va cherkovdan haydab yuborilgan hamda o‘z safdoshlari bilan birga surgunda yondirib yuborilgan.

Xristianlikda yana bir yirik yo‘nalish katolik ta‘limoti hisoblanadi. "Katolik" so‘zi barchaga, butun dunyoga taalluqli ma‘nosini bildiradi. U G‘arbiy, Janubi-G‘arbiy, Markaziy va Sharqiy yevropada, Ukraina va Belorussiyaning g‘arbiy hududlarida, Lotin Amerikasida va AQShda keng tarqalgan. Katolik ta‘limoti xristian dinining yo‘nalishlaridan biri sifatida uning asosiy aqidalarini va udumlarini tan oladi, biroq diniy

ta'limotida, sig'inishda, bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bibliya – katolik diniy ta'limotning asosi. Biroq pravoslav yo'nalishidan farqli ravishda, katolik cherkovi nafaqat dastlabki yettita Butun dunyo xristianlari yig'inlarining, balki keyingi barcha yig'inlarning qarorlarini, bundan tashqari papalik nomalari va qarorlarini ham Muqaddas noma, deb hisoblaydi. Bibliyaning lotincha tarjimasiga kiritilgan barcha kitoblarini (Vulgatlar) muqaddas deb qabul qilgan.

Katolik cherkovida tashkiliy jihatdan Rim papasining katolik cherkoviga rahbarlik qilishi, ya'ni qat'iy markazlashtirilgani bilan farq qiladi. U e'tiqod va axloq masalalari bo'yicha aqidalarni belgilab beradi va uning hokimiyati Butun dunyo xristianlari yig'inlarining hokimiyatidan ham yuqoridir. Xristian erkakni (ayolni) muqaddas, deb e'lon qilish, avliyo darajasiga ko'tarish haqidagi masalani katolik ta'limotida maxsus kardinallar Komissiyasi hal qiladi. Uning a'zolaridan biri, ya'ni “Xudoning advokati” deb atalgani muqaddaslikka nomzodni tanlaydi, so'ngra uning foydasiga dalillar keltiradi. “Iblisning advokati” deb ataluvchi boshqa a'zo esa muqaddaslikka nomzodning kamchiliklarini aniqlab beradi.

Katolik ta'limotida ruhning xalos bo'lishida cherkovning ahamiyati haqida o'ziga xos ta'limot shakllandi. E'tiqod va ezgu ishlar xalos bo'lishning asosi, deb sanaladi. Katolik ta'limotiga ko'ra cherkov Iso Masix, Bibi Maryam, muqaddas taqvodor xristianlar tomonidan yaratilgan ezgu ishlar “zahirasiga” ega. Katolik cherkovi ushbu xazinadan foydalanish, u yerdan kim nimaga muhtoj bo'lsa, o'sha narsani berish, ya'ni gunohlariga tavba qilganlarni kechirish huquqiga ega. Buning natijasida pul uchun yoki cherkov oldida biror xizmati uchun gunohlarini avf etish haqidagi indulgensiya ta'limoti shakllandi. Shuningdek, o'lganlar uchun duo o'qish qoidalari va Papaning ruh “purgatory”da, bo'lish muddatini qisqartirish huquqi kabilar paydo bo'ldi. Purgatory – katoliklar ta'limoti bo'yicha jannatga kirishdan oldin

o'lganlarning joni gunohdan poklanadigan makon haqidagi ta'limot bo'lib, I asrdayoq shakllangan va 1438-1445-yillarda Florentiysk yig'ini tomonidan qabul qilingan. Ruhning shu joyda bo'lish muddati o'lganlarning yerdagi qarindoshlari va yaqinlari ularning xotirasiga bag'ishlab qilgan ezgu ishlari, yod etishlari, cherkov foydasiga xayr-ehsonlari bilan qisqartirilishi mumkin. Katolik ta'limotining o'ziga xos xususiyatiga Bibi Maryamni qadrlab, unga sig'inish ibodati kiradi. G'arb cherkovlarining ta'limotida Bibi Maryamning jisman arshi a'loga ko'tarilishi haqidagi aqida tasdiqlangan. Ruhoniylikning nikohsizligi (tselibat) katolik ruhoniylarga uylanish, rohibalarga esa erga tegish imkonini bermaydi. Rohiblik katolik cherkovida muhim o'ringa ega hisoblanadi.

Katoliklarda Rojdestvodan avval tutiladigan post "Advent" deb ataladi. U Muqaddas Andrey kunidan keyingi birinchi yakshanba kunida, 30 noyabrda boshlanadi. Iso Masihning Tug'ilgan kuni (Christmas, Rojdestvo) xristianlarning eng tantanali bayramidir.

Protestantlik – xristian dinining yirik yo'nalishlaridan biri. U bir qator Yevropa mamlakatlarida O'rta asrlar katolitsizmida vujudga kelgan Reformatsiya (lotincha reformatio - o'zgarish, tuzatish) va islohotchilar tomonidan Bibliya g'oyalaridan chekinish, deb izohlangan jarayonlarga munosabat sifatida yuzaga kelgan. O'rta asrlarda G'arbda poplik mafkurasi va amaliyoti dunyoviy hokimiyat (ayniqsa, Germaniya imperatorlari tomonidan) hamda jamiyatning pastki tabaqalarida (Angliyada lollardlar, Chexiyada gusitchilar harakati) ham katta norozilikka sabab bo'ldi. XVI asrga kelib ushbu norozilik Reformatsiya harakatida o'z ifodasini topdi.

Oksford universitetining professori Djon Viklif (1320-1384) Rim papalarining Angliyadagi soliq yig'ishlariga qarshi chiqib, ingliz cherkovining fuqarolik ishlarida ingliz qiroliga bo'ysunishi hamda Muqaddas Yozuvning cherkov naqlaridan ustun turishini talab qiladi,

cherkovning Bibliya g'oyalari ruhida qayta shakllanishi yoqlab chiqadi. Ushbu nizomlarning ko'plarini ingliz "lollard"lari – cherkov ishida qatnashuvchi dunyoviy odamlar, katolitsizmni isloh qilishga tarafdor bo'lganlar qo'llab-quvvatladilar. Praga universitetining rektori Yan Gus (1369-1415) Dj. Viklif g'oyalari ta'siri ostida cherkovning boylikdan voz kechishi tarafdori bo'lgan va dindorlar ongini buzadigan indulgensiya savdosiga qarshi chiqqan. Buning uchun u 1415-yilda Konstanta Soborining hukmi bilan olovda yondirib yuborildi. Bu guschilar harakatini g'azabga keltirib uni kuchaytirgan. Buning natijasida 1443-yilning noyabr oyida katoliklar gusitlar bilan kelishishga majbur bo'lgan.

Lyuteranlik. Yan Gus yondirib yuborilgandan keyin yuz yil o'tib, Germaniya Vittenberg universitetining professori Martin Lyuter (1483-1546) protestantlik cherkovining asosiy nizomlarini shakllantirdi va uni himoya qildi. Shuningdek, u indulgensiya bilan savdo qilishni tanqid qildi, ichki tavba qilish g'oyasini oldinga surdi, o'lganlarning joni gunohdan poklanadigan makon haqidagi ta'limotni, shuningdek, o'lganlar uchun duo qilish va muqaddas kishilarning xizmatlari evaziga (do'zaxdan) qutilib qolish imkoniyati haqidagi aqidalarni gumon ostiga qo'ydi. Qolaversa, u rohiblikni diniy xizmatning oliy shakli, deb bilmagan va inson Xudo bilan bevosita aloqada bo'lishi mumkin, deb hisoblagan. Martin Lyuterning o'z noroziligini 1517-yil 31-oktabrda Vittenberg cherkovi eshigiga katolitsizmni isloh etish bo'yicha 95 tezisni osib qo'yish orqali namoyon qildi. Lyuter ta'limotining asosiy qoidalari protestantlik yo'nalishlaridan biri – lyuteranlikning boshlanishiga asos bo'ldi. Tezislardan birida Lyuter gunohlardan tavba qilish faqat ruhoniy oldida afsus-nadomat chekishdan iborat emas, haqiqiy tavba qilish juda uzoq davom etuvchi jarayon, deb bilgan. Shuningdek, uning fikricha Xudo chin dildan tavba qilganlarning gunohlarini kechiradi va uni mangu azoblardan qutqaradi, bunga esa

xristian kishi Papa yorlig‘isiz ham umidvor bo‘lishi mumkin. Lyuter ortidan borgan nemis knyazlari, Daniya, Shvetsiya hukmdorlari shunga o‘xshash islohotlar o‘tkazdilar va Anglikan cherkoviga asos soldilar.

Kalvinizm. Shveytsariyada XVI asrda protestantlik diniy ta’limotlaridan biri sifatida vujudga keldi va Fransiya, Niderlandiya, Angliyada keng tarqaldi. Uning kelib chiqishi fransuz Reformatsiyasining yirik arbobi Jan Kalvinga borib taqaladi. Uning asosiy asari butun hayoti davomida to‘ldirib va takomillashtirgan “Xristianlik dinidagi o‘gitlar” (1536-y.) bo‘lib, u M. Lyuter g‘oyalari ta’siri ostida dunyoga kelgan. Ilk Reformatsiya arboblardan farqli o‘laroq, Kalvin uchun Yangi Ahd emas, balki Eski Ahd diqqat markazida bo‘lgan. Kalvinizm e’tiqodning umummajburiy ramzi yo‘q. Kalvin “oldindan belgilangan mutlaq taqdir” haqidagi ta’limotni ishlab chiqdi. Unga ko‘ra Xudo dunyo paydo bo‘lgunga qadar odamlarni tanlanganlarga va mahkum etilganlarga ajratib qo‘ygan. Biroq hech kim o‘ziga tayyorlab qo‘yilgan joyni bilmaydi.

Kalvinistlarda cho‘qinish xalos bo‘lishning zaruriy sharti, deb qaralmaydi va ular xochni rasmiy ramz, deb hisoblamaydilar, ibodatxonalarda esa na ikonalar, na mahobatli rangtasvir namunalari bo‘ladi. Shuningdek, ibodat qilishni musiqa bilan birgalikda bajaradigan lyuteranlardan farqli ravishda kalvinistlar ibodat paytida shamlar va musiqadan voz kechganlar. Fransiya kalvinistlari – gugenotlar XVI asrda katoliklar bilan davomli qonli urushlarni olib borganlar, buning epizodlari dunyoviy adabiyotda, rassomlikda, tilda ham keng yoritilgan. Natijada «Varfolomey kechasi» (1572-yil 24-avgust) ko‘pincha muqaddas Varfolomey kuni bilan emas, balki katoliklar tomonidan gugenotlarning ommaviy o‘ldirilishi tufayli esga olinadi.

Kongregatsionalistlar (lotinchadan congregatio – birlashish) qat’iyy puritanlar (lot. puritas – pokizalik), ya’ni, axloq va tilni qattiq va pokiza saqlashga urinuvchilar hisoblanadi. Ular har bir kongregatsiya,

ya'ni bir nizomga rioya qiladigan diniy jamoalar birlashmasining diniy e'tiqodda va shakllanishda to'liq avtonomiyaga ega bo'lish tamoyiliga asoslanadi. Kalvinistlardan farqli ravishda ular ibodatlarni o'tkazishga va voizlik qilishga barcha dunyoviy kishilarni jalb qiladi. Dunyoviy va diniy jamoaviychilik tamoyilini targ'ibot qiladi, shuning uchun butun jamoa xudoning marhamatini oladi, deb hisoblaydi. Taqdirning oldindan belgilangani haqidagi ta'limot va Bibliyaning benuqsonligi g'oyasi ular uchun kalvinistlardan farqli ravishda, muhim sanalmaydi. Kongregatsionalizm Buyuk Britaniya, Irlandiyada, AQShda keng tarqalgan.

Presviterianlar (yunonchadan presbyteros – keksa, oqsoqol) – o'rtamiyona puritanlar, ya'ni o'ta sipo odamlardir. Shotlandiya parlamenti 1592-yilda ushbu ta'limotni davlat ta'limoti sifatida qabul qilishga qaror qildi. Cherkovga jamoa a'zolari tomonidan saylanadigan presviter rahbarlik qiladi. Diniy jamoalar mahalliy va davlat ittifoqlariga birlashadilar. Marosim presviter ibodati, targ'iboti, psaltirdagi qo'shiqlarni aytishdan iborat. Shuning uchun liturgiya (cherkovdagi eng katta ibodat) bekor qilinadi.

Baptizm (yunoncha baptizō – suvga botiraman, cho'qintiraman) XVII asr boshida Djon Smit tomonidan asos solingan bo'lib, tarafdorlarining soni bo'yicha eng katta protestantlik oqimlaridan biri hisoblanadi. Baptistlarning asosiy qismi AQShda bo'lib, ushbu ta'limot tarafdorlari faqat voyaga yetgan insonlarni cho'qintiradilar, ularning fikricha, hech kim, shu jumladan, ota-ona ham inson uchun diniy e'tiqodni tanlab bera olmaydi. Inson diniy e'tiqodni ongli ravishda o'zi qabul qilishi kerak. Diniy e'tiqodning yagona manbasi sifatida ular Bibliyani tan oladilar. Ibodat diniy qo'shiqlar, va'zlar aytish tarzida olib boriladi.

“Yahova shohidlari”ning to'liq rasmiy nomi nomli – Qo'riqlash Minorasi, Bibliya va risola(traktat) jamiyati (the Watch Tower, Bible

and Tract Society) hisoblanib, ushbu diniy tashkilot AQShda 1872-yilda Charlz Rasselning tashabbusi bilan paydo bo'lgan. Tashkilot nomi Bibliyadagi Xudoning ismi "Yahova (Iegova)"dan olingan. "Yahova shohidlari" Yahova obrazini va Bibliyadagi bilimlarni o'z qarashlari yuzasidan targ'ib qiladilar. XX asrning 60-yillari o'rtalariga kelib, "Yahova shohidlari" dunyoning ko'plab davlatlarida o'z tashkilotlariga ega bo'ldi, ularning eng ko'pi AQShda ekanligi aniqlangan. Yahovachilar xristianlikning ilohiy Uchlik ta'limoti asosini rad etib, yagona xudo sifatida Yahovani tan oladilar, ruhning manguligini, xoch, do'zax va jannatni tan olmaydilar. Yahova va iblis kuchlari o'rtasida yaqin orada bo'lib o'tadigan, "najot"ni qo'lga kirituvchi tanlangan yahovachilardan tashqari butun insoniyat halok bo'ladigan Armageddon jangini bashorat qiladilar. Yer yuzida "Ming yillik podsholik" – Yahova rahbarligi ostidagi teokratik davlat o'rnatilishiga ishonadilar. Yahovachilar "Boringlar va targ'ib qilinglar!" degan chaqiriqqa tayanib, faol missionerlik faoliyatini olib boradilar. Ular o'z ruhoniylariga ega emas, yakshanba kunlari "Yahova shohidlari" yig'ilishlarini o'tkazib turadilar va unda dunyoda ko'p millionli tirajda dunyoning ko'plab tillarida chiqariladigan "Soqchilar minorasi" («The Watchtower») jurnalining maqolalarini muhokama qilib turadilar. Dunyoning ko'plab tillaridagi OAV, teletarg'ibotlar, missionerlik adabiyotlari dindorlarning Bibliyaga e'tiborini qaratadi.

AQSh va G'arbiy Yevropa protestantlik cherkovlarining tashabbusi bilan XX asrning boshlarida ko'plab tashkilotlar xristianlik cherkovlarining o'zaro bir-biriga yaqinlashishi, yarashishi va diniy birligi uchun ekumenlik (oecumenicus – tirik jon mavjud olam) harakatini qo'llab-quvvatlab turdilar⁸.

Protestantlik ruhoniylarni oddiy kishilardan ajratmaydi, ya'ni ruhoniylilik mashg'uloti barcha odamlarga xos, deb hisoblanadi. Faqat cho'qintirish, non va vino totish sirli marosimlar, deb tan olinadi.

Dindorlar Rim Papasiga bo'ysunmaydilar. Ibodatlar nasihatlar, birgalikda ibodat va diniy qo'shiqlar kuylashdan iborat. Protestantlar Bibi Maryamga sig'inishni tan olishmaydi, rohiblikni, xoch alomatiga ishonishni, diniy libos kiyishni, ikonalarini rad qilishadi.

Xristianlikning O'rta Osiyoga kirib kelishi

O'rta Osiyoga xristianlikning kirib kelishi haqida yirik rus sharqshunosi V.V.Bartold o'zining Movarounnahrning mo'g'ullar-

gacha bo'lgan davr tarixiga oid tadqiqotlarida to'xtalgan. Mazkur mavzu G.I.Bogomolov, Yu.F.Buryakov, L.I.Jukova, A.A.Musakayeva, G.V.Shishkina, 3.I.Usmonova, L.I.Albaum, I.D.Ivanitskiy, T.V.Belyaeva, B.A.Abdulg'oziyeva, V.D.Goryachyeva, S.Ya.Peregudova, K.M.Baypakov, L.V.Underova kabi tadqiqotchilar tomonidan ham o'rganilgan va "Markaziy Osiyo dinlar tarixi" kitobida bu haqda keng ma'lumotlar berilgan⁹.

Xristianlikning tarqalishida xristian jamoalarining missionerlik faoliyatlari katta rol o'ynadi. Xristianlikning O'rta Osiyoga kirib kelishiga Rim imperiyasida xristianlarning ta'qib qilinishlari ham sabab bo'ldi. Xristianlar Vizantiya, Suriya, Falastin va Erondan ko'chib kelib O'rta Osiyoda o'z madaniyati, san'ati va diniy ta'limotini tarqatishgan. O'zbekiston hududidagi xristian diniy yodgorliklari ko'pgina tarixchi, arxeolog va dinshunoslar tadqiqot mavzuyi bo'lgan¹⁰.

2019-yil holatiga ko'ra O'zbekiston aholisi soni 33 milliondan oshgan bo'lib, ular 130 dan ziyod millat va 16 diniy konfessiyaga mansub. O'zbekistonda 1 ta buddaviylik va 11 ta xristianlik konfessiyalari faoliyat olib boradi. 2019-yildan boshlab yana quyidagi 3 ta xristianlik tashkilotlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita ro'yxatidan o'rinni: "Sun Bogim" (Bekobod), Baptistlar cherkovi (Xorazm) va "Vozrojenie" (Qo'qon). Fuqarolarimizning 3,5 foizga yaqini xristian dinining

pravoslav yo‘nalishiga mansub¹¹. O‘zbekistonda faoliyat olib borayotgan xristian konfessiyalari diniy bag‘rikenglik an‘analari shakllanishida muhim o‘rni egallaydi¹².

Asosiy xulosalar

-Xristianlik milodning I asrida Rim imperiyasi tarkibidagi Falastinda, yahudiylikka e‘tiqod qiluvchi jamoa orasida paydo bo‘lgan.

-Xristian ta‘limoti muqaddas Uchlik haqidagi ta‘limotga asoslanadi (Xudo-Ota, Xudo-O‘g‘il va Xudo-Muqaddas ruh).

-Manaviy-axloqiy softlikka erishish maqsadida xristianlar quyidagi sirli marosim ibodatlarini qo‘llaydi: cho‘qintirish, non va vino totish, ruhoniylikka qabul qilish, tavba qilish, xushbo‘y miro yog‘ini surtish, nikoh, zaytun yog‘i bilan moylash marosimi.

-Xristianlikning asosiy yo‘nalishlari pravoslav, katolik va protestantlik yo‘nalishlari hisoblanadi.

-Xristianlikning tarqalishida xristian jamoalarining missionerlik faoliyatlari katta rol o‘ynagan. O‘zbekiston aholisining taxminan 3,5 foizi xristian dinining pravoslav yo‘nalishiga mansub.

Nazorat uchun savollar

1. Buddizm qachon va qayerda paydo bo‘lgan?
2. Buddizmning to‘rtta oliy haqiqati nimani anglatadi?
3. Sakkiz bosqichli yo‘l nimadan iborat?
4. Buddizm braxmanizmdan qanday tushunchalarni qabul qilgan?
5. Pancha-shila axloqiy qoidalari nimalardan iborat?
6. Buddizmdagi xinayana va maxayana yo‘nalishlarining farqi nimada?
7. Buddizmdagi meditatsiyaning mohiyati nimada? Unga qanday erishiladi? Dzen-buddizmda meditatsiya amaliyoti nimaga yo‘naltirilgan?

8. Buddizm amaliyoti qanday psixologik usullarni qoʻllaydi?
9. Buddizmning Oʻzbekistondagi qanday asosiy yodgorliklarini bilasiz?
10. Ilk xristianlikning Rim bilan munosabatlari qanday edi?
11. Yangi Ahd tarkibiga qanday kitoblar kirgan?
12. “Xudoning advokati” va “Iblis advokati”ning majburiyatlariga nimalar kirgan?
13. Protestantlikning koʻplab yoʻnalishlarida qanday sirli marosimlar saqlanib qolgan?
14. Sirli maʼrosimlar mazmuni nimadan iborat?
15. Reformatsiya vujudga kelishining asosiy sabablari nimada?
16. Protestantlikning qanday yoʻnalishlari mavjud?
17. Oʻzaro ajralib ketish arafasida Sharqiy va Gʻarbiy xristianlikning ijtimoiy tuzilishi qanday boʻlgan edi?
18. Xristianlikdagi asosiy yoʻnalishlari nima bilan farqlanadi?
19. Ekumenlik harakati qanday taʼriflanadi?
20. Xristianlikning Oʻrta Osiyoga kirib kelishiga qanday sabablar boʻlgan?

3.2. Islom dini

Islom dini. Islom dini shakllanishidagi tarixiy shart-sharoitlar. Muhammad paygʻambar (a.s.) hayoti va faoliyati. Vahiyning nozil boʻla boshlanishi. Madinaga hijrat. Makkaning fath etilishi. Xalifalik. Islomda mazhablar paydo boʻlishi, ilk ixtiloflar. Islom dinining Oʻrta Osiyoga kirib kelishi. Qurʼon – islom dinining muqaddas kitobi. Hadislar. Islom taʼlimotida oila muqaddasligi. Er-xotinning bir-biriga nisbatan huquq va burchlari. Islomda ayollarga munosabat.

Islom dini. Din shakllanishidagi tarixiy shart-sharoitlar. Jahon diniga nom bergan “islom” soʻzi arab tilidan olingan boʻlib, (arab. feʼl –

bo'ysunish, itoat etish) "o'zini Alloh irodasiga topshirish" degan ma'noni anglatadi. Islom so'zining yana bir lug'aviy ma'nosi tinchlik-omonlikdir. Shuning uchun ham azaldan musulmonlar bir-birlariga "Assalomu alaykum" javoban esa "Va aleykum assalom" deydilar, ya'ni Sizga tinchlik omonlik tilayman, degan ma'noni anglatadi. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar arabcha "muslim, ko'pligi – muslimun" deb ataladi va bu so'z islomni qabul qilgan(lar), degan ma'noni anglatadi. Musulmonlar soni taxminan 1,5 milliardni tashkil etadi¹. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar soni jihatdan xristianlikdan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi. Islom – jahon dini, dunyoda tan olingan ijtimoiy-madaniy hodisa, ilgari rivojlanayotgan mafkuraviy tizim va zamonaviy ijtimoiy jarayonlarning muhim omilidir. Hozirgi kunda islom asosan Shimoliy Afrika, G'arbiy, Janubiy, Janubiy-Sharqiy va Markaziy Osiyoda keng tarqalgan. Dunyoda musulmonlar jamoalari mavjud bo'lgan 120 dan ortiq mamlakatlardan 35 tasida musulmonlar aholining ko'pchiligini tashkil qiladi. Musulmonlar soni jihatidan eng yirik davlatlar qatoriga Indoneziya, Hindiston, Pokiston, Bangladesh kiradi². Indoneziya aholisining arab tilida so'zlashuvchi qismi deyarli to'laligicha, turkiy va forsiy tillarida so'zlashuvchilarining aksariyati islom diniga e'tiqod qiladi. Hindistonning shimoliy hududlarida yashovchi xalqlar orasida ham musulmonlar ko'pchilikni tashkil etadi. Ko'psonli musulmon jamoalar Rossiyaning katta shaharlarida, Shimoliy Kavkaz mintaqasi hududlarida, Volga bo'yi, Ural atrofi, Sibirda, shuningdek, Xitoy, Hindiston, Livan, G'arbiy Yevropa, Filippin va AQShda ham istiqomat qiladilar. Sunniylarning ko'pchiligini hanafiy mazhabi izdoshlari tashkil qiladi, ular Markaziy Osiyoda, Rossiya va MDHning boshqa mamlakatlarida (Ozarbayjon va Shimoliy Kavkazdan tashqari), Afg'oniston, Turkiya, Bolqon, qisman Yaqin Sharqda, Hindiston, Indoneziya va Bangladeshda tarqalgan.

Islom dinini chuqur o'rganish uchun uning nafaqat din shakllanishdagi tarixiy shart-sharoitlar, balki islom yuzaga kelgunga qadar Arabiston yarim orolidagi ijtimoiy va madaniy holat, iqtisodiy sharoit va diniy an'analarni bilish kerak. Ushbu davr va mintaqa qabilalarining ijtimoiy, madaniy va diniy hayotini o'rganishda A.A.Hasanov³, Q.T. Zoxidov⁴, Z.N.Shokirova⁵, O.G.Bolshakov⁶, N.V.Pigulevskaya⁷, M.B. Piotrovskiy⁸, I.Sh.Shifman⁹, G.E.Gryunebaum¹⁰, L.V.Negrya¹¹, H.Wissmann¹², W.Muir¹³larning ilmiy ishlari yordam beradi.

Muhammad ibn Abdul-Karim ash-Shahristoniyning "Kitab al-milal va-n-nihal" (Millat va elatlar kitobi) asarida ham islom taraqqiyoti va diniy manbalari haqida tarixiy ma'lumot mavjud. Sharqshunoslar ushbu manbani fors, turk, ingliz, nemis, fransuz va qisman rus tiliga tarjima qilganlar va ushbu kitob Yevropa, Eron, Misr, Turkiya, Hindiston va Rossiyada chop etilgan¹⁴.

Arabistonda musulmon davlati vujudga kelishining ildizlari Shimoliy va Markaziy Arabistonidagi o'troq qabilalar va ularni qurshab turgan hamda qadimda sivilizatsiyaga erishgan mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasi bilan uzviy bog'liq. Bu sobiq sovet davrida islom tadqiqotchilari Arabistonni endigina urug'chilik-qabilachilikdan sinfiy munosabatlarga o'tish boshlangan ko'chmanchilar yurti, deb qaraganliklaridan kelib chiqadi. O'sha davrda Arabistondagi ko'chmanchi aholi yarim orolning asosiy qismida istiqomat qilishsada, ularning soni ko'p bo'lmagan. A.Hasanov ba'zi tadqiqotchilarning "VII asrga kelib Janubiy Arabistondagi sinfiy jamiyat hech bo'lmaganda ikki ming yillik tarixga ega edi va u ham taxminan Sharqdagi boshqa qadimgi sivilizatsiya jamiyatlari o'z rivojlanishida bosib o'tgan bosqichlarni o'tgan edi"¹⁵ degan xato fikrini ushbu masalaning yetarli darajada o'rganilmaganligi bilan bog'laydi. Odatda Yaqin va O'rta Sharq, O'rtayer dengizi havzasi, Hindiston va Xitoy qadimgi

sivilizatsiyalar o'chog'i sifatida tan olinadi, Arabistonga esa qadimgi dunyoning markazidan chetdagi o'lka sifatida qarashadi. Haqiqatda esa u qadimgi dunyo jamiyatlarining o'zaro munosabatlari va xalqaro munosabatlarda qisman bo'lsa-da sezilarli o'rin egallab turgan. Arabistondagi jamiyat va davlat islomgacha bo'lgan davrda o'z yozuviga ega edi. XIX asrning ikkinchi yarmida yevropalik olimlar janubiy Arabistonda ko'plab tosh va bronzaga yozilgan epigrafik yozuvlarni topishdi va ularni o'qishdi. Hozirgi efiop tiliga qardosh sanaluvchi alfavit yozuvi arab tilida "musnad" nomini olgan. Bunday yozma yodgorliklar islomgacha bo'lgan Arabiston aholisi orasida rivojlangan ijtimoiy munosabatlar: shaharlar va o'troq aholi orasida ijtimoiy-guruhiy, ko'chmanchilarda – qabilalararo munosabatlar, shuningdek, ko'chmanchi qabilalar va shaharliklar o'rtasida turli shartnomaviy munosabatlar mavjudligidan darak beradi. Masalan, shaharliklarning qo'shni ko'chmanchi qabilaga o'zlarini himoya qilganliklari uchun to'lanadigan to'lov kelishuvi "itavu" deyilgan. Hijozdagi shaharlarda (Arabiston yarim orolining Makka, Madina, Toif, Haybar kabi bir qancha shaharlarni o'z ichiga olgan qismi qadimdan Hijoz, deb atalgan) tovar-pul munosabatlari, xo'jalik yuritishning polis tizimi rivojlangan. Eron Yamanni ishg'ol etib, Hijozdagi tranzit savdoni nazorat qila boshladi. Bu esa Yaman orqali Suriya, Falastin va Eronga olib boradigan tranzit yo'lining to'silishi va Eronga surilishiga sabab bo'ldi. Qo'shni davlatlar hujumlari natijasida Hijozning zaiflashishiga olib keldi, arablarda qabilalararo ziddiyatlari kuchaydi. Vaziyat uyushmagan qabilalarning birlashuvini va kuchli davlatchilikni yaratishni talab qildi. Islom dini va Muhammad payg'ambar (a.s.) tomonidan VII asrda ushbu masala hal etildi.

A.Hasanov arab jamiyatining feodal munosabatlariga o'tishini ularning qo'shni Eron va qisman Vizantiya imperiyalarini bosib olishlari bilan bog'laydigan olimlarning qarashlarini tanqid qiladi. Qadimgi

Arabiston sivilizatsiyasi tarixida arab-islom madaniyati va monoteistik din bo'lmish islom vujudga kelishining muhim jihatlarini, shuningdek, islomgacha bo'lgan davr arablarining diniy tasavvurlari o'zgarishini kuzatish mumkin¹⁶. Islomdan avvalgi davrda Arabistonning shimoliy qismidagi yozuvlarda arab tilidagi Alloh so'zi ko'p uchraydi. Xususan, sharqshunos I.Sh.Shifman Ramafiy ibodatxonasida topilgan va milodning II–III asrlariga taalluqli bo'lgan yozuvga asoslanib, Samud qabilasi aholisi Allohni xudo sifatida qabul qilganliklarini ko'rsatib berdi¹⁷.

Islom vujudga kelishi arafasida arab jamiyatida arxaik e'tiqodlar, ko'pxudolik (arabcha al-vasaniya), yahudiylik va xristianlik mavjud edi. Qadimgi arab jamiyatining o'qimishlilar – Arabiston aholisining qo'proq qismini tashkil qiluvchi o'troq aholi, ayniqsa, Makka va Yasrib (Madina) kabi shaharlar aholisi rivojlangan diniy ong va madaniyatga ega edi. Muqaddas Ka'bada (“haram”)da janjallashish, qon to'kish mumkin bo'lmagan. Qadimda Makka aholisi butlarga topingan. Ka'bada asosiy but atrofida arablarning boshqa ilohlarini ifodalovchi, 300 ga yaqin butlar joylashtirilgan edi. Har bir qabilaning o'z ilohiy panteoni bo'lib, faqat ularga topinishar edi. Shunday qilib, diniy tasavvurlar qabila a'zolarini birlashtirsa-da, qo'shni qabilalar va bir butun mintaqa ajratib qo'yilgan edi. VI asr oxiri – VII asr boshlarida shundoq ham qudratli bo'lgan Makka Arabistonning barcha e'tirof etadigan siyosiy, iqtisodiy va diniy markaziga aylanadi. Muhammad payg'ambar (a.s.) va uning izdoshlarining targ'iboti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati tufayli Makka va Yasrib islom sivilizatsiyasi tarixida muhim o'rinni egalladi. Bu davrda Arabistonning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayoti ko'p jihatdan Hijoz (Arabistonning shimoli-g'arbidagi tarixiy viloyat, asosiy shahri – Makka)ga bog'liq edi. Urug'chilik-qabilachilik munosabatlaridan feodal munosabatlariga o'tish jamiyatning ijtimoiy qatlamlashuviga, markaziy shaharlarda, eng avvalo, Makka va

Madinada, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishiga olib keldi. Bu esa ta'lim, shu jumladan, diniy ta'lim, ma'naviyat, madaniyat, diplomatiya hamda xalqaro savdoga mablag' sarflash imkoniyatini kengaytirdi. Islom vujudga kelishi arafasida Makka va Madinaning iqtisodi o'sishda bo'lganini tasdiqlovchi ko'plab dalillar mavjud. Ayni vaqtda ma'lumotlar Madinada arab-yahudiy qarama-qarshiligiga qaraganda, arablarning o'zaro nizosi kuchliroq bo'lganini ko'rsatadi. Ilk musulmon jamoasining Muhammad payg'ambar (a.s.) yetakchiligida Makkadan Madinaga qilgan hijrati, birinchi navbatda, ana shu nizoga barham berdi¹⁸.

Boyib borayotgan mintaqa boyligi aholini himoya qilish, armiyani tuzish va uni qo'llab-quvvatlab turishni talab qilardi. Arabistonda markazlashgan ijtimoiy-iqtisodiy, pul, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish fuqarolarni diniy to'siqlar bir-biridan ajratmaydigan markazlashgan davlat tuzilishini taqozo qildi.

VI asr oxiri – VII asr boshlarida Arabistonda ana shunday vaziyat vujudga keldi. Bungacha Arabiston aholisi diniy ongining uzoq evolyutsiyasi yuz berdi. A.Hasanov o'zining ilmiy asarlarida mil.avv. IV-III ming yilliklardayoq sharqiy Arabistonda Dimun va Magan jamiyatlari vujudga kelganligini, qadimgi Yaman madaniyatini qadimgi Misr va Mesopotamiya madaniyati bilan bir qatorga qo'yish mumkinligini ko'rsatadi. Qadimgi Arabistondagi texnikaviy yutuqlar sifatida Marib to'g'onini, madaniyat va yozuvga oid yodgorliklarga mil.avv. VI ming yilliklarga taalluqli yuzlab iyerogliflarni ko'rsatish mumkin. «Milodning IV asri o'rtalarida Yamandagi bag'ishlov yozuvlarida ilgarigi xudolar deyarli esga olinmaydi, ularning mualliflari oddiygina yer va Osmon Sultoni, Xudo, Marhamatli (Iltifotli), Hukmdor, deb ataluvchi bitta va yagona xudoga sig'inadilar. Shunday qilib, Janubiy Arabistonda "yaman" monoteizmi tarkib topdi. Taxminan V–VI asrlarda Ichki Arabistonda, Yamanda yagona xudo Rahmon –

Marhamatli (Rahmdil)ga sig'inuvchilar – haniflar, mo'minlar, taqvodorlar paydo bo'ldi»¹⁹.

Politeizmdan monoteizmga o'tish tendensiyasi arab madaniyatida vujudga keldi. VII asr Arabiston aholisining diniy madaniyati xristianlik, yahudiylilik va undanda qadimiyroq diniy tasavvurlar bilan tanish edi. Muhammad (a.s.)ning payg'ambarlik faoliyati, Hijozdagi qulay ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy holat, sahobalarining sadoqati, harbiylarning tartib-intizomi ko'p jihatdan islomning tez tarqalishiga yordam bergan. Ichki ziddiyatlar va o'zaro qarama-qarshiliklar tufayli zaiflashgan Eron va Vizantiya imperiyasi islom dinining tarqalishiga bardosh berolmadi.

Muhammad payg'ambar (a.s.)ning hayoti va faoliyati. Qur'on

Muhammad ibn Abdulloh (a.s.) (570/571 –632) – islom dini payg'ambari va musulmonlarning birinchi jamoasi asoschisi. Islom

rivoyatlariga ko'ra uning tug'ilishi avvalgi payg'ambarlar – Ibrohim, Ismoil, Muso va Iso tomonidan bashorat qilingan. Muhammad Ahmad ibn Abdullohning (570/571-632) nomlarini aytganda yoki eshitganda musulmonlar uchun “sallalohu alayhi vasallam” (s.a.v) – “unga Allohning rahmat va salomi bo'lsin” yoki “alayhissalom” (a.s.) – “unga salomlar bo'lsin”, deb salovat aytib qo'yish vojib hisoblanadi. Payg'ambar uncha boy bo'lmagan oilada tug'ilgan bo'lsa-da, ularning oilasi Makkada hukmron Quraysh qabilasining hoshimiylar urug'iga mansub bo'lgan. Tug'ilmasdan oldin otasidan, olti yoshida onasidan yetim qolgan Muhammad (a.s.) to sakkiz yoshgacha bobosi Abdulmuttalib, so'ngra amakisi Abu Tolib qo'lida tarbiyalangan. 583-yildan boshlab Muhammad (a.s.) Arab yarim orolining tashqarisidagi tijorat karvon safarlarida qatnashgan. Muhammad payg'ambar (a.s.) makkalik sharafli va boy-badavlat savdogarlardan hisoblangan Xadicha bin Xuvaylidning savdo ishlarini yuritgan. Xadicha (r.a) Muhammad payg'ambar (a.s.)dan to'rt qiz va ikki (go'dakligidayoq nobud bo'lgan)

o'g'il ko'rgan. Ularning qizi Fotimaning o'g'illaridan fotimiylar (Husandan) va idrisiylar (Hasandan) sulolalari tarqalgan.

Muhammad (a.s.) 40 yoshga yetganlarida Makka yaqinidagi Hiro g'orida tahannus (ibodat) bilan mashg'ul bo'lgan. Taxminan milodiy 610-yilda Muhammad (a.s.) o'zini Allohdan Jabroil farishta orqali vahiy olayotganini e'lon qiladi. Payg'ambarga birinchi vahiy etilgan 5 oyat (arabcha – ilohiy belgi, mo'jiza) keyinchalik Qur'onning Alaq surasi tarkibiga kiritilgan. Qur'on asosan oyat bo'lib tushgan, ba'zida to'liq sura bo'lib vahiy etilgan. Sura – faqat Qur'onga xos tushuncha hisoblanadi. Odatda oyatlar vujudga kelgan savollarga javoblar bo'lgan yoki biror voqea sababli tushirilgan. Bu sabablarni bilmasdan ularning mazmunini to'g'ri tushunish juda qiyin va bunda izoh – tafsir talab qilinadi. Vahiy kelgach, payg'ambar (a.s.) har bir oyatda bu suraning joyini ko'rsatar edi. Sahobalar yozilgan oyatlarni o'qir edilar, ko'pchilik esa ularni yod olardi. Shu bilan birga yozishni biladigan odamlar Qur'onni yozib borganlar. Suralardan ibodatda, diniy marosimlarda foydalanilar, da'vat jarayonida dalil sifatida keltirilar edi.

Qur'onning (arab.–o'qimoq, qiroat qilmoq, jamlash) nozil etilish jarayoni Makkada o'n uch yil, Madinada o'n yil davom etgan. Qur'on 114 suradan iborat bo'lib, ular oyatlardan tashkil topgan. Oyat Qur'on matnlarining eng kichik qismidir. Qur'on nafaqat musulmonlarning muqaddas kitobi, balki jahon madaniyatining bebaho yodgorligi hamdir. Musulmonlar Qur'onga katta hurmat va hayajon bilan munosabatda bo'ladilar. Musulmonlardan Qur'on o'qishda o'ziga xos qiroat va odoblarga rioya etish talab etiladi. Bular: 1) Qur'onga tahoratsiz qo'l tekkizmaslik; 2) Qiroat qilishni "A'uzu billahi minash-shaytonir rojiym Bismillahir rohmanir rohim" bilan boshlash; 3) Qur'onni pok joylarda, imkon qadar Ka'ba tomonga yuzlanib o'qish; 4) Qur'onni eshitmaydigan kishilar orasida o'qimaslik; 5) Qur'onni bexato, tajvid qoidalariga amal qilgan holda, harflarini aniq talaffuzi bilan o'qish va

boshqalar. Qur'on qiroati to'g'ri bo'lishi uchun ustozdan tajvid ilmini o'rganish lozim sanaladi. Qur'oni Karimning 70 ortiq o'rinlarida Alloh taolo barcha narsani biluvchi zot ekanligi ta'kidlanadi, jumladan "U shunday Allohdirki, Undan o'zga iloh yo'qdir. (U) yashirin va oshkora narsalarni biluvchidir. U Mehribon va Rahmlidir. – Qur'on. Hashr surasi, 22-oyat".

Muhammad payg'ambar (a.s.) hayotlik vaqtlarida Qur'on suralarini jamlab kitob shakliga keltirilmagan. Payg'ambar vafotidan keyin Abu Bakr (r.a) xalifa qilib saylangan. Uning hukmdorligi davrida janglarda Qur'onni to'liq yod olgan ko'plab qorilar vafot etadilar. Shunda hazrati Umar hazrati Abu Bakrga, Qur'onni kitob shakliga keltirib jamlab qo'yish kerak, degan maslahatni beradi. Abu Bakr (r.a) sahobalardan Zayd ibn Sobit (r.a) bu ishni amalga oshirishga loyiq deb hisoblaydi, chunki u Payg'ambar bilan juda ko'p vaqt birga bo'lib, Qur'onni eng yaxshi yod olgan va ba'zan yozib ham borgan sahoba edi. Islom olamining kengayishi va musulmonlarning ko'payishi bilan tarjimalarda noaniqliklar topildi, muqaddas kitobni tushunish va uni talaffuz qilishdagi nuqsonlar aniqlandi. Keyingi xalifa Usmon ibn Affon (r.a) Qur'onning Abu Bakr (r.a) xalifalik davrida to'plangan barcha sahifalarini to'plashni buyuradi. 650–656-yillar o'rtasida xalifa Usmon (r.a) topshirig'i bilan Zayd ibn Sobit (r.a) rahbarligida maxsus hay'at tuziladi va barcha oyat va suralarni taqqoslab, Payg'ambar (a.s.) ko'rsatgandek holatda keltirish yakunlandi. Shunday qilib, Qur'onning eng to'g'ri matni tuzildi, undan oltita nusxa ko'chirildi va ular musulmonlarning markaziy shaharlariga yuborildi. Aynan ulardan nusxa ko'chirish va ularga muvofiq ifodalashga ruxsat berildi.

Jahon adabiyoti va madaniyatida Qur'onni eshitish va o'qish ta'sirida yaratilgan ko'plab asarlar mavjud. Qur'onni to'g'ri o'qish va talaffuz qilish "tajvid" deyiladi va bunga tajribali ustoz qo'l ostida

erishiladi. Islomda Qur'on abadiy amal qiluvchi, ilohiy vahiyning eng yuksak to'plami va musulmonlar uchun ko'rsatma sifatida tushuniladi.

Muhammad payg'ambar (a.s.)ning dastlab pand-nasihatlari, dinga da'vatlari atrofdagilar, ayniqsa, quraysh qabilasi zodagonlari tomonidan unga ishonmasdan, hatto dushmanlik bilan kutib olindi. Boy savdogarlar qatlami qadimgi arab qabila xudolarining inkor etilishi Makkaning diniy va iqtisodiy markaz sifatidagi ahamiyatiga zarar keltirishi mumkin, deb o'ylagan. Bundan tashqari ular ibodatning yangi shakliga qarshi chiqqanlar. Arablarning Ka'baga qarab ibodat qilish an'anasi saqlanib qolinsa-da, lekin namoz vaqtidagi avvallari qo'llanilmagan sajda Makka aholisining aksariyatini achchiqlantirardi. Ularni fikricha sajda qilish qadr-qimmatini yo'qotish bilan tengdir. Muhammad (a.s.)ga ergashayotgan, uni Rasul, deb e'tirof etayotganlar va bu yo'lga da'vat qilayotganlar soni ortib bordi. Shu qatorda dushmanlar soni ham ko'paydi. Ular Payg'ambarga qarshi turli usullar bilan kurashni avj oldirdilar. Muhammad (a.s.) sahobalardan bir guruhini Habashiston (Efiopiya)ga jo'natishga majbur bo'ldi, zero o'sha davlat podshohi muhojirlarni yaxshi qabul qilishiga ishonchi bor edi. Makkaliklarning musulmonlar ustidan tazyiqlari kuchaygach, Muhammad (a.s.) ko'rsatmasiga binoan avval musulmonlar, undan so'ng Payg'ambar (a.s.) 622-yili Yasrib (Madina)ga hijrat qiladi. Madinaliklar makkalik muhojirlarni do'stona va samimiy kutib oldilar. Muhammad (a.s.) ni bir necha mahalliy qabilalar qo'llab-quvvatladilar. Payg'ambar va uning tarafdorlari tomonidan 630-yili yanvar oyida Makka fath etiladi. Ammo Muhammad (a.s.) Madinada yashashni davom ettiradi. Hijratdan keyinroq o'sha yerda birinchi musulmonlar masjidi qurilib, azonga asos solinadi, islom arkonlari va hayot tarzi belgilanadi, meros, nikoh va boshqa ijtimoiy masalalar bilan bog'liq tartib-qoidalar vahiy asosida joriy etiladi. Juma musulmonlarning haftalik jamoat namozi o'qiladigan kun, Ka'ba muqaddas joy sifatida e'tirof etiladi hamda namozda musulmonlar unga qarab (qibla) ibodat qilishlari belgilandi.

Muhammad (a.s.) Madina shahriga hijrat qilganlaridan keyin shaharni islomiy qoidalarga asoslanib boshqardi. Payg'ambar vafot

etgandan keyin musulmonlar jamoasini xalifalar (arab. xalifa – o‘rinbosar) boshqardilar. 632-yildan boshlab Arabiston yarim orolining aksariyat qismi muayyan darajada Xalifalikka qarashli edi. Islom tarixida xalifalik besh davrga bo‘linadi: 1. Xulafoi roshidinlar davri (632-661). 2. Shom umaviylar xalifaligi davri (661-750). 3. Iroq abbosiylar xalifaligi davri (750-1258). 4. Misr abbosiylar xalifalik davri (1261-1517). 5. Usmonli turk xalifaligi davri (1517-1924).

Islom dinining Markaziy Osiyoga kirib kelishi

Islom dinining O‘rta Osiyoga kirib kelishi va islomlashuv jarayonining xususiyatlari “Markaziy Osiyo dinlar tarixi” kitobida²⁰ yoritilgan. Mualliflar

ushbu mavzuni yoritishda tarixiy yozma manbalar, tarixiy asarlar, turli ilmiy tadqiqotlar va hujjatlar, shuningdek, shaxsiy tadqiqotlar natijalariga tayanganlar. Qator chet el va O‘zbekiston olimlarining tadqiqotlari Ushbu davrni o‘rganishga bag‘ishlangan. (Xayrullayev M.M.²¹; Mo‘minov A.K.²²; Rudolf U.²³; Bolshakov O.G.²⁴; G‘oipov G.²⁵; Gibb H.²⁶; Madelung W.²⁷; Paul J.²⁸).

Islom dinining O‘rta Osiyoga kirib kelishi va tarqalishi 643-644-yillarda O‘rta Osiyoga arab yurishlari bilan bog‘liq. Bu yurishlardan so‘ng mintqa ikki qismga bo‘lindi: 1) Movarounnahr («Ikki daryo oralig‘i»); 2) Sirdaryodan sharqda joylashgan Arodi at-turk («Turklar yerlari», ya’ni arablarga bo‘ysunmagan hukmdorlar yerlari). Ushbu ikki hududda islomlashuv jarayonlari turlicha kechgan. Movarounnahrda islomdan oldingi davr hukmdorlari o‘z mavqelarini saqlab, mahalliy aholini boshqarish, soliq yig‘ish kabi vazifalarni bajardilar. Ilk islom davrida arablar ko‘p imtiyozlarga ega edilar. Shu bilan bira bunday imtiyozlardan islom dinini qabul qilgan mahalliy aholi ham foydalana olar edi. “Arodi at-turk” aholisini islomlashtirish jarayoni haqida ma’lumotlar ko‘pincha og‘zaki, folklor tarzida, keyinchalik esa tarixiy manbalarda yozma qayd etilgan. Shuning uchun ushbu mintaqaga islom

dini kirib kelishi va islomlashuv jarayoniga oid yozma ma'lumotlar keyingi davrlar – XVIII-XIX asrlarga oid manbalarda uchraydi²⁹.

Islomda mazhablarning paydo bo'lishi

Islomda aqidaviy, siyosiy va fiqhiy masalalardagi ixtiloflar mazhablarning paydo bo'lishiga olib keldi. Islomdagi yo'nalishlar mazhablarning vujudga kelishi va tadrijiy rivojlanishi murakkab bosqichlardan iborat. Islomda ilohiyotga oid ko'plab masalalarni ulamolar tomonidan bir qadar erkin yechish xarakterli bo'lgan. O'z-o'zidan ravshanki, ularning fikrlari, ijtimoiy holati, siyosiy qiziqishlari hamma vaqt ham bir-biriga mos kelavermas edi. Bu esa jamoalarda vujudga kelgan ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy masalalarni, ijtimoiy va shaxsiy axloqiy normalarni hamda shu kabi masalalarni yechishga oid turli-tuman yondashuvlarning hosil bo'lishiga olib kelishi tabiiy edi. Islomdagi diniy-siyosiy guruhlar, huquq va ilohiyot maktablari o'rtasidagi g'oyaviy ixtiloflarni tushunishga doksografiya yordam beradi. Doksografiya (yunoncha. “dokso” “fikir, tasavvur” va “grafo” «yozish, bayon etish») qadimgi donishmandlarning fikrlari va tasavvurlarining keyingi mualliflar tomonidan bayon etilishi. S.M.Prozorov fikriga ko'ra “Musulmon diniy-tarixiy adabiyotidagi islom uchun o'ta muhim va o'ziga xos muammo bo'lgan “diniy e'tiqod” va “adashish” muammosini tushunish kalitini doksografik adabiyotdan boshqa hech qanday janr bera olmaydi”³⁰. Munozaralarning asosiy mavzulari diniy-falsafiy xarakterda edi: imon (al-iman), ishonch masalasi, oliy hokimiyat (al-imama, al-xalifa) masalasi, huquq (al-fiqh), iroda erkinligi va taqdir (al-qadar)ning mohiyati, ruxsat etilgan va taqiqlangan xatti-harakatlar (al-xalal va-l-xaram), Allohning mohiyati va uning sifat (as-sifat)lari to'g'risidagi aqidaga oid bahs-munozaralar³¹. Ana shunday xilma-xillikka qaramay, islomda huquqiy va ilohiyotga oid masalalarning yechimida, marosimlarni amalga oshirishda o'ziga xos usul va yondashuvlar

mavjud edi. Qaror qabul qilish uchun asosiy manbalarni yaxshi biluvchi, shuningdek, jamoada hurmat qozongan ilohiyot bilimdoni bo'lgan shaxs "mujtahid" ("ijtihad" so'zidan – qaror qabul qilishdagi qunt, tirishqoqlik) deb atalgan. Uzoq rivojlanish natijasida, taxminan X asr o'rtalariga kelib, "mazhab" deb nom olgan to'rtta katta ilohiyot-huquqiy maktablar vujudga keldi. Ularning vakillari ilohiyot yoki huquqiy masalalarni yechish va qaror qabul qilishda o'ziga xos, muayyan usullarga asoslanar edilar. Bu turli yo'nalishlar asosida hokimiyatga taalluqli turlicha konsepsiyalar, Qur'on va sunnalar (hadislar)ni turlicha talqin qilishlar yoki qaror chiqarish uchun asoslarni tan olish (yoki inkor qilish) turar edi. Islomda mavjud bo'lgan eng muhim ilohiyot-huquqiy maktab va oqimlar ularning ilohiyot va huquqiy masalalarni muhokama qilishdagi bir-biridan farqlanuvchi muhim asoslari bilan ko'rib chiqiladi. Bunday oqim va maktablar anchagina ko'p bo'lgan, ammo ularning ko'p qismi hozir o'z dolzarbligini yo'qotgan.

Sunniylik mazhablaridan tashqari shialik diniy-siyosiy harakati bilan bog'langan shialik mazhablari ham vujudga keldi. Ular xalifa Alining (r.a.) tarafdorlari sanaladi. O'z navbatida, shialikdagi kabi sunniylik mazhablarida ham yuqoridagi masalalarni yechishga yondashuvda mahalliy, tarixiy-madaniy va etnik xususiyatlar bilan bog'liq holda mahalliy yo'nalishlar vujudga kelgan. Moturidiy ta'limoti Imom al-Moturidiy nomini olgan Samarqand teosofiya maktabi (kalom)ning ta'siri ostida o'ziga xos xususiyatga – ko'plab huquqiy va hatto maishiy masalalarni yechishda ratsional (aqliy) yechimni izlash xususiyatiga ega bo'ldi. Shunga ko'ra mahalliy ilohiyot-huquqiy maktabining ikkinchi nomi – moturidiylik, deyiladi. Uning yirik markazlari Samarqand, Farg'ona vodiysi, Buxoro, Qashqadaryo (Nasaf) va boshqa shaharlar bo'lgan. Ular bilan bir qatorda yanada mahalliyroq bo'lgan Shofiiylik kabi Toshkent va Xorazmdagi sunniylik ilohiyot-

huquqiy maktablari mavjud bo'lib, keyinchalik ular asosiy hisoblanmish xanafiylik maktabiga qo'shilib yoki yo'qolib ketishgan.

Turli mazhablarning huquqiy yo'l-yo'riqlari, ularning o'zaro va boshqa konfessiyalar vakillari bilan munozaralari ko'pincha falsafiy bahslarga aylanib ketar edi. Bu mazhablar huquqiy masalalarni yechishda umumiy manba bo'lmish Qur'ondan tashqari sunnani, ulamo-mujdahidlarning yo'l-yo'riqlarini, diniy jamoaning fikrini, mahalliy urf-odatlarini va h.k.ni turli darajada qabul qilishlaridan kelib chiqar edi. Shunday qilib, turli maktablar faqihlarining qarorlari albatta bir-biridan farq qiladi va bu islomda turli oqim va guruhlarini vujudga keltirar edi. Bundan tashqari turli maktablarning birgalikda amal qilishi, arab sivilizatsiyasi doirasida yangi diniy doktrinalarning ishlab chiqilishi jo'shqin munozaralar vujudga kelishining omili bo'lar edi. Bularning barchasi VIII-IX asrlarda musulmon ilohiyotchi-mu'taziliylar orasida kalom (ilm al-kalom), deb atalgan maxsus fanni vujudga keltirdi.

Xanafiylik sunniylik mazhablarining eng yirigi hisoblanib, asoschisi Abu Hanifa No'mon ibn Sobit (699-767-yy.)dir. Hanafiylik mazhabi qoidalari mo'tadilligi, birmuncha yumshoqligi, qulayligi, xalqlarning mahalliy an'analarini e'tiborga olgani sababli XI asrdan boshlab shimol va sharqqa yoyilgan. Bolqon, Qora dengiz bo'yi, Volga bo'yi, Markaziy Osiyo, Hindiston, Xitoyning cho'l vohalari, Indoneziya orollari, Oltin O'rda xonlari, Hindistondagi Boburiylar, Usmoniylar imperiyasi sultonlari hanafiylik mazhabiga ergashganlar. Hozirgi paytda MDHdagi musulmonlarning ko'pchiligi (Ozarbayjon va Shimoliy Kavkazdan tashqari) va Turkiya aholisi hanafiylar sanaladi. Bu mazhab Suriya (taxminan 40%), Pokiston, Hindiston va Bangladeshda keng tarqalgan. Bu mamlakatlarda islom odat va marosimlarini ijro etishda hanafiylik normalariga rioya qilinadi. Hanafiylar faoliyati islomning mahalliy madaniy an'analar bilan ko'p asrlik aloqalari jarayonida muhim rol o'ynagan. Hanafiy ilohiyotchilar islom diniy-huquqiy

tizimini “Taboqot al-hanafiya”, “Manoqib Abu Hanifa” janrlari bilan, adabiyotni esa tarixiy-biografik asarlari bilan boyitishdi. Hanafiyalar turli etnik tarkibli, o‘ziga xos iqtisodiy, huquqiy ukladli, boy diniy-madaniy an’ana va urf-odatlariga ega Markaziy Osiyoga islomning moslashuviga ko‘maklashdilar³².

Shofiylilik mazhabi Muhammad ibn Idris ash-Shofiyy (767-820) nomidan olingan. Ushbu mazhab ta’limotida hanafiylik va molikiylik mazhablarining ta’siri seziladi. Oddiyligi bois Shofiylilik mazhabi Suriya, Livan, Pokiston, Misrda, shuningdek, Eron va Yaman sunniylari orasida tarqalgan, Indoneziya, Malayziya, Filippin, Tailand va qator Afrika mamlakatlarida ham jamoalari mavjud.

Hanbaliylik (al-xanābila) mazhabining nomi ham o‘z asoschisi, Shofiyyning o‘quvchisi – Ahmad ibn Hanbal (780-855) nomidan olingan. Ular taqlid qilishga, an’anaviy yo‘l-yo‘riqlarga ergashishga qat’iyy turishadi. Ushbu mazhabning paydo bo‘lishi IX asrda Abbosiy xalifalar hukmronligi paytida vujudga kelgan keskin ijtimoiy-siyosiy inqirozning natijasi bilan bog‘liq. Ushbu mazhabning shariatga prinsipial jihatdan ergashishi unga xos bo‘lgan xarakterli xususiyat sanalishi shubhasiz. Unda ishonchli, deb hisoblanuvchi va boshqa fikr-mulohaza yuritishni talab qilmaydigan asosiy qoidalar soddaligi va ommabopligi bilan ajralib turadi. Hanbaliylik mazhabi asosan Saudiya Arabistonida keng tarqalgan.³³

Sunniylik va shialik – islomdagi asosiy yo‘nalishlar hisoblanadi. O‘z navbatida sunniylikda ham, shialikda ham ko‘plab diniy-mafkuraviy va siyosiy oqimlar mavjud. Masalan, VIII-IX asrlarda mu’taziliylar (al-mu’tazila–«ajralgan») oqimi vujudga kelgan. Ular musulmon ta’limotini ratsionalistik ruhda talqin qilganlar, aqlning ko‘r-ko‘rona ishonchdan ustun turishini ta’kidlashgan, biror narsaning haqiqat ekanligiga toki uning aksi ko‘rsatib berilgunga qadar shubha qilishga chaqirishgan. IX asr mu’taziliylik aqidasi rivojlangan davr sanaladi.

Shia (arabcha - ash-shi'a – tarafdor, muxlis) xalifa Ali (r.a) va uning avlodlarini Muhammad (a.s.)ning qonuniy vorislari va ma'naviy izdoshlari, deb hisoblovchi turli guruhlarining umumiy nomi³⁴ hisoblanadi. To'rtinchi xalifa Ali (r.a) Muhammad (a.s.)ning qarindoshi – amakisining o'g'li va uning kuyovi bo'lgan. Xalifa Alining tarafdorlari o'tgan xalifalarning qonuniyligini tan olmaganlar, chunki ular Payg'ambarga qarindosh bo'lmay, diniy jamoa tomonidan "saylangan" edilar. Hokimiyat uchun kurash xalifalikda hokimiyatning kimga meros bo'lishi to'g'risidagi munozaralarga olib keldi. Shialar e'tiqodiga ko'ra Muhammad (a.s.)ning qonuniy izdoshlari Aliga (r.a) taqaluvchi imomlar sanaladi. Shialar rivoyatiga ko'ra Ali (r.a) va uning o'g'illari Hasan va Husayn o'z e'tiqodlari yo'lida aziyat chekib halok bo'lishgan. Ana shu voqealar xotirasi uchun shialar har yili Ashuro kunida motam marosimi o'tkazadilar. Bunda fanatik kayfiyatdagi shialar badanlariga pichoq sanchib va kesib jarohat yetkazadilar, bu bilan ular shialik yo'lida aziyat chekkanlarga hamdardlik, ularga o'z qayg'u-alamlarini namoyish etadilar.

Shialikda ham bir qator oqimlar mavjud: o'n ikki imomga e'tiqod qiluvchi va yetti imomga e'tiqod qiluvchi ismoiliylar, shu bilan birga turli guruhlar chegarasida hosil bo'lgan oqimlar, masalan, druzlar³⁵, ular ichida asosiysi – mahdiylik hisoblanadi. Ular Alining (r.a) avlodlari bo'lmish 11 imomning qonuniyligini tan olishadi. O'n ikkinchi imom IX asrda qayergadir sirli yashiringan va qayerdadir yuribdi, u albatta qachondir xaloskor, najotkor – Mahdiy sifatida paydo bo'ladi.

Shialikning boshqa yo'nalishlari kamroq izdoshlarga ega. Masalan, ismoiliylar – VII asr o'rtasidagi oltinchi imomning o'g'li Ismoil nomidan olingan. Hozirgi paytda Afg'oniston va Tojikistonning tog'li hududi bo'lgan Badaxshonda tarqalgan. Bir-birining o'rnini oluvchi ismoiliy imomlar Og'axonlar sulolasini tashkil etadilar. Osiyodagi musulmonlikka bo'lgan qator diniy-falsafiy qarashlar va mahalliy xalq odatlari ismoiliylar ta'limotiga singib ketgan.

Hadislar

Sunna (urf-odat, an'ana, yo'l) Qur'on bilan bir qatorda musulmon huquqining asosiy manbalaridan biri sanaladi. U Muhammad (a.s.)ning xatti-harakatlari va u yoki bu masalalar yuzasidan aytgan so'zlaridan – hadislardan iborat. Sunniylar Payg'ambarning doimiy ravishda amalga oshirgan xatti-harakatlari (muaqadda), masalan, uning asosiy namozni o'qib bo'lgach, qo'shimcha namozni o'qiganligi, yoki uning ba'zan amalga oshirgan xatti-harakatlari (mustahaba) ham musulmonlar uchun taqlid qilish uchun misol bo'lishini aytadilar. Shariatda musulmonlar xatti-harakatlari: majburiy (farz), lozim, shart bo'lgan (vojib), tavsiya etilgan (sunnat), joiz bo'lgan (halol), bahsli bo'lgan (muboh) kabi turlarga bo'linadi. Nizoli masalalar bo'yicha qarorni qozi chiqargan yoki jamoa fikriga qaralgan. Shu bilan birga nojo'ya, ammo jazoga loyiq bo'lmagan (makruh), taqiqlangan va jazoga loyiq (harom) xatti-harakatlar ham mavjud. Ba'zi islomshunoslar ko'plab xatti-harakatlarni bir-biridan farqlashsa, ba'zilar faqat ikkita, ya'ni bajarilishi majburiy bo'lgan va bajarish taqiqlangan xatti-harakatlarni bir-biridan farqlaydilar³⁶.

Hadislarda arab jamiyatida ijtimoiy munosabatlarning rivojini aks ettiruvchi turli huquqiy normalarni ham uchratish mumkin. Hadislarning yakuniy tahrir qilinishi IX asrda amalga oshirildi. Hadis ikki qismga ajratiladi: 1) isnod (hadis yozilgan paytidan uning birinchi manbasigacha, ya'ni Muhammad payg'ambar (a.s.) yoki uning sahobalarigacha bo'lgan yo'lni, uni kim kimdan olganligi yo'lini qayd qilish); 2) matn (hadisning axborot qismi). To'g'ri, ishonchli, deb tan olingan asarlarga Imom Buxoriy va Imom Muslimlarning «al-Jomi' as-Sahih»lari, Termiziyning «Sunan at-Termiziy», Nasoiy, Ibn Mojjalarning «as-Sunan» asarlarini misol qilib keltirish mumkin va bu kitoblar keng tarqalgan hadis kitoblari sanaladi.

Shuningdek, sunnatlardan nikoh va merosga oid normalar, dalil va sud huquqiga oid qoidalar, qullar haqidagi va boshqa ko'plab qoidalar keltirib chiqariladi. Hadislarda ularning ishonchililigini aniqlash bo'yicha

qayta ishlanganiga qaramay qator ziddiyatli qoidalar mavjud, shuning uchun ularning qanchalik “ishonchliligi”ni hal qilish ilohiyotchi huquqshunoslar va qozilar ixtiyoriga tashlangan. Bunda Muhammad (a.s.) sahobalari va safdoshlari tomonidan aytib berilgan hadislar kuchga ega sanalgan, sunniylardan farqli ravishda shialar esa xalifa Ali (r.a) va uning tarafdorlariga taqaluvchi hadislarnigina haqiqiy, deb tan olishgan.

Islom ta’limotida ijtimoiy-axloqiy huquq va burchlar

Islomda ijtimoiy-axloqiy me’-
yorlarga amal qilish, saxovatli
bo’lish, yaxshilik qilish, muhtojlarga
yordam berish, er-xotinning bir-

biriga nisbatan huquq va burchlarini tushuntirish, ayollarga, ayniqsa, onalarga nisbatan mehr-shafkatli bo’lish va boshqa xayrli ishlarga chaqiriladi. Qur’onda ayollarning insoniy va fuqarolik huquqlari himoyalanaadi: ernaing xotiniga qattiqqo’l bo’lmasligi, ayollarning mol-mulk, merosdagi ulushlari, nafaqalari borasidagi huquqlari va h.k.

Oila qondoshlik yoki o’zaro nikoh orqali bog’langan insonlar jamoasidir. U insoniyat davomiyligini ta’minlovchi eng muhim omil bo’lib, uning mustahkamligi jamiyat barqarorligi va ravnaqining garovi hisoblanadi. Oila bunyod bo’lishining asosi bo’lgan nikoh muqaddas hisoblanadi. Islom ta’limotlariga ko’ra ikki jins vakillari o’rtasidagi jinsiy yaqinlikning yagona to’g’ri yo’li nikoh orqali amalga oshadi. «Nikoh» so’zi arab tilida «uylanish», «qo’shilish», degan ma’nomlarni anglatadi. Shariat istilohida esa, nikoh erkak bilan ayolning o’zaro oila bo’lib yashashga kelishuvidir. Oila qurish jamiyatdagi har bir balog’atga yetgan insonning ixtiyoriy huquqlaridan biridir. Dunyodagi barcha dinlarda oila masalasi, uning tinch-totuvligi hamda mustahkamligiga alohida e’tibor berilganini ko’rish mumkin.

Islomda oila quyidagi shartlarga rioya qilishi qayd etilgan: oilaning bir-biriga munosib odamlardan tashkil topishi; oila qurishdan oldin, avvalo, har bir kishi o’ziga munosib juft tanlashga e’tibor qaratishi lozim. Nikoh qurishdagi tenglikning bunday shakli shariatda «kafoat» deyilib, ya’ni tenglik yetishmasligi nikohga to’sqinlik qilmasa-da, ammo

zaruriy shartlardan ekaniga ittifoq qilganlar; er-xotin orasidagi o‘zaro hurmat va totuvlik; oilada er-xotinlik o‘zaro muhabbat, hurmat hamda mehr-muruvvatga asoslanishi zarur. Bu sifatlar, ayniqsa, o‘zaro munosabatlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Er-xotin bir-birlariga e‘tiborli, barcha narsada xolis, oilaviy sirlarni saqlash, sadoqatli bo‘lishlari talab etiladi. Oilaning sirlarini yoyish kabi holatlar qattiq qoralanadi; erkak kishi o‘zining oila ustuni ekanini hamda zimmasidagi mas’uliyatini his etishi, ayoliga yaxshi munosabatda bo‘lishi ham muhimdir³⁷.

Islom ta’limotida Qur’onga va Payg‘ambar sunnatlariga asoslanuvchi va so‘zsiz bajarilishi shart bo‘lgan diniy va huquqiy me’yorlar va ko‘rsatmalar yig‘indisi shariatdir. Qur’on oyatlarining katta qismi oila va nikoh, diniy marosim va odatlarga oid qoidalar va ko‘rsatmalarni o‘z ichiga oladi.

3.3. Islom ta’limoti

Islom ta’limoti. Islom ilohiyoti, uning asosiy aqidalari. Islom falsafasi – odamning yaratilishi, inson hayotining mazmuni, ezgulik va yovuzlik kurashi to‘g‘risida. Abu Nasr Forobiy va Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlari. Abu Homid G‘azzoliy, Ibn Rushdning falsafiy ta’limotlari. Imom Moturudiy ta’limoti. Kalom falsafasi. Tasavvuf (sufiylik) ta’limoti va tariqatlari. O‘zbekiston allomalarining islom ta’limoti va dunyoviy fanlarni rivojlantirishdagi xizmatlari.

Islom ilohiyoti, uning asosiy aqidalari

Qur’onda “al-islom” atamasi “al-imon” (ishonch) va “ad-din” (din, diniy majburiyatlar yig‘indisi) so‘zlariga yaqin ma’noda 8 marta uchraydi³⁸. Arab tilida "din" so‘zi juda keng

ma’noda ishlatiladi: 1) islomgacha bo‘lgan davrda - "urf-odat", "taomil"; "ajr", "jazo", "mukofat", "savob", "hukm, bo‘ysunish"; 2) din atamasi Qur’onda islomga hamda majusiy, yahudiy va nasroniylar e‘tiqodi va ibodatiga nisbatan ham ishlatiladi (albatta, Alloh nazdida (maqbul) din

Islom (dini)dir... (Oli Imron surasi, 19-oyat). Sizlarning dingingiz sizlar uchun, mening dinim men uchundir (Kofirun surasi, 6-oyat). Ey, siz (ahli kitoblar) – o‘zingiz biladigan narsalar (Musu va Iso) (a.s.)lar haqida (bilib-bilmay) bahslashdingiz?... (Oli Imron surasi, 66-oyat). Allohning (haq) dinidan o‘zga dinni istaydilarimi?! Vaholanki, osmonlaru yerdagi barcha zotlar (farishtalar, insu jinlar) xoh ixtiyoriy, xoh majburiy Unga bo‘y sungandir va Uning huzuriga qaytarilurlar (Oli Imron surasi, 83-oyat). Ammo “din” so‘zining asosiy Qur’oniyl mazmuni islom uchun muhim g‘oyasi bilan bog‘liq, ya’ni Allohga bo‘ysunish, uning amrlariga taslim bo‘lmoq demakdir.

Qur’onda din atamasi a) "Qiyomat kuni", "ajr" ma’nosida; b) aynan bir kishining diniyl e’tiqodi; v) diniyl jamoaning ibodati ma’nosida ishlatiladi (Qiyoslang: (Ey, Muhammad,) albatta, Biz Sizga bu Kitobni haqiqatan nozil qildik, bas, Siz Allohga – dinni Unga (shirkdan) xolis qilgan holda ibodat qiling! (Zumar surasi, 2-oyat). Ayting: “Rabbim meni to‘g‘ri yo‘lga, rost dinga, Ibrohimning hanif – to‘g‘ri diniga yo‘lladi. (U) mushriklardan emas edi” (An’om surasi, 161-oyat); g) “din” atamasi «Yaum ad-din» iborasi tarkibida aynan bir qaror yoki payt (vaqt, kun) ma’nosini anglatadi. Misol uchun “evaziga ko‘ra jazo–mukofot, ajr, ajrim kuni” (Mana shu sizlar (dunyoda) yolg‘on deb o‘tgan Ajrim kunidir (Soffot surasi, 21-oyat). Qiyomat, jazo kuni, qayta tirilish kuni, (U jazo kuni (qiyomatda) mening xatolarimni mag‘firat etishini umid qilurman (Shuaro surasi, 82- oyat). “Qayta tirilgan Kunda meni sharmanda qilmagin!” (Shuaro surasi, 87- oyat. Ularning barchasi Qiyomat kuni yolg‘iz holda Uning huzuriga kelishidir (Maryam surasi, 95-oyat); d) diniyl marosim, diniyl jamoa hayotining ajralmas qismi va h.k. ma’nolarida 100 martadan ortiq uchraydi. "Din" so‘zining asosiy Qur’oniyl mazmuni Allohga bo‘ysunishning majburiyligi va uning hukmronligining cheksizligi g‘oyasi bilan bog‘langan³⁹. Masalan, («A’robiylar: «Imon keltirdik», – dedilar (Ey, Muhammad! Ularga)

aying: «Sizlar imon keltirganingiz yo‘q, lekin sizlar «Islomga kirdik» deng! (Chunki hanuz) dillaringizga imon kirgan emasdir. Agar sizlar Allohga va Uning payg‘ambariga itoat etsangiz, U sizlarga (qilgan yaxshi) amallaringizdan (savobidan) biror narsani kamaytirmas. Albatta, Alloh mag‘firatli va rahmlidir» (Hujurot surasi, 14-oyat, Abdulaziz Mansur. Qur‘oni Karim ma‘nolarining tarjima va tafsiri). Shu oyati karimadan ma‘lum bo‘ladiki, imon bilan islom, mo‘min bilan musulmon mazmun jihatdan farq qiladi. Imon – bu ilohiy ta‘limotni tan olib tasdiq etish bo‘lsa, islom – ilohiy ko‘rsatma va buyruqlarni amalda bajarishdir. Bu oyatda mo‘minlikni da‘vo qilayotgan bir guruh a‘robiylarga Alloh taolo raddiya berib, "Yo‘q! Sizlarda imon yo‘q, balki o‘zrlaringizni musulmon ko‘rsatish uchun amal qilib turibsiz",– degan mazmunda tanbeh bergan"⁴⁰.

Islomshunoslik qomusiy lug‘atida: "Din aqida, shariat va tariqat bobidagi ilohiy ko‘rsatmalarning to‘plamidir". Aqida so‘zi arab. "aqd" o‘zagidan yasalgan – bir narsani ikkinchisiga mahkam bog‘lash ma‘nosini anglatadi. Ko‘plik shakli – aqoid, musulmon kishini ma‘lum narsalar bilan mahkam bog‘lab turadigan e‘tiqodlar majmuyidir. Islomning asosiy aqidasi – "Allohdan o‘zga sig‘iniladigan (iloh) yo‘q! Muhammad Allohning rasulidir"(kalimayi tavhid). 7 aqidani o‘z ichiga olgan mo‘minlikning batafsil ifodasi quyidagicha bo‘lishi mumkin: "Allohga, Uning farishtalariga, rasullariga, kitoblariga, Alloh belgilagan taqdirga, Oxirat kuniga va o‘limdan keyin qayta tirilishga ishonmoq".

Aqoid – diniy e‘tiqodning nazariy qismi, uning ma‘naviy asosi, aqidalar yig‘indisidir. U dinga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi: 1) Allohga; 2) Uning rasullariga; 3) Uning farishtalariga; 4) Uning kitoblariga; 5) Qadarga (taqdir, qismat, yozmish, al-qada’ va-l-qadar) ya‘ni yaxshilik va yomonlik Alloh tomonidan taqdirda belgilangan, «peshonaga yozilgan»ga; 6) Oxirat kuniga; 7) O‘limdan keyin qayta tirilishga ishonish.

Shariat islom dinining amaliy qismidir. U ibodat (usul ad-din) (namoz, ro‘za, zakot, haj) va muomalotga bo‘linadi. Muomalot – fuqarolik huquqi munosabatlarini o‘rganadigan bo‘lim hisoblanadi. Uqubot, deb nomlangan bo‘lim islom huquqining jinoyat va jazo masalalarini o‘rganadi.

Tariqa (tarīqa– aynan «yo‘l», “usul”) atamasi “haqqa to‘g‘ri yo‘l”, “bayon etish usuli, misol tariqasi” ma’nosida Qur’onda mavjud: Ular dedilar: "Ey, qavmimiz! Darhaqiqat, biz Musodan keyin nozil qilingan, o‘zidan oldingi (ilohiy kitob)larni tasdiq qiluvchi haq (din)ga va to‘g‘ri yo‘lga hidoyat qiladigan bir Kitobni (Qur’onni)tingladik (Ahqof surasi, 30-oyat). Shu tariqa Alloh sizlarga o‘z oyatlarini bayon etadi, shoyad (shunda) aqlni ishlatsangiz (Baqara surasi, 242-oyat).

Islom dinining besh asosiy rukni (arab. asos, ustun) – eng muhim beshta vazifa: 1. Imon, ya’ni Allohning yagonaliliga, Muhammad Rasullohligiga ishonish ("La ilaha illallah, Muhammadur rasululloh". Kalimayi shahodat); payg‘ambarlariga, kitoblariga, avvalam bor Qur’onga ishonish; Zabur, Tavrot va Injilda zikr etilgan payg‘ambarlar va b. 2. Namoz. Har bir musulmon kishining kuniga besh mahal poklanib, qibla tomonga Makkaga yuzlangan holda amalga oshiradigan ibodati. 3. Ro‘za (fors., kunduzgi ish; arab. saum – biror narsadan o‘zini tiyish ma’nosini anglatadi)yilda bir oy – qamariy taqvimning Ramazon oyi davomida kunduz kunlari yeyish-ichish va jinsiy aloqada bo‘lishdan tiyilish. 4. Zakot – arab tilidan poklash ma’nosini bildiradi. Mulk va daromaddan olinadigan shart bo‘lgan moliyaviy haq bo‘lib, zakot miqdori shariat tomonidan belgilangan bo‘lib muayyan boylikka ega bo‘lgan musulmonlar zakot beradi. 5. Haj – jismoniy va moliyaviy jihatdan qodir bo‘lgan kishi uchun umrida bir marta Makka shahridagi Ka’bani ziyorat qilish va ushbu ibodat o‘z ichiga oladigan arkonlarni ado etish hisoblanadi.

Islomda farz qilib qo'yilgan asosiy shartlardan biri namoz bo'lib, kecha-kunduzda besh mahal (bomdod, peshin, asr, shom, xufton) namozlarini o'qish farz hisoblanadi. Namozni kishi bir o'zi yoki jamoa bo'lib o'qishi mumkin, lekin juma kuni peshin namozi masjidda o'qilishi ma'qullanadi. Erkaklar va ayollar alohida jamoa bo'lib namoz o'qiydilar, er va xotin jamoatdan alohida bo'lgan holat bundan mustasno. Mastlikda, alahsirash va karaxtlik paytida namoz o'qilmaydi. Tahorat uchun suv bo'lmagan paytda pokiza yer, qum, tuproq, tosh bilan tayammum qilinadi.

Ramazon ro'zasini vaqtida ado qilish ham islomda farz qilingan amallardandir. Dastlab ro'za tutish Muhammad (a.s.) Madinaga hijrat qilganidan bir yarim yil o'tgach, 624-yildan boshlangan. 30 kun mobaynida sog'lom, balog'at yoshidagi musulmonlarga farz qilingan. Ro'za bu tong otgandan to quyosh botguncha yemoq, ichmoq, jinsiy aloqani, g'iybatni, chaqimchilikni va hokazo harom qilingan narsalarni niyat bilan tark qilmoqdir. Quyosh botishi bilan taqiqlar to'xtaydi, biroq haddan ortiq yeyish-ichish ma'qullanmaydi, bu vaqtda gunohdan saqlanish, taqvodorlar suhbatida bo'lish, Qur'onni o'qish, o'zaro nizolarga chek qo'yish, sadaqa berish, kabilar bilan mashg'ul bo'lish joiz.

Quyidagi odamlarga ro'za farz bo'lmaydi: 1. Musulmon bo'lmaganlarga. 2. Aqli joyida emaslarga. 3) Balog'atga yetmagan yosh bolalarga. Shuningdek, Musofirga, bemorga, hayz yoki nifos ko'rgan ayolga ham ro'za tutish farz bo'lmaydi, lekin ular safardan qaytganda, tuzalganda, poklanganda qazosini tutib beradilar. O'ta qari shaxs, yoki homilador, emizikli ayol, yoki musofir ro'za tutishdan o'jiz bo'lsa, bular ro'za tutmaslikka ruxsatlilar, deb hisoblanadi. Keyin ro'za tutishga qodir bo'lib qolsa, qazosini tutadi, yoki har bir tutmagan kuni uchun bir miskinga sadaqai fitr miqdorida taom beradi, yoki fidyasini qazo qiladilar.

Zakot (arab. o‘shish, poklanish) ham diniy, ham ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lib, musulmonlar mol-mulki, boyliklaridan faqir-miskinlarga berilishi shart bo‘lgan moliyaviy haq zakot hisoblanadi. Zakotning shartlari: balog‘at yoshiga yetgan va aqlu hushi joyida bo‘lgan, musulmon bo‘lishi, hur va ozod bo‘lgan, nisob miqdoriga yetgan jamg‘arma mol-dunyoga ega bo‘lishi lozim.

Qodir bo‘lgan musulmonga umri davomida kamida bir marta haj qilishi farz qilingan. «Haj» so‘zi (biror ishni) «qasd», «maqsad qilish», «niyat qilish», «yuzlanish» ma‘noni anglatadi, shar‘iy istilohda esa maxsus amallarni ma‘lum bir joyda, muayyan vaqtda ado etishni qasd qilishdir. Maxsus joy – Masjidul Harom, Mino, Arafot va Muzdalifa hajning bosh rukni Arafot maydonida turish muayyan vaqt, Zulhijja oyining to‘qqizinchi kuni bo‘lishi shart. Maxsus amal esa Baytullohni tavof qilish, Safo va Marva orasida sa‘y qilish, Arafotda turish, Muzdalifada tunash va shaytonga tosh otishdir.

Taqvodor musulmon kishi har bir xayrli ishni “Bismilloh” (Alloh nomi bilan) iborasi bilan boshlashi lozimligi ta‘kidlanadi. Qur‘onning barcha suralari (Tavba surasidan tashqari) «Bismillahir-rahmanir-rahim» (Mehribon va rahmli Alloh nomi ila) so‘zlari bilan boshlanadi. Ushbu ibora musulmonlar tomonidan tez-tez takror aytiladi, masalan, ovqatlanishdan avval, nutq boshida va h.k.

Islomda asosan ikkita rasmiy diniy bayram mavjud. “Hayit” – arabcha “iyd”, ya‘ni bayram demakdir. Ro‘za hayiti (arabcha nomi “iyd al-fitr”) qamariy shavvol oyining 1-kunida va Qurbon hayiti (arabcha nomi “iyd al-adho”) zulhijja oyida keng nishonlanadi. Bundan tashqari mavlid – Muhammad (a.s.)ni yodga olish kuni, laylatul qadr, me‘roj – Payg‘ambarning Alloh huzuriga arshi-a‘loga ko‘tarilishi va boshqa e‘tiborli sanalar ham mavjud. Shia musulmonlari imomlar Ali (a.s.), Husan (a.s.) va boshqalarni xotirlab maxsus bayramlarni nishonlaydilar.

Islom falsafasi

Islom falsafasi odamning yaratilishi, inson hayotining mazmuni, ezgulik va yovuzlik kurashi to'g'risidagi Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn

Sinoning falsafiy qarashlarida, Abu Homid G'azzoliy, Ibn Rushdning falsafiy ta'limotlarida, Imom Moturidiy ta'limoti va kalom falsafasida o'z aksini topgan. Buyuk mutafakkirlarimiz o'ziga xos falsafiy ta'limotlari bilan ilm-fanning turli sohaları rivoj topishiga turtki berdilar. Al-Forobiy «Ikki qarash jam qilingan kitob»ida Yunon faylasuflari Aflotun va Arastuning qarashlarini islom ilohiyatiga yaqinlashtirishga urindi. Forobiy kabi Ibn Sino ham vujudni ikki qismga ajratadi:

1) "Vojib ul-vujud" (ya'ni Alloh – Birinchi Sabab – hamma narsalarning asoschisi va boshi – Allohning bo'lishi zarur);

2) "Mumkin ul-vujud" (ya'ni Allohdan kelib chiqqan barcha narsalar (odam, o'simlik, quyosh)ning bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin), degan g'oya ilgari surilgan. Forobiy va uning mantiqiy qarashlarini davom ettirgan Ibn Sinoning asarlaridan jahon olimlari keng foydalanganlar.

Musulmon madaniyatida bilimga bo'lgan munosabat Yunon-Rim falsafasidagidan farqlanadi. Islomshunoslikda "ilm" atamasining har xil izohlari mavjud. Qur'onda "ilm, (ko'pl. – bilim)" so'zi va uning ildizidan tarkib topgan o'zakdosh so'zlar taxminan 765 marta uchraydi, uning turli ma'nolari mavjud. 1. Mutlaq bilim (Allohning bilimi – barcha narsadan xabardorlikdir). 2. Inson bilimi a) islom dini ilmlari: ilm al-hadis, ilm al-kalam va h.k., b) dunyoviy bilimlar⁴¹. Jahonda tan olingan amerikalik sharqshunos Frans Rouzentel o'rta asrlarda islomdagi ilm mavqyeiga bag'ishlangan monografiyasida ushbu davrning eng muhim ilmiy-falsafiy, bilim nazariyasiga oid gnoseologik muammolarini yoritgan. Ushbu fundamental tadqiqot manbalarni batafsil o'rganishda muallif boy qo'lyozma fondidan foydalandi va qiziqarli yangi ma'lumotlarni kitobiga kiritdi. Hadisshunoslar,

mutakallimlar “bilim” tushunchasiga to‘g‘ri keluvchi ta‘rif izlash ishiga katta hissa qo‘shganlar. Har bir ilohiyotga doir kitob “ilm” ta‘rifini muhokama etuvchi “Bilim kitobi” deb nomlangan qismga ega bo‘lgan. Bu an’anani F.Rouzentel fikricha Ismoil al-Buxoriy (810-870) boshlab bergan. Al-Buxoriyning “Bilim kitobi” “oliy ta‘lim metodikasiga” bag‘ishlangan, ya’ni uning davrida “bilim” metodologiyasini muhokama qilish hadisshunoslikning ajralmas qismi hisoblangan. Keyinchalik hadisshunoslikda, kalomda “bilim” muammosini muhokama qilish yana bir muhim maqsadga – bilimning haqiqiy dinga doir imon bilan bog‘liqligini ko‘rsatib berishga xizmat qiladi. Demak, hadisshunoslikda bilim ham nazariya, ham amaliyotning kaliti hisoblangan⁴².

Islom ilmi uchun arab tilini, kamida arab tilidagi atamalar ma’nosini bilish muhim hisoblanadi. Shu munosabat bilan bu yerda asosiy tushuncha va atamalar arab transliteratsiyasida, ya’ni arabcha so‘zlarning kirill yoki lotin alifbosida yozilganini aytib o‘tish joiz. Ularni ona tili vositalarida tarjima qilish mazmunning buzilishiga olib keladi.

Qur’onda “ilm” so‘zi va undan hosila so‘zlar 765 marta uchrashini yana bir bor qayd qilgan holda, har qanday ilm kabi uning ham o‘z o‘rganish predmeti mavjudligini ta’kidlash lozim. *Islom ilmi* Qur’onni turli usullar bilan izohlaydi.

Tafsir | Tafsir – Qur’on matnini tarixiy-filologik, ya’ni so‘zni o‘zining davriga mos asl ma’nosida sharhlaydi (ahl az-zahir). *Kalom* va uning turli maktablari, masalan, moturidiya ta’limoti (asoschisi – Abu Mansur al-Moturidiy) ta’vil, deb atalmish metoddan foydalangan. *Tasavvuf* va ismoiliylikda Qur’onning “yashirin, botin” mazmuni (ahl al-botin)ni izlashga yo’naltirilgan majoziy va ramziy sharhlash ham qo‘llaniladi. Ismoiliylar o‘z imomlari va ularning vorislarigina Qur’on oyatlarining botin ma’nosini anglashga qodir, deb hisoblaganlar. Islom falsafasi va kalomda bir xil metod – ta’vildan

foydalanadilar. Al Forobiy islomni jamiyatdagi axloqiy-huquqiy munosabatlarni boshqarishning muhim “siyosiy san’at”i (sina’a siyasiya) sifatida qarash an’anasiga asos soldi. *Sunnat* taqvodor hayot tarzi va muammolarni yechishning modeli sifatida ya’ni Muhammad Payg’ambarning hayoti, uning muomala va xatti-harakatlari, fikr-mulohazalari va loyiq, deb bilgan, munosib ko’rgan ma’qullashlari (taqdir), qilgan ko’rsatmalari to’g’risidagi rivoyatlarni o’rgatadi. Bular sunniylarning hadislar (arab. – xabar, yangilik) va shialiklarning xabarlar to’plamini tashkil etadi. *Fiqh* islom huquqi Qur’on va sunnat asosida ibodat bilan bog’liq amaliyot qoidalarini belgilab beradi, musulmonlarning bir-birlari bilan va o’zga konfessiyadagilar bilan o’zaro munosabatlarini tartibga soladi. Fiqh – islom huquqi va qonunchiligi manbayi, uni diniy huquq bilimdonlari bo’lmish faqihlar sharhlaydilar. Muftiy – shariatni sharhlovchi, ma’naviy va fiqhiy masalalar bo’yicha xulosa beruvchi shaxs. *Balog’at ilmi* tahsil qilish orqali Qur’on va hadislarning o’ziga xos nozik ma’nolarini to’g’ri tushunish va anglashga yordam beradi va da’vatda qo’llaniladigan tilning psixolingvistik usullari va vositalarni o’rganadi.

**Kalom
falsafasi**

Ilk islomda aqidaviy, siyosiy va fiqhiy masalalardagi ixtiloflar kalom (‘ilm an-nazar va-l-istidlal)ning paydo bo’lishiga olib keldi. VIII asrda islomda aqidaviy, siyosiy va fiqhiy masalalardagi munozaralar kalom (‘ilm an-nazar va-l-istidlal)ning – islom ilohiyoti nazariyasining paydo bo’lishiga sabab bo’ldi. Kalom (arab. – ayn. qamish qalam. 1) so’z, jumla, gap; 2) ravon nutq), tarafdorlari mutakallimlar, deyiladi. Kalom islom ilohiyotini aql va tafakkur yordamida asoslashga harakat qiladi. Bu borada deduktiv usuli (istidlal) qo’llaniladi. Bu nazariy mulohaza ma’lum qoidalardan, misol uchun islom aqidalaridan, xususiy masalalarga qarab yuritilish va mantiqiy xulosa chiqarish usuli, degan ma’noni anglatadi. Kalom turli diniy-siyosiy guruhlar (xorijiyalar,

qadariylar, jabariylar, murji'iyalar va h.k.) paydo bo'lishi bilan bog'liq bahslar jarayonida vujudga kelgan va tarqalgan. O'rta asrlarda kalom atamasi islomiy adabiyotda keng ma'noda ishlatilar edi va har bir diniy-falsafiy mulohaza ma'nosini anglatar edi. Tor ma'noda kalom – diniy aqidalarni aqliy dalillar bilan mustahkamlovchi islom ilohiyot ilmidir. Mutakallimlar ommaviy munozaralarda aql-idrokka asoslangan yo'lni va mantiqiy isbotlash uslublarini keng qo'llaganlar. Bu ularni faylasuflar bilan yaqinlashtirgan. Kalomning tasavvufdan farqi shundaki, biri yangi bilim vositasi sifatida aqlni ishlatsa, ikkinchisi haqiqatga erishish uchun intuitiv tarzda o'z tariqatiga oid maxsus amaliyotga tayanadi. Mutakallimlar ulamolar fikrlariga taqlid qilishdan ko'ra islom aqidalardan mustaqil tarzda mantiqiy xulosa chiqarishni afzal bilganlar.

Bu bilan mutakallimlar kalomni bid'at, deb e'lon qilgan salafiyulardan ajralib turadilar. Salafiyalar (arab. salaf -"ajdodlar", "o'tmishdoshlar") - islomning turli davrlarida ilk musulmon jamoasi "solih ajdodlar" e'tiqodi va turmush tarziga rioya etishni da'vat etib, keyingi davrda kiritilgan barcha yangiliklarni bid'at, deb e'lon qilgan musulmon din arboblarning umumiy nomi.

Kalomning yirik namoyandalari bo'lgan al-Ash'ariy (873-935) va al-Moturidiy (870-944) "naql" va "aql" tarafdorlarini murosaga keltirishga uringanlar. Imom al - G'azzoliy (1111-y. v.e.) kabi mashhur musulmon ulamolari kalom ilmi haqida o'z zamonlari va bilimlariga qarab ijobiy va salbiy fikr bildirganlar. Ibn al-Jauziy fikricha kalom ko'pchilik mutakallimlarni shubhaga solgan, ba'zilarni – dahriylik (ilhad)ga yo'naltirgan. Ash'ariylar maktabi asosan shofi'iyalar orasida tarqalgan bo'lsa, moturidiylik hanafiylik doiralarida ko'plab tarafdorlarga ega bo'ldi va xususan, Movarounnahr musulmonlarining asosiy aqidasi ga aylandi. XIII asrdan kalom Ibn Sino asos solgan Sharq falsafasi bilan yaqinlasha boshladi. Natijada arab tarixshunos va faylasuf

olimi Ibn Xaldun (1332 –1406) fikricha kalom va falsafani bir-biridan ajratish mushkul bo‘lib qoldi.

Kalom tomonidan ishlab chiqilgan ratsionalistik yo‘l-yo‘riqlar, tafakkur qilish va bahs-munozara yuritish usullari keyingi teologik maktablar tomonidan qabul qilingan va ijodiy ravishda qayta ishlangan⁴³.

Islom falsafasi G‘arbiy Yevropa falsafiy tafakkuriga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Masalan, XIII-XVI asrlarda averroizm, ya‘ni Ibn Rushd (Averroes)ning dunyoning abadiyligi va yaratilmaganligi, barcha odamlar uchun umumiy, yagona dunyoviy aqlning individual jonlarning substansial (butun borliqning birlamchi) asosi ekanligi haqidagi ta‘limoti keng rivojlandi. Ibn Rushd asarlarining lotinchaga tarjimasini orqali averroizm G‘arbiy Yevropaga tarqaldi, ammo u katolik cherkovi tomonidan tanqid qilindi va quvg‘in ostiga olindi.

**Tasavvuf
ta‘limoti va
tariqatlari**

VIII-X asrlarda islomda sufiylik (tasavvuf) paydo bo‘ldi. Ko‘pchilik olimlarning fikricha bu atamaning etimologiyasi “suf” – jun so‘zi bilan bog‘liq. Bu fikr o‘z davrida o‘rta asrlar

musulmon mualliflari tomonidan ham aytilgan bo‘lib, qo‘pol ishlov berilgan jun kiyim tarkidunyo qilgan zohidning odatdagi belgisi sanalgan. Ko‘plab sufiylarning boshlanishi shunga borib taqaladi. Sufiylarning ko‘pchiligi “svf” o‘zagini “sof”, “pokiza” so‘zining ma‘nosi yoki “ahl as-suffa” (“kursi”, “maktab”, “ayvon”, “soyabon”) iborasi bilan bog‘laydilar, bu ibora Payg‘ambar (a.s.)ga juda sodiq va taqvodor, xudojo‘y kambag‘allarga nisbatan qo‘llanilgan. Ular “suffa”da aylana bo‘lib o‘tirishib, borliqning mazmun-mohiyati, Allohning sifatlari va shular haqida suhbatlashishni yoqtirishgan. G‘arbiy yevropalik olimlar to XX asr boshigacha “sufizm” so‘zi yunoncha “sofiya” (oqillik, ziyo, donishmandlik)dan kelib chiqqan, deb hisoblashardi⁴⁴. Hozirda sufiylikning ma‘nosi “jun”, “po‘stin” degan

soʻzdan kelib chiqqan, degan fikr shunchalik nozik diniy falsafiy maktab boʻlmish sufiylikni ifodalash uchun juda soddalik qiladi, chunki sufiylar orasida poʻstin kiymaydiganlari ham boʻlgan, deb hisoblaydiganlar ham kam emas. Shuning uchun koʻp olimlar bu talqinning toʻgʻriligiga shubhalanishadi.

Sufiylik doirasida Allohning ismini xotirlash yoki maʼlum xatti-harakatlarni ado etish – zikr, qoʻshimcha namoz oʻqish – nafila va b.lar vujudga keldi.

Falsafa va kalom ilmi bilan boyigan sufiylik ancha ommaviy oqimga aylandi. Unda koʻplab sufiylikning “tariqat” deb atalgan jamoalari vujudga keldi. Bu ibora original etimologiyada sufiyning mistik va diniy-axloqiy jihatdan oʻz-oʻzini kamolotga yetkazishi, intuitiv ravishda haqiqat (al-Haqq)ga erishish usulini, fikr-mulohaza va psixofizik mashqlar orqali unga, yaʼni haqiqatga aloqadorligini anglatadi. Oʻz taraqqiyotining ana shu bosqichida tariqat sufiylikning mohiyatini asta-sekinlik bilan oʻzlashtirishni, ruhiy tajriba orqali mushohada qilishni anglatadi. Keyinchalik sufiylik guruhlarining institutsionallashuvi boshlanishi bilan qator yoʻnalish va maktablar paydo boʻladi va “tariqat” atamasi oʻz mazmunini kengaytirib, bu maktablarga nisbatan qoʻllanila boshlandi.

Sufiylikda taʼlimning muvaffaqiyati muridning oʻz oʻqituvchisi, shayx bilan tenglashishga, unga oʻxshashga qanchalik darajada intilishiga bogʻliq. Bu “uning shaxsiga qorishib, aralashib ketish”, keyin esa Allohga qoʻshilishning asosiy yoʻlidir⁴⁵.

Sufiylikdagi meditatif tajriba din psixologiyasi uchun oʻziga xos qiziqish oʻygʻotadi. Uning faol va passiv turlari bir-biridan farqlanadi. Passiv meditatsiya – bu diqqatning konkret real yoki tasavvur qilinuvchi detallar – naqsh, husnixat, harf va shu kabilarga yoki mavhum tushunchalar – Alloh, muhabbat, erkinlik va shu kabilarga toʻplanishidir. Meditatsiya konkretlikni detallashtirish tajribasidan boshlanadi.

Masalan, e'tiborni husnixatga to'plash jarayonida fikr va ruhdagi ichki tartibsizlik tartibga keladi, qo'rqinch va g'azab, jahl va tashvish pasayadi. Allohning 99 ismiga e'tiborni to'plash sufiylardagi faol meditatsiyaga misol bo'la oladi.

Allohni doimiy eslash va bu hissiyotni mustahkamlash, "zikr" orqali erishiladi. Sufiylar bunda o'zlarining Alloh bilan to'xtovsiz aloqada ekanligini his qiladilar. Allohga erishish yo'lining bosqichlari quyidagilardir: 1) asketizm, o'zini tartibga solish va irodani mustahkamlashga ko'maklashadi; 2) ilohiy muhabbatni his qilishga xalaqit beruvchi qo'rqinchni, eng avvalo, o'lim qo'rqinchini yo'qotish; 3) jannatga, oliy ilohiy huzur-halovatga intizorlik; 4) Allohga muhabbat, u Alloh bilan o'zaro muhabbatga cho'lg'anish hissida aks etadi⁴⁶.

Raqs sufiylikda o'ziga xos harakat meditatsiyasi sanaladi. Bunday xatti-harakatlarni qo'llashning turli usullari mavjud. Faol meditatsiya sufiyga Alloh bilan birlashishni his etishga ko'maklashadi. Darvishlar raqsi, ularning aylanishi va tanalarining boshqa holatlari, muzika va qo'shiq aytish ruhiy ekstazga erishishga yo'naltirilgan. Sufiylik poeziyasi allegorik shaklda Allohga muhabbatni kuylaydi, chunki unga hamma vaqt ham U haqidagi bahs-munozaradagina emas, balki o'z ruhini takomillashtirish orqali erishish mumkin. Shuning uchun sufiylar so'zdan ko'ra psixotexnik amaliyotni ustun qo'yishadi. E'tiborga loyiq joyi shundaki, dinlar o'rtasidagi tafovutlar diniy tajriba darajasida emas, balki tushunchalar, ya'ni og'zaki darajada, aqidaviy bahslar jarayonida yuz beradi. Jaloliddin Rumi bu fikrni fil haqidagi masalda isbot qilib beradi: yaqinda Hindistondan keltirilgan filni tor bir xonaga qamab qo'yishadi. Unga kirishga faqat qorong'i tushgandagina ruxsat berishadi. Qorong'ilikda hech narsani ko'rmay, qiziquvchan tomoshabinlar fil tanasining turli joylarini paypaslab ko'rishadi va filning qanaqa ekanligi to'g'risida bahslashadilar. Uning xartumiga tekkan kishi: "Fil suv oqib tushadigan tarnovga o'xshaydi" desa, uning qulog'iga qo'l tekkizgan

odam: “Sen yolg‘on aytyapsan. Bu hayvon yelpig‘ichga o‘xshaydi” deydi. Uchinchi odam uning oyog‘iga qo‘l tekkizib, “U yo‘g‘on yog‘ochga o‘xshaydi” deydi. Bu odamlarning barchasi bu hayvonni ko‘rmasdan, uni turlicha tasavvur qiladilar. Bordiyu ularda sham bo‘lganda edi, ularning gaplarida ziddiyat bo‘lmas edi, deyiladi masal yakunida. Masal syujeti Alloh to‘g‘risida to‘liq bilim bo‘lmagan holda u to‘g‘risida bo‘luvchi bahs-munozaralarga o‘xshab ketadi.

XI asr oxiri XII asrning o‘rtalarida Xurosonda doimiy o‘quvchilarga ega bo‘lgan xonaqohlarda “ustoz (shayx, murshid, pir) – shogird (murid, o‘quvchi)” munosabatlari, ya’ni silsila vujudga keldi va butun islom olamiga tarqaldi. Uning markaziy shaxsi ustoz (pir) bo‘lib, shogird (murid) bilim olishda va boshqa masalalarda unga yagona yo‘l boshlovchi sifatida butunlay bo‘ysunar edi. XII asr oxiriga kelib silsila–ya’ni “pir – murid” munosabatlarining uzluksiz genealogik zanjiri o‘z takomiliga yetdi. Silsila tariqatning hayotiy asosi sifatida doimo qo‘llab-quvvatlanar edi. Unda muridning o‘rni ta‘lim yo‘li bilan unvon olish orqali ezoterik xarakter kasb etdi. Mavhum mulohazalarga berilish yoki diniy avtoritetlarga, muqaddas matnlar “so‘ziga” so‘zsiz ergashishdan farqli o‘laroq, sufiylarning amaliy yo‘li azaldan inson ruhining har qanday harakatini chuqur tahlil qilishga, shaxsiy kechinmalarga e‘tibor berishga va diniy haqiqatlarni ichki anglashga yo‘naltirilgan edi.

Xorijda Markaziy Osiyodagi ba’zi sufiylik maktablari (birinchi navbatda Naqshbandiylik va Yassaviylik)ning o‘rganilishi sufiylikning O‘rta asrlardan hozirga qadar rivojini kuzatishga imkon beradi. O‘zbekistonda sufiylikni o‘rganish B.Bobojonov, X.Yuldoshxo‘jayev, N.Komilov, I.Usmonovlarning asarlarida o‘z aksini topgan. Mamlakatimizda sufiylikning ilmiy tadqiq etilishi nisbatan kam. Tarjima adabiyotlarini o‘qish esa tarjimaning ko‘pincha ikkinchi tildan olingani bilan yanada qiyinchilik tug‘diradi⁴⁷. Bu sharoitda “buzuq telefon” tamoyiliga ko‘ra mazmun o‘zgarib ketadi, iboralar noto‘g‘ri tarjima

qilinadi. Keyingi bir necha yilda dinshunoslikda sufiylik tarixi va falsafasini yoritishda yangi tushuncha va atamalar paydo bo'ldi. Masalan, sufiylik atamasining kelib chiqishiga oid qator gipotezalar qayta ko'rib chiqildi.

Sufiylik juda erta jamiyatning yuqori qatlamiga mansublik va ezoterik (yashirin, faqat tanlangan kishilarga ma'lum bo'luvchi) xarakter kasb etdi. Ya'ni uni Allohni bilish sirlaridan xabardor bo'lgan tor doiradagi qatlam tushunar edi. Shialikda va uning ko'plab yo'nalishlaridan biri bo'lgan ismoiliylikda o'zlarining zohid-sufiylar uyushmasi tarkib topgan, ular boshqa sufiylik jamoalaridagi diniy-mafkuraviy qoidalarni, tashkiliy tamoyillarni va marosimlarni u yoki bu darajada o'zlashtirib olganlar. Qur'on matnlarini ramziy-majoziy izohlash, undan faqat xabardor bo'lganlargagina ma'lum bo'lgan botiniy mazmunni chiqarib olish ismoiliylar mistik ta'limotining muhim tarkibiy qismlariga kirar edi. Sufiylik shuningdek, okkultizmga oid (ya'ni olamda sirli, yashirin, g'ayritabiiy kuchlar mavjudligini e'tirof etuvchi) bilimlar: alximiya, fiziognomika, harf va sonlar timsollariga oid fanlar (al-jafr)ning elementlarini qabul qilgan edi. Bu esa sunniylik avtoritetlari tomonidan sufiylikning tanqid qilinishiga olib keldi.

Ko'plab sufiylarning tasavvuriga ko'ra shayxdan muridga sufiylik bilimi va "baraka"sini berish – bu uzoq ta'lim olishni talab qiladi. Unga erishgan shogird ustozni qo'lidan sufiylik hirqasini oladi, bu unga mustaqil ravishda xutba (va'z) o'qish huquqini beradi. Muridlar musulmon yurtlaridagi o'z uylariga qaytib kelishgach, u yerda sufiylikni o'rganuvchi guruhlar va xonaqolar tashkil etishar va o'z o'quvchilarini tayyorlar edilar. Bu sufiylikning tezda tarqalishiga olib keldi. An'anaga ko'ra XII-XIV asrlarda sufiylikda 12 ta asosiy tariqatlar⁴⁸ vujudga kelgan. Markaziy Osiyo musulmon dunyosida eng keng tarqalgan Kubroviylik, Xojagon-Naqshbandiylik, Yassaviylik, Ishqiylik⁴⁹ va boshqa sufiylik maktablarining beshigi bo'ldi.

Sufiylik falsafasi Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy va boshqa ko'plab mutafakkirlar, olimlarning dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatgan. Markaziy Osiyodagi sufiylikni tadqiq etgan B.Radtke, F.Mayer kabi olimlar mo'g'ul bosqinchiligiga qadar bu mintaqada islomni o'ziga xos ko'ra olgan ilohiyot va huquqqa oid maktablar mavjud edi hamda ular zohidlikning alohida turlari va din yo'lida fidokorlik qilgan shaxslarni yetishtirib chiqargan, degan fikrni bildirgan edilar. Ko'pincha ularning o'zi shunga o'xshash maktablarning bitiruvchilari bo'lib, ularni klassik sufizmdan farqli ravishda intellektual sufizm deb atash qabul qilingan. III-IV asrlarda mistitsizmning tashkiliy shakllari to'liq shakllanmagan edi, shu sababli o'zgaras, barqaror maktablar haqida gapirish mumkin emas⁵⁰.

O'rta asrlarda sufiylik ittifoqlari islomning tarqalishiga, ayniqsa, islom dunyosining chekka hududlari bo'lmish G'arbiy va Markaziy Afrikaga, Hindiston va Markaziy Osiyoga yoyilishiga ko'maklashgan. Yangi va eng Yangi davrda esa sufiylik musulmon Sharqida ham, G'arbda ham diqqat bilan o'rganiladigan obyektga aylangan. O'rta asr an'analariga ergashib, musulmon olimlari uni yoki haddan ortiq maqtashadi yoki haddan ortiq tanqid qilishadi. G'arbiy Yevropa, Amerika va Yaponiya sharqshunoslari esa umuman olganda sufizmga obyektiv baho berishsada, ba'zan ularda ham sufilyikka xristianlik ta'limotining ta'sirini bo'rttirishga, undagi tushunchalarni zamona-viyalashtirishga moyillik bor.

Biroq sufilyikning evolyutsiyasi murakkab va ziddiyatli bo'ldi. Zohidlik harakatidan vujudga kelib, dunyoviy hayotdan, ayniqsa, siyosatdan uzoq ekanliklarini alohida ta'kidlagan sufiy shayxlar vaqt o'tishi bilan jiddiy ijtimoiy va siyosiy obro'ga ega bo'lishdi. XII asr oxiriga kelib sufiy rahnamolar hukmdorlar topshirig'iga ko'ra diplomatik vazifalarni ham bajara boshlagan. Keyinroq sufylarni siyosatga tortish yanada faollashdi. Biroq ayni ana shu jarayon, ya'ni

sufiylarning (amalda siyosatlashuvi va dunyoviylashuvi), ko'plab shayxlarning o'tmishdagi asketizm va mistikadan voz kechishi ularning islom dunyosiga ta'siri yo'qolishiga olib keldi.

Tariqat tushunchasining mazmuni vaqt o'tishi bilan o'zgarib bordi, unga islomdagi turli mazhablar har xil izoh beradilar. IX—X asrlarda tariqat tushunchasi mistik muroqaba va mushohadaga moyil bo'lgan kichik guruh musulmonlarning individual ma'naviy-ruhiy tajribani amaliy o'zlashtirishini anglatardi. Bu yerda mistik (yunon. mystikos – sirli) tajriba – aql va hissiyotdan yuqori bo'lgan usul (tariqa)ni qo'llash ma'nosini beradi. Ushbu yo'lning maqomat, deb atalgan bosqichlarini o'zlashtirish bu yo'lni tanlaganlardan o'ziga xos meditatsiya ko'nikmalarini, psixofizik mashqlarni takomillashtirishni, qat'iy tartibni talab qilardi. Tariqatda insonning o'z ekstatik (jazava, qattiq hayajon) holatini an'naviy-ruhiy rivojlantirishi g'ayriixtiyoriy, inson irodasiga bog'liq bo'lmagan holda Alloh tomonidan in'om etiladi, deb tushuniladi.

XI – XII asr o'rtalarida musulmon dunyosida ustoz (shayx, murshid, pir)dan shogird (murid)ga o'tkaziluvchi ushbu yo'lni o'rganishga ommaviy kirishildi, asoschi tomonidan o'z bilimlarini o'tkazish usullari, «tasavvuf an'analarining o'ziga xos tarqalish zanjiri» – silsila vujudga keldi. Tariqatni o'rganish jarayonining tashkillashgan va iyerarxiyaviy (quyilarining yuqorilarga bosqichma-bosqich bo'ysunishi) jarayoni turli sufiylik jamoalari tarkib topishini tezlashtirdi, bu jamoalar ilgariyidek tariqatlar nomini o'zlarida saqlab qoldilar.

Shunday qilib, tariqat tushunchasi kengaydi va bu tushuncha ostida usul yo'lining yagonaligi, bilimni uzatish zanjiri va jamoaning tashkiliy shaklini tushuna boshladilar⁵¹. S.M.Prozorovning fikricha⁵² “normativ” islomning islomlashgan xalqlar ma'naviyati bilan birlashib ketishi natijasida islomning ko'p shakllarda namoyon bo'lganligi islom madaniyati va fanining taraqqiy etishiga imkon berdi, islomning

mafkuraviy tizim sifatidagi hayotiylikini ta'minladi. Musulmon hamjamoasi ichida islom turli shakllari teng huquqliligining tan olinishi boshqa din va e'tiqodlar shakllarining ham shundayligi tan olinishiga olib keladi. Xuddi ana shu narsa insoniyat jamiyatidagi bag'rikenglikning asosi bo'lmog'i kerak.

**O'zbekiston allomalarining
islom ta'limoti va dunyoviy
fanlarni rivojlantirishdagi
xizmatlari**

Mamlakatimizda islom ta'limoti va dunyoviy fanlarni o'rganish va undan xalqimizni bahramand qilishdek xayrli ishlarga katta e'tibor berilmoqda.

Davlatimiz rahbari tashabbuslari bilan tashkil etilgan O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, "Mir Arab" Oliy madrasasi allomalariga diniy-ma'rifiy merosimizni o'rganish uchun davlat tarafidan bir qator imtiyozlar yaratildi. O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi faoliyati respublikada faoliyat olib borayotgan oliy va o'rta maxsus diniy ta'lim muassasalarini yuqori malakali ilmiy kadrlar bilan ta'minlashga, tayyorlanayotgan mutaxassislarning ilmiy va kasbiy salohiyatini oshirishga, islom tarixi, qur'onshunoslik, tafsir va fiqh, hadisshunoslik, kalom ilmi yo'nalishlari bo'yicha magistrnlarni, yetuk ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarni tayyorlashga qaratilgan. Ushbu Akademiya huzurida ISESCO – Ta'lim, ilm-fan va madaniyat bo'yicha Islom hamkorlik tashkilotining maxsus kafedrası, Buxoro va Termiz davlat universitetlarida "Islom tarixi va manbashunosligi" yo'nalishi ochildi. Milliy domenda 50 dan ziyod diniy-ma'rifiy saytlar faoliyati yo'lga qo'yildi. Tajribali ulamolar tomonidan onlayn tarzda savol-javoblar va diniy o'quv mashg'ulotlari o'tkazish joriy etildi.

O'zbekistonning bir qator sharqshunos, faylasuf, tarixchi, siyosat va jamiyatshunos olimlari islom ta'limoti va dunyoviy fanlarni

rivojlantirishga o'z hissasini qo'shmoqda. Bu yo'nalishda ko'plab doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Ular ichida A.Hasanovning "Qadimgi Arabiston yohud "Johiliya" tarixi va uni o'rganish muammolari" (T., 2001.); A.Mo'minovning "Hanafiy ulamolarning Markaziy Movarounnahr shaharlari hayotida tutgan o'rni va roli (II-VII/VIII-XIII asrlar)" (T., 2003); B.Babadjanovning "Qo'qon xonligida hukumat va din" (T., 2010); U.Uvatovning "Movarounnahr va Xuroson olimlarining hadis ilmi rivojida tutgan o'rni (Al-Buxoriy, Muslim, At-Termiziy)" (T., 2001); I.I. Bekmirzayevning "X-XIII asrlar Movarounnahr ijtimoiy munosabatlariga oid protsessual va notarial hujjatlari" (T., 2017) fan doktori dissertatsiyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy sharqshunoslarning ko'pchiligini islom manbashunosligi va tarixi, hadisshunoslik, islom huquqi mutaxassisligi, hanafiylik mazhabi va tasavvuf ilmiga oid manbalar va tadqiqotlar qiziqtiradi. Bu yo'nalishda islomshunos olimlar tomonidan qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, D.R.Maxsudov "Abu-l-Barakat an-Nasafiyning tafsir ilmida tutgan o'rni"), M.F.Alimova ("Imom ad-Dorimiyning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi"), R.B.Matibayeva "Abu-l-Muayyad al-Makkiy al-Xorazmiyning "Manoqib Abi Hanifa" asari hanafiylik bo'yicha nodir manba" mavzusida falsafa doktori dissertatsiyalarini himoya qildilar.

Islom falsafasi va manbashunosligi sohada Sh. Ziyodovning "Abu Mansur al-Moturudiyning yozma merosi va uning "Kitob at-ta'vilot" asari", S.Oqilovning Abu-l-Mu'in an-Nasafiy va uning moturidiya ta'limoti rivojiga qo'shgan hissasi («Tabsiratu-l-adilla» asari asosida"), A.Boynazarovanning "Islom falsafasida diniy va dunyoviy ilmlar uyg'unligi masalasi", Sh.Shakirovanning "Bobojon Sanoiyning adabiy-irfoniy merosi" nomli falsafa doktori dissertatsiyalari, M.A. Mamatovning "Tasavvuf ta'limotining tarixiy-falsafiy mohiyati" nomli

fan doktori dissertatsiyasida (2018-y.) turli tasavvufiy qarashlar kompleks tarzda o'rganilgan, tasavvuf ta'limotining tarixiy-falsafiy mohiyati, uning islom madaniyati va sivilizatsiyasi taraqqiyotida tutgan o'rni, undagi yuksak ma'naviy va diniy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan g'oyalarning mohiyati ochib berilgan. Bu tadqiqotlarning o'ziga xosligi – ularning diniy va ilmiy nuqtayi nazaridan uyg'unligidadir.

Hozirgi paytda islom olamini modernizatsiyalash g'oyasi katta ahamiyatga ega. Shuningdek, O'zbekistonda innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash siyosati amalga oshirilayotganidek, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlashga, ilm-fan va ta'limning rivojlanishiga muvofiqlashtirish uchun chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shu munosabat bilan islom dini arboblari ham, dunyoviy jamoat olimlari ham "ilm" tushunchasini yanada kengroq sharhlash, diniy va dunyoviy ilmlarning bir-biriga zid emasligini tushuntirish borasida qayta muzokara olib bormoqdalar.

Asosiy xulosalar

- Aqoid – diniy e'tiqodning nazariy qismi, uning ma'naviy asosi, aqidalar yig'indisidir. U dinga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi: 1) Allohga; 2) Uning rasullariga; 3) Uning farishtalariga; 4) Uning kitoblariga; 5) Qadarga; (taqdir, qismat, yozmish, al-qada' va-l-qadar), ya'ni yaxshilik va yomonlik Alloh tomonidan taqdirda belgilangan, «peshonaga yozilgan»ga; 6) Oxirat kuniga; 7) O'limdan keyin qayta tirilishga ishonish.

- Hadislarda Qur'onni o'rganish, uning ma'nosini tushunish va islom ilmida bilimlar olish har bir muslim va muslimaga farz ekanligi aytib o'tiladi.

- Kalom tomonidan ishlab chiqilgan ratsionalistik yo‘l-yo‘riqlar, tafakkur qilish va bahs-munozara yuritish usullari keyingi teologik maktablar tomonidan qabul qilingan va ijodiy ravishda qayta ishlangan.

- Islom falsafasi G‘arbiy Yevropa falsafiy tafakkuriga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Masalan, XIII-XVI asrlarda averroizm, ya‘ni Ibn Rushd (Averroes)ning dunyoning abadiyligi va yaratilmaganligi, barcha odamlar uchun umumiy, yagona dunyoviy aqlning individual jonlar (ruhlar)ning substansial asosi ekanligi haqidagi ta‘limoti keng rivojlandi. Ibn Rushd asarlarining lotinchaga tarjimasi orqali averroizm G‘arbiy Yevropaga tarqaldi, ammo u katolik cherkovi tomonidan tanqid qilindi va quvg‘in ostiga olindi.

- Islom dini arboblari ham, dunyoviy jamoat olimlari ham “ilm” tushunchasini yanada kengroq sharhlash, diniy va dunyoviy ilmlarning bir-biriga zid emasligini tushuntirish borasida qayta muzokara olib bormoqdalar.

Nazorat uchun savollar

1. Hadislarning qanday to‘plamlari sahix hisoblanadi?
2. Sunniylik dunyoning qaysi mintaqalaridan tarqalgan?
3. Islomdan oldin Hijoz va Yasribdagi diniy muhit qanday holatda edi?
4. Islomda qanday bayramlar bor va ular qachon o‘tkaziladi?
5. Islomda qanday muqaddas manbalar mavjud?
6. Qur‘onni o‘qish uchun qanday ko‘rsatmalar mavjud?
7. Shariat nimani anglatadi?
8. Aqoid va aqida nima?
9. Sufiylikda meditatif tajriba nimani bildiradi?
10. Islom falsafasi G‘arbiy Yevropa falsafiy tafakkuriga qanday ta‘sir ko‘rsatdi?

III bob bo'yucha adabiyotlar ro'yxati

1. Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. - T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2016. 624-b.
2. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi. - T.: O'zMU, 2004. 208-b.
3. Амон А.Г. Повседневная жизнь первых христиан. М. 2003; Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе, 1941.
4. Андросов В.П. Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь: монография. М.: Российская академия наук. Ин-т востоковедения. 2011. С. 488.
5. Asroqova L. Abu Hafis Kabir Buhoriy va hanafiy fihi. T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2014. 280-b.
6. Большаков О.Г. История халифата. Ислам в Аравии 570-633. – М., 1989.
7. Великий шелковый путь: Древность и раннее средневековье /Э.Ртвеладзе. - Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 1999. С.280.
8. Ибрагимов Э. Источники мировых религий: учеб-метод. пособие для студентов с русским языком обучения. – Т.: ИПО "ТИУ". 2011.
9. Ibragimov E. O'zbekistonda xristian konfessiyalari faoliyati va ularning diniy bag'rikenglik an'analari shakllanishida tutgan o'rni. – Tarix fan.nomz. ilm.dar... dissert. – T., 2010.
10. Ибрагимов Э., Каландарова Д. Источники мировых религий. Учебное пособие. – Т.: ИПО "Тошкент ислом университети", 2015. С. 136.
11. Islom va hozirgi zamon. O'quv qo'lanma/ Mas'ul muhar. Sh. Yovqochev. – T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2010. 208-b.

12. Isoqjonov R. Islom filosofiyasi. O'quv qo'llanma. – T. 2012. 140-b.

13. История религий народов Центральной Азии / Отв. реда к.п.н., доц. Ш.А. Ёвкочев. – Т.: Ташкентский государственн институт востоковедения, 2006.

14. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr, 2009.

15. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Централ Азии / Под ред. С.М.Прозорова. – Алматы: Қазақ энциклопеди 2015.400 с.

16. Oqilov S., Matibayeva R.B. Kalom. O'quv qo'llanma. "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2013.

17. Основы религиоведения: Учебн. / Ю.Ф. Бору И.Н.Яблоков, К.И.Николаев и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1998.

18. Payg'ambarlar tarixi islomiyat tarixidir. (Qur'oni kar payg'ambarlar siyмосi). Rahmatulloh qori Obidov. - Toshkent universiteti – T., 2005.

19. Тримингэм. Дж. С. Суфийские ордена в исламе./Пер. с А.А. Ставинской под ред. и предисл. О. Ф. Акимущкина. - София, ИД «Гелиос», 2002. - 480с.

20. Yo'ldoshxojayev H., Qayumova I. O'zbekiston ulam Mas'ul muh. U.Alimov, V.Bobojonov; O'zbekiston musulm idorasi. –Toshkent: Movarounnah", 2015. 496-b.

21. Хасанов А. Лекции по истории раннего ислама. – Т.: ' 2014. – 325 с.

22. Hadisshunoslik: o'quv qo'llanma / Tuzuvchilar: D.Rahimj D.Muratov, R.Obidov, M.Alimova. – T.: «Toshkent islom univers nashriyot-matbaa birlashmasi, 2013.

23. Hasanboyev O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: tashkilotlar, oqimlar, mafquraviy kurashning dolzarb yunalishl Tashkent: TIU nashriyot-matbaa birlashmasi, 2014. – 552-b.

24. Hasanov A. Qadimgi Arabiston va ilk islom. Johiliya asri. – T.: "Toshkent islom universiteti", 2001.
25. Hasanov A., Komilov N., Uvatov U., Azimov A., Rahimjonov D., Zohidov Q. Islom tarixi. – T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyotmatbaa birlashmasi, 2008.
26. Вольф М. Средневековая арабская философия. Ашаритский калам. Учебное пособие. - Новосибирск, 2008. - 152 с. https://www.academia.edu_Средневековая_арабская_философия_ашаритский_калам/Medieval_Islamic_Philosophy_Ashari_Kalam
27. Энциклопедия религий / Под ред. А.П.Забияко, А.Н.Красникова, Е.С.Элбакян. –М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2008. – 1520 с: ил. — (Summa). - ISBN 978-5-8291-1084-0 (Академический Проект).- ISBN 978-5-98426-067-1 (Гаудеамус). - С.191-195.
28. Babadzanov B. «On the History of the Naqsbandiya mugaddidiya in central Mawara'annahr in the late 18th and early 19th centuries» // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries/ Ed. by Anke von Kuegelgen, Michael Kemper, D. Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996. T. 1. S. 385-413.
29. Babadzanov B. Islamowov Sh. Sharīa for the Bolsheviks? Fatwās on Land Reform in Early Soviet Central Asia // Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (18th- early 20th centuries). - Vienna, 2013. p. 52-78.
30. Radtke Bernd. Theologen und Mystiker in Hurasan und Transoxanien // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 136 (1986). Franz Steiner Verlag. S. 536-567.
31. Schacht Joseph. Das kitab aš-Šuf'a aus dem al-gami' al-Kabir fiš-Šurut des Abu Ga'far Ahmad ibn Muhammad at-Tahawi. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1930. – 58 s.

32. Schacht Joseph. Das kitab adkar al-huquq war-ruhun aus dem al-gami' al-Kabir fiš-Šurut des Abu Ga'far Ahmad ibn Muhammad at-Tahawi. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1927. – 38 s.

III bob manbalariga havola

Buddizm va xristianlik mavzusi manbalariga havola

1. Основы религиоведения: Учеб./Ю.Ф. Борунков, И.Н.Яблоков, К.И.Николаев и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. – 2-е изд. перераб. и доп.- М.: Высш.шк., 1998.– Б.116-117.

2. Buddizmda sanskara yoki samskara – karmik iz qoldiruvchi fikrlar, soʻzlar, ilgarigi hayotdagi xatti-harakatlar. Karma yangidan tugʻilish va keyingi hayot sifatini belgilaydi. Sankara hinduylilikda hayotning muhim bosqichlarida bajariladigan va tana va ruhni tozalashga moʻljallangan hayotiy sikl marosimini aks ettiradi.

3. Дервиш Р.А. памятники истории, религии и культуры в Узбекистане. Т.- 1994. Ибрагимов Э. Источники мировых религий: учеб.-метод. пособие для студентов с русским языком обучения. Т.: ИПО "ТИУ". 2011.- 115 с. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. – Т.1999. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и право.- Т.2000. Кэндзо Кавасаки. Буддийское изобразительное искусство Северной Бактрии - Тохаристана I-IV вв. н.э. (к проблеме интерпретации буддийских образов по археологическим материалам и письменным источникам).- Дисс.на соиск. уч.ст. канд.искусств.н.- Т., 2000 г. История религий народов Центральной Азии. / Отв. редактор: к.п.н., доц. Ш.А.Ёвкочев. – Т.: Ташкентский государственный институт востоковедения, 2006. – С.62-67. Ставиский Б.Я. Судьбы буддизма в Средней Азии. По данным археологии. М., 1998.

4. История религий народов Центральной Азии. / Отв. редактор: к.п.н., доц. Ш.А.Ёвкочев. – Т.: Ташкентский государственный институт востоковедения, 2006. – С.63.
5. Основы религиоведения: Учеб./Ю.Ф. Борунков, И.Н.Яблоков, К.И.Николаев и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп.– М.: Высш.шк., 1998.– С.157-158.
6. Новейший словарь религиоведения/авт.-сост. О.К.Садовников, Г.В.Згурский; под ред.С.Н.Смоленского.-Ростов н/Д: "Феникс", 2010.– С.407-408.
7. Ибрагимов Э. Источники мировых религий: учеб.-метод. пособие для студентов с русским языком обучения. Т.: ИПО "ТИУ". 2011.-Б. 115.
8. Энциклопедия религий / Под ред. А.П.Забияко, А.Н.Красникова, Е.С.Элбакян. - М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2008. – 1520 с: ил. — (Summa). - ISBN 978-5-8291-1084-0 (Академический Проект).- ISBN 978-5-98426-067-1 (Гаудеамус). - С.191-195.
9. История религий народов Центральной Азии. / Отв. редактор: к.п.н., доц. Ш.А.Ёвкочев. – Т.: Ташкентский государственный институт востоковедения, 2006. – С.60-62.
10. Великий шелковый путь: Древность и раннее средневековье / Э.Ртвеладзе. – Тошкент : Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 1999. – 280 с.; Шунингдек: Амона.Г. Повседневная жизнь первых христиан. М. 2003; Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе, 1941.
11. Hasanboyev O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafquraviy kurashning dolzarb yunalishlari. - Toshkent: TIU nashriyot-matbaa birlashmasi, 2014. 552-b.
12. Ibragimov E. O'zbekistonda xristian konfessiyalari faoliyati va ularning diniy bag'rikenglik an'analari shakllanishida tutgan o'rni.- Tarix fan.nomz. ilm.dar. dissert. T.2010.

Islom dini va ta'limoti mavzusi manbalariga havola

1. Islom. Entsiklopediya. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. – 113-
2. Hasanov A.A.. Qadimgi Arabiston tarixi va uni o‘rganish muammolari. Tarix fan.dok.ilm.daraj.diss. –T., 1994.
3. Makka va Madina tarixi. – T.: Mehnat, 1993. – 79-b.
4. Zohidov Q.T.. Ilk islom davlatchiligi va uning shakllanish jarayonlari (632-661 yillar). Tarix fan.nomz.ilm. daraj...diss. –T., 2005.
5. Shokirova Z.N.Ilk islomda sulhparvarlik tamoyillarining tarixiy-qiyyosiy tahlili. Tarix fan.nomz.ilm. daraj...diss. –T., 2012.
6. Большаков О.Г. История халифата. Ислам в Аравии 570-633. – М., 1989.
7. Пигулевская Н.В.. Арабы у границ Византии и Ирана. – М., 1964.
8. Пиотровский М.Б. Южная Аравия в раннее средневековье. – М., 1985.
9. Шифман И.Ш.. Nabateyskoye gosudarstvo i ego kul'tura: iz istorii kul'tury doislamskoy Aravii. – М., 1976.
10. Шифман И.Ш. Социальная терминология в языке пальмирских надписей. Семитские языки. Вып. 2. ч.1.–М., 1965.
11. Грюнебаум Г.Э.. Классический ислам. Очерк истории (600 – 1258): пер. с англ. – М.: Наука ГРВЛ, 1986
12. Негря Л.В. Общественный строй Северной и Центральной Аравии в V-VII вв.– М., 1981. –156 с.
13. Wissmann Н.. Zur Geschichte und Landeskunde von Alt-Suedarabien. – Wien, 1964.
14. Muir W. Life of Mahomet and History of Islam to the era of the Hegira. – London, 1858.
15. Мухаммад ибн ‘Абд ал-Каримаш-Шахрастани. Книга о религиях и сектах (Китааб ал-милал ва-н-нихал). Ч. 1. Ислам. // Пер. с араб., введ. и коммент. С.М. Прозорова. – М.: Наука ГРВЛ, 1984. 270 с. Ч.2.

16. Прозоров С.М. Веравона арабов вовемена ал-джахилии. Аш-Шахрагани. Комент., пер. с араб. // Письменные памятники Востока. № 2 (3). –М., 2005. – С. 26–46).
17. Hasanov A. A.. Qadimgi Arabiston tarixi va uni o'rganish muammolari: Tarix fan. dok. ilm. daraj. Diss. avtoref. –Т., 1994.
18. Шифман И. Ш. Надпись из Рамафы. Эпиграфика Востока. – Л., 1988, 24. – С. 29-36
19. Hasanov A. A. Qadimgi Arabiston tarixi va uni o'rganish muammolari.– Tarix fan.dok.ilm.daraj.diss.avtoref. –Т., 1994.– В. 59
20. Основы религиоведения: Учеб./ Ю.Ф.Борунков, И.Н.Яблоков, К.И.Никонов и др.; Под ред. И.Н.Яблокова.– 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2002. –511 с. – Б.226.
21. История религий народов Центральной Азии. / Отв. редактор: к.п.н., доц. Ш.А.Ёвкочев. – Т.: Ташкентскийгосударственный институт востоковедения, 2006. – Б. 86-92
22. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari. Toshkent: FAN, 1971.
23. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии/ под редакцией С.М.Прозорова. - Алматы: Казак энциклопедиясы, 2015. - 400 с.; яна қаранг, Муминов А. “Ўзбекистон шарқшунослари ханафий уламоларнинг Марказий Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва ролини” – тарих фан. докт. дисс., 2003 й.
24. Al-Moturidiy va Samarkand sunniylik ilohiyoti. Toshkent: Imom al-Buxoriy xalqaro jamgarmasi, 2001.
25. Город в конце VIII-начале XIII в. // Беленицкий А.М., Бентович И.Б, Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Ленинград, 1973, С. 132-352.
26. Ранние походы арабов в Среднюю Азию. Душанбе, 1989
27. The Arab Conquests in Central Asia. New York, 1923. Gibb X. A. R. Musulmanskaya istoriografiya / Perevod P. A. Gryaznevicha / Gibb X. A. R. Arabskaya literatura. Klassicheskiyperiod. - М., 1960.

28. The Spread of Maturidism and the Turks // Actas IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos. Coimbra-Lisboa 1 a 8 de Setembro de 1968. Leiden: E.J.Brill. 1971, pp. 109-168.

29. История религий народов Центральной Азии. / Отв. редактор: к.п.н., доц. Ш.А.Ёвкочев. – Т.: Ташкентский государственный институт востоковедения, 2006. – Б.86, 87, 89

30. Ислам как идеологическая система. -М.: «Восточная литература», 2004. Б. 4

31. Ислам как идеологическая система. -М.: «Восточная литература», 2004. – Б.8; Исламшунослик қомусий луғати / Масъул муҳаррир З.М.Исломов. – I-т.- Тошкент: "Мовароуннаҳр", 2013.-272 б. Исламшунослик қомусий луғати / Масъул муҳаррир З.М.Исломов. II-т.- Тошкент: "Мовароуннаҳр", 2014.-432 б.

32. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / Под ред. С.М.Прозорова. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2015. С. 10, 41.

33. Основы религиоведения: Учеб./ Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп.- М.: Высш.шк., 1998.- С. 245-246

34. Основы религиоведения: Учеб./ Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп.- М.: Высш.шк., 1998.- С. 245-246

35. Tulepov A. Islom va aqidaparast oqimlar. O'quv qo'llanma. T.: "Movarounnahr" nashriyoti, 2014. – 93-b.

36. Islomshunoslik qomusiy lug'ati / Mas'ul muharrir Z.M.Islomov. – I-t.- Toshkent: "Movarounnahr", 2013.-272 b. Islomshunoslik qomusiy lug'ati / Mas'ul muharrir Z.M.Islomov. II-t.- Toshkent: "Movarounnahr", 2014, 139-140-b.

37. Islomshunoslik ilmiy-tadqiqot markazi <http://islamcenter.uz/islom-dinida-niko-va-oila/>

38. Islomshunoslik qomusiy lug'ati / Mas'ul muharrir Z.M.Islomov. – I-t.- Toshkent: "Movarounnahr", 2013.-272 b. Islomshunoslik qomusiy lug'ati / Mas'ul muharrir Z.M.Islomov. II-t.- Toshkent: "Movarounnahr", 2014-432-b.

39. Islom tarixi. Darslik. - A.Hasanov va b. - T.: TIU. - B.104.; Islam: Entsiklopedicheskiy slovar. – Otvet. red. Prozorov S.M. – M.: Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literaturi& SP “Dom Biruni”, 1991. – B. 103. Yana qarang: Das Oxford-Lexikon der Weltreligionen. – Herausgegeben von John Bowker. – Frankfurt am Main_ Oktober 2003 – 467-b.

40. Abdulaziz Mansur. Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. – T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2016. 624-b.

41. Ислам: Энциклопедический словарь. – Ответ. ред. Прозоров С.М. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы& СП “Дом Бируни”, 1991. – Б. С.95.

42. Роузентал Франц. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. (Перев. с англ. С. А. Хомутова по изданию Franz Rosenthal. Knowledge triumphant. The Concept of Knowledge in Medieval Islam. Leiden, E. J. Brill, 1970). - М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1978. - 372 с.

<http://faylasuf.uz/index.php/sharq-garb/falsafa-tarixi/islom-falsafasi/149-islomda-bilim-va-ratsionalizm-mav-ei>

43. Основы религиоведения: Учеб./ Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп.- М.: Высш.шк., 1998.- С. 321-322

44. Ислам: Энциклопедический словарь.- М.: Наука, Главная редакция восточной литературы&СП “Дом Бируни”, 1991. – С. 225; Комилов Н., Тасаввуф.-Т.1999

45. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. –С.145; Комилов Н., Тасаввуф.– Т.1999

46. Психология религий: учебное пособие / И.Б.Ардашкин. Томский политехнический университет. - Томск: Изд-во ТПУ, 2011.–С.202-203; Комилов Н., Тасаввуф. – Т.1999

47. Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования): Сб. ст. памяти Ф. Майера (1912-1998). /Сост. и отв.редактор А.А.

Хисматулин.- СПб. Филологический факультет СПбГУ, 2001 г. - (Азиатика). 10-бет.

48. Дж. С. Тримингэм. Суфийские ордена в исламе. /Пер. с англ. А.А. Ставинской под ред. и предисл. О. Ф. Акимушкина. М.: «София», ИД «Гелиос».-2002.—480 с.

49. Вахтияр М. Babadzanov. «On the History of the Naqsbandiya mugaddidiya in central Mawara'annahr in the late 18th and early 19th centuries» // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries / Ed. by Anke von Kuegelgen, Michael Kemper, D. Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996. Т. 1. – S. 385-413

50. Radtke Bernd. Theologen und Mystiker in Hurasan und Transoxanien // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 136 (1986). FranzSteinerVerlag.–S. 563

51. Ислам: Энциклопедический словарь. - М.: Наука, Главная редакция восточной литературы& СП “Дом Бируни”, 1991. – Б.224.

52. Прозоров С. Многообразие форм бытования ислама как историческая основа веротерпимости в современном многоконфессиональном обществе. - С.33-35// ТИУ Халқаро конференцияси, 12 ноября 2014. –Б.34

IV BOB. JAMIYAT VA DIN

4.1. Xalqimizning ma'naviy yuksalishida dinlarning o'rni

Avesto – xalqimiz diniy, ilmiy, adabiy qarashlarini ifoda etadigan bebaho ma'naviy meros. Turkiy xalqlarning islomgacha bo'lgan yakkaxudolik g'oyalari – Tangriga e'tiqod va uning diniy ong rivojidadagi ahamiyati. “Musulmon renessansi” – Sharq uyg'onish davri ma'naviyatining xususiyatlari. Mustamlaka va mustabid tuzum sharoitida o'zbek xalqining milliy va diniy qadriyatlarini yo'qotishga urinishlar. Mustaqillik yillarida ma'naviyatning davlat siyosatida ustuvor sohaga aylanishi. Hadisshunoslik, fiqh, tasavvuf maktablarining tashkil etilishi. Diniy-ma'naviy merosni o'rganishning hozirgi zamon muammolarini hal etishdagi roli.

Avesto. Jamiyatimizning ma'naviy yuksalishida jahon, milliy va ibtidoiy dinlardagi insonparvarlik g'oyalari, diniy-axloqiy tamoyillari muhim ahamiyatga ega. Zardushtiylik dini miloddan avval VI asr o'rtalarida va O'rta Sharqning bir qator boshqa mamlakatlari hududlarida tarqalgan. Ushbu din uning asoschisi hisoblangan Zardusht nomi bilan atalgan. “Avesto” matnlari ham aynan shu shaxs tomonidan tuzilgan, deb qaraladi. Bu afsonaviy shaxs mil. avv. VI asr yoki undan oldingi davrda yashagan, deb qayd qilinadi. Zardushtiylik afsonalari dastavval bir vujudda haqiqat va yolg'on o'rtasidagi kurashni ifodalovchi ikki burgut boshli yagona xudo haqida hikoya qiladi. Sh.Shakedaning fikricha “dualizmni biryoqlama, hatto tajovuzkorona tan oldirish Zardushtiylikka azaldan xos bo'lgan xususiyat hisoblanmaydi”¹. Shuningdek, M.Mole

ham “moddiy” (avest. Astvant – ustuxonlik, suyakka oid) “ma’naviy”ga qarama-qarshi qo’yilmagan, deya to’g’ri ta’kidlaydi. “Avesto”da Axura-Mazda tirik, moddiy olamning yaratuvchisi sifatida jismga g’amxo’rlik qilish, uni tahqirlanishdan asrash, tarkidunyochilik bilan tinka-madorini quritmaslikka chaqiradi.

Dualistik g’oyalarning kuchayishi keyinchalik Sosoniylar hukumronligi davridan boshlangan. “Ikki olam muxolifati” Vedevdatning o’limdan keyingi ruhiy olam moddiylikdan iborat foniy dunyodan ancha yaxshi ekanligi keyingi bo’limlarida berilgan.

Birinchi ijobiy tomonda Ezgulik xudosi Axuramazda o’z atrofidagi izdoshlari va sevimli jonzotlari – turli itlar, uy hayvonlari; “pok” unsurlar – olov, suv va yer; ijtimoiy foydali faoliyat turlari – yerga ishlov berish, ariqlar qazish, xayru ehson, ayniqsa, mazdakiy kohinlarga ehson qilish kabilar bilan turadi. Ikkinchi, salbiy tomonda yovuzlik xudosi Angar Maynyu (Axiraman) o’z jinlari, tabiatning salbiy hodisalari – qurg’oqchilik, ayoz; odam uchun zararli bo’lgan jonzotlar – ilonlar, pashsha, bo’ri, sichqon, zuluk, chumoli va h.k.; shuningdek, jinoyatlarning turli shakllari bilan turadi. Yomonlik va yaxshilik o’rtasidagi kurashda insonga alohida o’rin beriladi. Unda tanlash erkinligi mavjud.

Vedevdat azaldan yo yaxshilik yoki yomonlikka tegishli bo’lgan dunyoda inson o’zining “iroda erkinligi”dan qanday darajada foydalana olishi mumkin, degan savolga javob beradi. Insonning ezgu amallari yovuz kuchlar, ayniqsa, yolg’onni zaiflashtiradi. Shu tarzda inson yaxshilik yoki yomonlik orasini emas, balki unga yuklatilgan axloqiy dasturulamalni ro’yobga chiqarish yo’llarini tanlaydi². E’tiqod qiluvchilarning birdamlikdagi sa’yi-harakatlari yaxshilikning g’alaba qozonishga bo’lgan imkoniyatlarini oshiradi.

Pahlaviy tilida bitilgan sharhlarda fatalizm (taqdirga ishonish) mavzusi rivojlanib boradi. Ularda ta’kidlanishicha xotin, farzandlar va

hukmdorlik taqdir tomonidan beriladi, ma'naviy komillikka esa qilgan ishlari orqali erishiladi. "Inson o'ziga taqdir etilmagan ezgulikka erisha olmaydi ... Biroq uning taqdiriga bitilgan u (ezgulik) faqatgina jiddu jahd orqali keladi. Shon-shuhrat dangasa bo'lmaganlarga beriladi. Gunohlar tufayli shon-shuhrat tark etadi. ... Haqqoniy g'ayrat bilan peshonasiga bitilgan baxtsizlikdan ham qochib qutilish mumkin"³. Yovuzlikni mahf etish yo'li – undan tozalanishdadir.

Vedevdatda jazoga "gunohlarni yuvuvchi, xudoga ishonuvchiga najot beruvchi" sifatida qaraladi (Fragard 14). Zardushtiylar uchun ruhiy poklanishning eng ta'sirchan yo'li – beg'araz bajarilgan ijtimoiy-foydali mehnat: ko'priklar qurish, ariqlar qazish, kambag'allarga yordam berishdir. Ma'naviy hamda e'tiqodiy poklanishda muqaddas olovga sig'inish alohida rol o'ynaydi.

Zardushtiylikning asosiy qoidalari uning muqaddas kitobi "Avesto"da jam bo'lgan. Jahon madaniyatining ushbu noyob durdonasi avesto tilida bitilgan. Xuddi lotin tili singari avesto ham "o'lik" til hisoblanib, faqat ibodat qilishda foydalaniladi. "Avesto"dan olingan parchalar "Kichik Avesto" deb nomlanadi. U Yasht – duolar, madhiyalar va turli ma'budlar sha'niga aytilgan madhiyalar, zardushtiyning eng muhim diniy qarashlari va topinishning bayoni keltirilgan. Shuningdek, dinga oid bo'lmagan ayrim mavzular (masalan, badanni pokiza saqlashga oid ko'rsatmalar) qatorida yovuz ruhlardan saqlanish, duoibadni daf etish, tavba qilish usullariga oid ma'lumotlar ham berilgan.

"Avesto"ni o'rgangan mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar uning uchta asosiy qismiga quyidagicha tavsif beradilar: Yasna (yaz - sajda, topinch, namoz) marosimlarda, ibodatlarda kohinlar tomonidan o'qilgan she'rlar (Gatalar), afsonalardan iborat. Zardusht o'zi ijod qilgan Gatalarda diniy ta'limotning asoslari bayon qilingan. Vispered (Vispe ratvo – barcha yaxshi farishtalar) Yasnaga qo'shimcha bo'lib ma'budlar sha'niga o'qilgan duolar va ibodat ustida ularga murojaatlardan iborat.

Videvdat (qad. forsiy. Vendidad – avesto. Vi devo datem – “Devlarga qarshi berilgan”) ustoz bilan izdoshlari o‘rtasidagi o‘ziga xos suhbatga o‘xshaydi. Axura-Mazda Zardushtning ijtimoiy-huquqiy va marosim masalalariga oid savollariga javob qaytaradi, shuningdek, dunyo dualizmi, uning ikklamchi xarakteri to‘g‘risidagi axloqiy mulohazalarini bildiradi.

Ikkinchi kitob Yasna, deb nomlanadi. Unda zardushtiylikdagi ibodat marosimlari bayon qilingan, duolar va qurbonlik qilish bilan bog‘liq bo‘lgan afsungarlik formulalari keltirilgan. Duolar orasida olov va suvga murojaatlar muhim o‘rin egallaydi. Olovga sig‘inish alohida ahamiyat kasb etgan. Zardushtiylik ibodatxonalarida (Bombeydagi zamonaviy zardushtiylik ibodatxonalarida ham) ma‘budlarning hech qanday tasvirlari yo‘q. Ibodat qiluvchilar mehrobda yonib turgan olovga sig‘inishadi. Olovning tozaligi xushbo‘y yog‘lar va o‘simliklar tashlab turish bilan ta‘minlanadi. Mayyitlarni yoqish bilan uni harom qilinmaydi. Mayyit jasadi nopok sanalganligi uchun uni tekkazish bilan olovni harom qilish taqiqlanadi. Xuddi shunday, yer, havo va suv kabi muqaddas unsurlarni ham tahqirlash mumkin emas. Shuning uchun zardushtiylik marhumning jasadini maxsus ajratilgan joyga (daxma yoki “sukut minoralari”)ga qo‘yishgan. Murdani go‘shini qushlar yeb, suyaklarini tozalagandan so‘ng ularni maxsus sopol idish – ostadonlarga solib saqlashgan.

“Avesto”ga bir qancha sharh – Zandlar bitilgan. Olimlar hozircha ularning muallifi moniyarlarni yoki mazdakiylar ekanligini aniqlay olmaganlar. “Avesto”ga pahlaviy tilida bitilgan muqaddas hisoblanmagan matnlarda ham sharhlar berilgan. Masalan, dunyoviy va diniy hukmronlikning birligi, tarix, shuningdek, bid‘at masalalariga bag‘ishlangan “Diniy harakatlar” shular jumlasidandir.

Bid‘atchi (“ashemaogxa” – haq yo‘ldan ozdiruvchi – Asha) – zardushtiylikda devlarga tenglashtirilgan soxta ustozlardan biri. “Imon

to'g'risida mulohazalar" va "Manushchixraning xati" ijtimoiy-iqtisodiy hamda axloqiy masalalarga bag'ishlangan bo'lib, milodiy IX asrdagi diniy islohotlar to'g'risidagi savollarga oliy ruhoniyning javoblaridan tarkib topgan.

Markaziy Osiyoda "Avesto"ning o'rganilishi tarixi X asrdan boshlanadi. "Avesto"ga bitilgan sharhlarning o'rganilishiga oid ma'lumotlar Beruniy, Xorazmiy, Shahrisoniy kabi buyuk allomalarimizning asarlarida uchraydi.

Britaniyalik taniqli eronshunos va arabshunos olim Klifford Edmund Bosvord Videvdat va zand haqidagi masalalarga oid tadqiqotida "Avesto"ga bitilgan sharh, ya'ni zandlarning mualliflari moniyalar (al-manaviya) va mazdakiylar (al-mazdakiya) bo'lganliklarini ta'kidlagan, al-Xorazmiy asarlaridan iqtiboslar keltirgan. "Mazdak eroniy ruhoniylar (mubadan-mubad) orasida bosh hakam bo'lgan hamda barcha dunyoviy mol-mulk va ayollarga birgalikda egalik qilish kerakligini ta'kidlagan. Va u "Zand" deb nomlangan kitobni tarqatdi hamda Zardusht tomonidan keltirilgan "Avesto" afsungarlarining muqaddas kitobiga sharhlar (ta'vil)dan iborat ekanligini uqtirdi"⁴. Arab tarixchisi Ma'sudiy "Avesto"ga yozilgan sharhlarning muallifi Zaradushtra bo'lgan, deb hisoblaydi⁵.

Yevropada "Avesto"ning o'rganilishi va tarjima qilinishi J.Bouche tomonidan 1723 yilda Hindistondan keltirilgan Videvdatning qadimiy qo'lyozmalaridan biri bilan bog'liq. Qariyb yarim asr davomida bu qo'lyozma o'rganilmagan. 1771-yilda "Avesto"ning fransuz tilidagi ilk tarjimasi dunyo yuzini ko'rdi⁶.

O'zbekistonda zardushtiylikni o'rganish bilan bog'liq zamonaviy tadqiqotlar tarixiy, manbashunoslik va ijtimoiy-huquqiy sohalaridagi izlanishlarda namoyon bo'ldi. Ayniqsa, "Avesto"ning 2700 yilligi munosabati bilan O'zbekiston hamda Markaziy Osiyoning turli respublikalarida o'zbek va boshqa tillarda qator nashrlar amalga

oshirildi (X.Boboyev, S.Hasanov, M.Isxokov, T.Karim, A.Maxkam, X.Xomidiy, B.Duschonov). Zardushtiylikka oid ma'lumotlar Markaziy Osiyo, Buyuk ipak yo'li sivilizatsiyasi bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy tadqiqotlardan ham o'rin olgan. A.Otaxo'jayevaning Markaziy Osiyoda ilk o'rta asrlardagi turk-sug'd munosabatlariga bag'ishlangan monografiyasi, shuningdek, M.Ishoqov, A.Saidov, E.Rtveladzelarning zardushtiylik atamaları va tushunchalariga oid sotsiologiyaviy va tarixiy-huquqiy tadqiqotlari shular jumlasidandir⁷.

Mahalliy va xorijiy mualliflarning qator tadqiqotlari Zardushtiylikning ijtimoiy-huquqiy jihatlariga bag'ishlangan⁸.

2008-yilda E.Rtveladze, A.Saidova, A.K.Abdullayevalar Videvdatning keng o'quvchilar ommasiga moslashtirilgan tarjimasini tadqiqot, kirish maqola va sharhlari bilan chop ettirdilar⁹.

Zardushtiylikda ilk davrlardayoq ijtimoiy-huquqiy masalalar yetarlicha ishlab chiqilgan edi. Videvdatda zardushtiylik huquqshunosligining qonun, shartnoma, jinoyat, jazo singari asosiy me'yorlari tavsiflab berilgan. Safo-Isfaxoniyning ta'kidlashicha "zardushtiylikning muqaddas kitobining uchdan bir qismi turli sohalaridagi qonunlarga oid bo'lib", "Avesto"ning "amaliy qonunlar"idan maqsad esa "har tomonlama uyg'un bo'lgan uyushgan, farovon jamiyat barpo qilish bo'lgan"¹⁰.

Videvdatda gullab-yashnayotgan jamiyat yaratuvchisi va hukmdori sifatida afsonaviy shox Yima tasvirlangan. Insonlar orasida birinchi bo'lib, Zardushtdan ham ilgariroq, Axura-Mazda unga o'z e'tiqodi bo'yicha ta'lim bergan (Fragard 2; 1). Yima (Jamshid) payg'ambar bo'lmayman, chunki "men imonni saqlashga qodir emasman va o'rgatilmaganman", deb hukmdor bo'ladi. Shunda Axura-Mazda Yimaga amr qilib, "unday bo'lsa menga dunyoni ko'paytir, o'stir, himoya qil va saqla!", deydi. Hukmdor bunga, "men senga dunyoni ko'paytiraman, o'stiraman, himoya qilaman va saqlayman. Mening

davlatimda sovuq shamollar ham, qurg‘oqchilik ham, azobu uqubat va o‘lim ham bo‘lmaydi!” deb, javob qaytaradi. Zardushtiylilik matnlarida hatto Yimaning o‘zi ham bir safar yolg‘on gapirganligi tufayli jazolanganligi va boqiy hayotdan mahrum bo‘lganligi haqida qaydlar mavjud (Yasht: 19.32-33). Shu tariqa barchaning qonun oldida barobar ekanligi g‘oyasi ta’kidlanadi.

A.G.Perixanyan va S.T.Ganbarovlar¹¹ ularni quyidagicha tasniflaganlar: 1) dinga qarshi jinoyatlar: bid’atchilik, boshqa din vakili bilan oila qurish, ruhoniy majburiyatlarini noqonuniy bajarish, dahriylik; 2) shaxsga nisbatan jinoyatlar: qasddan hujum qilish yoki jazava holatida hujum qilish, tahdidlar, shifokorning zararli harakatlari, bola oldirishlar, homiladorlik davrida ayol kishining sog‘lig‘iga qarshi jinoyat qilish; 3) hayvonlar, ayniqsa itlarga qarshi jinoyatlar; 4) mol-mulkka nisbatan jinoyat: o‘g‘irlik, talon-taroj, bosqinchilik, firibgarlik. Xasislik mol-mulkka nisbatan jinoyatning alohida turi sanalib, o‘g‘irlik bilan tenglashtirilgan; 5) axloq-odobga qarshi jinoyatlar: gomoseksualizm, fohishalik, er-xotin o‘rtasidagi xiyonat; 6) tabiat kuchlariga qarshi jinoyat: yer, suv, olov va o‘simlik olami; ayniqsa, yerni ifloslantirish va b.

Poklanish to‘g‘risidagi qonunga bag‘ishlangan beshinchi parcha yuqoridan quyiga qarab tirik jonzotlarning turli solihlik darajalari haqida tasavvur beradi. Ushbu parcha nafaqat solih zardushtiyning, balki itning va bid’atchining, gunohkor, dev va boshqa jahannam maxluqlarining ruhiy portretini tuzishga imkon berishi bilan ham qiziqarlidir. Buni Axura-Mazdaning pok qalbli tirik jonzotlar jasadining yaqinida turgan o‘laksa iblis nechtasini ifloslantirishi, maraz narsalarni yuqtirishi mumkin, degan savolga javobidan ham ko‘rish mumkin. Tabiiyki, inson qanchalik solih bo‘lgan bo‘lsa, o‘laksa iblis uning atrofidagi shuncha ko‘p odamlarni buzadi. Masalan, ruhoniy uchun 10 ta jonzot, jangchi uchun – 9 ta, yer haydovchi uchun – 8 ta jonzot zarar ko‘rishi mumkin.

Zardushtiylik jamiyatidagi mazkur uchta asosiy tabaqadan tashqari itlarning har xil zotlari ham turli darajada solihlikka ega bo'ladi: cho'ponning iti – 7; uy egasining iti – 6; ovchining iti -5; kuchuk bolasi – 4. Bu qatorni o'liklari bir, ikki yoki uchta jonzotni harom qilishi mumkin bo'lgan jayra, tipratikon va tulki yakunlaydi.

Zardushtiylikda ayrim hayvonlarning pok ko'ngilga ega ekanligi yoki aksincha, o'zlarida yomonlikni saqlashlari fakti Totemizim e'tiqodining qoldiqlarini kuzatish, shuningdek, hayvonlarning ruhiy xususiyatlarini odamlarga yoki aksincha, insonlarnikining hayvonlarga o'tkazilishi, ularning ijtimoiy pog'onadagi o'rnini, axloqiy qadriyatlarini aniqlash imkonini beradi. Masalan, bid'atchining o'limi hech kimga ziyon yetkazmaydi. Axura-Mazdaning aytishicha uning ziyoni "bir yildan oldin o'lgan qurbaqaning zaharichadir!... Faqat tirikligidagina u suvni loyqalatadi; ... olovni o'chiradi; ... sigirlarni o'g'iraydi; ... imonli kishilarni kaltaklaydi". Qiyoslanganda tipratikonning umri bid'atchinikidan qadrliroqdir, zero u Axura-Mazda tomonidan ilonlar va chumolilar, Axriman malaylariga qarshi kurashish uchun yaratilgan.

Videvdatdan tashqari "Avesto"ga Anushravon davrida yana quyidagi to'rt huquqiy nask (bo'lim)lar kiritilgan: Nikadum (Nokrdum – asosan protsessual kodeks), Ganabasa-sar-nigad (Ganabasar-sar-nigad – jinoyatni aniqlash va jazolashga qaratilgan qoida va me'yorlar), Xusparam (Hbisparrm) va Sakadum (Sakrdbm). So'ngi ikki bo'lim oila huquqi, koinlar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlarga oid yo'l-yo'riqlar, marosimlarni bajarish, sud ekspertizasi (ordaliya) singari ko'plab masalalarni o'z ichiga olgan. Mazkur nasklardan hozirda faqatgina Denkartada qisqagina hikoya saqlanib qolgan¹².

Videvdatdagi ijtimoiy-huquqiy masalalarni o'rganish nafaqat zamonaviy huquqshunoslik nazariyasi, balki din sotsiologiyasi, psixologiyasi va antropologiyasi uchun ham foydali bo'lib, Markaziy

Osiyoning qadimgi madaniyatidagi ijtimoiy hamda diniy g'oyalarni tushunishga imkon yaratadi.

Zardushtiylikning keng hududlarga tarqalishi albatta, mahalliy diniy e'tiqodlar bilan moslashish bilan birgalikda kechgan. Bu o'z navbatida Zardusht ta'limotining shaklan o'zgarishiga olib kelgan. Bundan tashqari zardushtiylik ta'limoti doirasida vaqt o'tishi bilan zindiqlar, ya'ni "Avesto"ning sharhlari - Zand (Zend) larning mualliflari bilan bog'liq bo'lgan islohotchilik oqimlari ham paydo bo'la boshlagan. "Avesto"ning mohiyatini noto'g'ri talqin etgan mazkur sharhlovchilar eretik (bid'atchi)lar («ashemaogxa» — haqiqatni buzuvchi - Asha), deb nomlanib, jinoyatchi hisoblanganlar.

Vendidatda (Fragard 18, III. [Yolg'onning to'rt yeri], 55) "afsungar va zindiq singari" Adolatli dunyoni buzuvchi sohta ruhoniy va bid'atchiga ta'rif beriladi. Zindiqlar zardushtiylikni keskin isloh qilib, unga borliq sirlarini va ruhni xolos qilish yo'llarini (gnostitsizm) bilishga yo'naltirilgan falsafiy ta'limot elementlarini, shuningdek, platonizm g'oyalarini olib kirganlar.

Zardushtiylikka yod bo'lgan asketik (tarkidunyochilik) hayot tarzi bilan bir qatordagi g'oyaviy kelishmovchiliklar Eronda Sosoniylar hukmronlik qilgan III asrda moniylikning shakllanishiga olib kelgan. Mazkur dualistik diniy ta'limot uning asoschisi bo'lgan eronlik diniy targ'ibotchi va islohotchi Moniy (216-276-yy.) nomi bilan atalgan. Moniyilar juda ko'p diniy asarlar yaratishgan. Rivoyatlarga ko'ra, Moniy taniqli rassom bo'lib, kitoblarini o'z suratlari bilan bezagan. 7 asosiy kitob moniylikning diniy ta'limoti asoslaridan iborat qonunlarini tashkil qilgan.

Monihiylikning dualistik etikasi ko'proq keskin xarakterga ega. Zardushtiylikdan farqliravishda moniyilar murossasiz ravishda moddiylikni ruhiylikka qarshi qo'yadilar, shahvoniy huzur-halovatni qoralaydilar. Shunga asoslangan holda Isoning moddiy xilqatini, ya'ni

yagona Uchlik bilan bog‘liq asosiy diniy aqidasi inkor etib nasroniylar bilan bahsga kirishadilar. Moniyning ta‘limotiga ko‘ra tarixan Iso Yerda tug‘ilgan havoriy sanaladi. Samoviy Iso – Yog‘du osmonda bo‘ladi. Insonning ruhi xuddi jism kabi yovuzlik mahsuli sanaladi, biroq unda yaxshilik kurtagi – “ilohiy nur uchquni” ham bor. Insonning maqsadi kamolotga yetishish orqali uni xolos etish, Zulmat ichra qolgan uchqunlarini Nurga qaytarishdan iborat. Buning uchun moniylikda poklanish marosimlari qayd qilingan, masalan, zohidona hayot tarzi bilan jismni o‘ldirish, ro‘za tutish va boshqalar. Moniyning fikricha moddiy, qora jihatlarni kamaytirish orqali yorug‘, ma‘naviy jihatlarni ko‘paytirish mumkin. O‘ta taqvoli dindorlar oila qurmaslikka qasam ichganlar. Moniylik jamoatining ijtimoiy tuzilmasi ham dualistik xarakterga ega bo‘lgan: dindorlarning oliy tabaqasini “saralangan”lar tashkil etgan, quyi qatlamda “tinglovchilr” (qavm) turganlar. “Saralangan”lar havoriy boshchiligidagi faqat diniy amallar bilan shug‘ullanganlar, qavm tomonidan sodir etilgan gunohlarning yuvilishi uchun ibodat qilganlar, ta‘lim berganlar, taqvoga qat‘iyy rioya qilganlar. Qavm esa “saralangan”larga xizmat qilgan. Yorug‘lik havoriysi (Apostol) - Moniy o‘zini Budda, Zardusht va Iso Masihdan keyingi so‘nggi havoriy, deb hisoblagan. U o‘z dindoshlarini munosib bo‘lgan yuksak ma‘naviyatli hayot kechirishga chaqirgan.

Moniylar quyidagi axloqiy normalarga rioya qilishga majbur bo‘lganlar: o‘ldirmaslik, yolg‘on so‘zlamaslik, sharob ichmaslik, go‘sh t yemaslik, ro‘za tutish, boylikka intilmaslik, diniy marosimlar va bayramlarga amal qilish. To‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan targ‘ibot-tashviqot ishlari tufayli mazkur din tez orada Mesopatamiya, Kichik Osiyo, Rim, O‘rta Osiyo, Xitoyga (Sharqiy Turkiston orqali) tarqalgan. Ayniqsa, aholining quyi va o‘rta qatlamlari vakillarini moniylikning “kim boy bo‘lsa, o‘sha kambag‘al bo‘ladi, tilamchilik qiladi va qattiq azobu uqubatga duchor bo‘ladi”, degan shiori o‘ziga jalb qilardi.

Zardushtiylikning g'oyalarini o'zlashtirib olgan moniylik dini nasroniylik va buddizm singari mahalliy dinlarga moslashib ketgan. Mazkur dinlarning asosiy qoidalari ham moniylikka moslashtirilgan. Bu holatda tabiiyki, Moniy va uning izdoshlarini ayblab bo'lmaydi. 276-yilda Moniy qamoqqa olinib, ikki oydan so'ng qatl qilinadi. Izdoshlarining katta qismi taqiblardan qochib Markaziy Osiyoga ko'chib o'tganlar. Bu davrga kelib u yerda moniylikning taniqli vakili Mar-Amo diniy jamoani shakllantirgan edi. Keyinchalik ular O'rta Osiyoning Marv, Samarqand, Chog'niyon kabi ko'plab shaharlarida paydo bo'la boshladilar. Moniylik, shuningdek, turk qabilalari orasida ham tarqalgan¹³. Sosoniylar hukmronligi davrida moniylarning III asrda, shuningdek, mazdakiylarning V asrda Eronda o'z ta'sirlarini o'tkazishga bo'lgan intilishlari mag'lubiyatga uchradi. Binobarin, ularning ijtimoiy loyihalari zodagonlar hamda qisman dindorlar orasida ancha keskin e'tirozga uchragan. XIII asrda nasroniylik va islomning ta'qibi natijasida monixiylik tugatildi.

“Avesto”ning ko'p g'oya va tushunchalari Osiyo va O'rtayer dengizi mintaqasida yashovchi qator xalqlarning madaniyatiga salmoqli ta'sir ko'rsatgan. Zardushtiylik O'rta Osiyoga islom dini kirib kelgunga qadar amalda bo'lgan. Diniy e'tiqod va konfessiya doirasida u muhim o'rin egallagan. Bartoldning yozishicha, “Zardushtiylikka e'tiqod qiluvchilar sirasiga zodagonlar va xalqning boy qatlami vakillari kirganlar”. Zardushtiylik boshqa diniy konfessiyalardagi dualistik g'oyalarning rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Zardushtiylikning fikr, so'z va amalning pokligiga, diniy marosimlar, kundalik turmush tarzi, ma'naviy tozalikka, xayru saxovatga da'vat qiluvchi etikasi Sharq xalqlarining falsafasi, adabiyoti, san'ati, urf-odatlariga, bayramlariga, shuningdek, ularning insonparvarlik asoslariga ta'sir ko'rsatgan.

Videodatning daryo va suv havzalari, tuproq va o'simlik olamining tozaligini saqlashga oid yo'riqnomasi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotgan emas.

“Avesto” boshqa dinlarning muqaddas manbalari qatorida jahon madaniyatining noyob yodgorliklaridan biri sanaladi. Uning dualistik axloqiy qoidalari ko'plab diniy va falsafiy tizimlarning rivojiga ta'sir ko'rsatgan. 2001-yilda UNESCO shafeligida O'zbekiston hamda Markaziy Osiyoning boshqa respublikalarida “Avesto”ning 2700 yilligi nishonlanishi munosabati bilan “Avesto” va zardushtiylikka bag'ishlangan ko'plab ilmiy-ommabop va adabiy-badiiy asarlar nashr etildi. Dinshunoslarga Zardushtiylikni o'rganish borasida fundamental tadqiqotlar olib borish imkoniyati tug'ildi. So'nggi yillarda Avestoning falsafiy tahliliga, tarixiy-manbaviy ahamiyatiga, dinshunoslik jihatdan haqiqiy mohiyatiga qaratilgan monografik tadqiqotlar yaratildi, xalqaro va Respublika ilmiy anjumanlarida bu sohada chuqur tadqiqotlar chop etildi¹⁴.

Tangrichilik e'tiqodi

Markaziy Osiyo hududida turli diniy e'tiqodlar mavjud bo'lib, ayrimlari yo'q bo'lib ketsa-da, ularning izlari turli ko'rinishda hozirgi kungacha yetib kelgan. Ba'zi e'tiqodlarning ramz va marosimlari o'zining diniy mohiyatini yo'qotib urf-odatga aylangan, xalq ongiga singib ketgan¹⁵. Turk hoqonligi davrida, VIII asr birinchi yarmi oxirlariga qadar Tangrichilik (Ko'k Tangri Osmon) e'tiqodi keng tarqalgan va runiy yozuvlarida o'z aksini topgan. Turk hoqonligida Tangriga sig'inish davlat mafkurasiga aylangan, mansabdor shaxslarning imtiyozi, deb hisoblangan.

Qadimgi turk runiy yozuvlari bo'lgan O'rxun-Enasoy bitiklari nafaqat turkiy xalqlarning, balki Markaziy Osiyolik boshqa ko'chmanchi qabilalarning diniy e'tiqodlari tarixini o'zida aks ettiradi. Ularning e'tiqodi ramzi sifatida yodgorlikda uch iloh nomi keltirilgan: Tangri (turk. “Osmon”); Umay; Iduk Yer-Sub (“Muqaddas Yer-Suv”). Tangri

xudosi va uning funksiyalarining universalligi aksariyat tadqiqotchilarda qadimgi turk xalqlarining dini o'ziga xos, monoteizm (yakka xudolik) e'tiqodiga yaqin, deb baholashlariga turtki bo'ldi. Ba'zi tadqiqotchilar fikriga ko'ra tangrichilik – qadimgi turkiy va qadimgi Oltoy xalqlari dini bo'lib, 5-6 ming yillar muqaddam qadimgi Shumerdan Oltoygacha bo'lgan ulkan hududda yashagan protooltoy qabilalari xalqlarining eng qadimgi diniy e'tiqodi, insoniyat tarixidagi ilk monoteistik dinlardan biri sifatida shakllangan. Shuningdek, tangrichilik qadimda jahonda eng keng tarqalgan dinlardan biri bo'lgan¹⁶.

“Musulmon renessansi” –

Sharq uyg'onish davri

ma'naviyatining

xususiyatlari

Ulug' ajdodlarimiz tomonidan aniq fanlarga oid asarlar bilan bir qatorda islom tarixi, falsafasi va kalom sohalarida ham taniqli asarlar yaratilgan. Xususan, al-Forobiy, al-Beruniy, al-Xorazmiylarning ma'naviy tarbiya, adolatli davlat tuzilishi, qonun ustuvorligi, diniy bag'rikenglik, ilmiy beg'arazlik to'g'risidagi masalalar yechimiga oid asarlaridagi g'oyalar jahon madaniyati va sivilizatsiyasi rivojiga turtki berdi¹⁷. Masalan, al-Xorazmiyning “Tarix kitobi”, Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” hamda “Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini tadqiq etish”) (“Hindiston”) asarlari. Al-Forobiy «Ikki qarash jam qilingan kitob»ida Yunon olimlari Aflotun va Arastuning qarashlarini shariy dalillar orqali shariatga yaqinlashtirishga urindi.

Movarounnahrda VIII asr oxiri – IX boshlarida islom ta'limotiga e'tibor kuchaydi, ilk madrasalar qurila boshladi. Buyuk ajdodlarimiz – al-Xorazmiy, Imom al-Buxoriy, Iso at-Termiziy, al-Forobiy, al-Beruniy, ibn Sino, Bahovuddin Naqshband, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy va yana ko'plab buyuk allomalar, mutafakkirlar va

davlat arboblari madrasalarda ta'lim olganlar va egallagan bilimlarini dunyo bo'ylab tarqatganlar.

Temuriylar davriga kelib maktab va madrasalar qurilishi kengayib, ilmiy tadqiqot ishlari yanada rivoj topdi. Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida madrasalarda diniy ta'lim bilan bir qatorda dunyoviy bilimlarni o'qitishga e'tibor kuchaytirildi. Sharq uyg'onish davri ajdodlarimizning bizgacha yetib kelgan boy madaniy merosini o'rganishda, zamonaviy ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirishda, komil insonni tarbiyalashda, yoshlarni mafkuraviy immunitetini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy va diniy qadriyatlardan mahrum etishga urinishlar

unutilishiga olib keldi. Sovetlar davrida hokimiyatning dunyoviy xususiyati agressiv, ateistik ahamiyat kasb etdi. Din jamoat hayotidan, davlatdan uzoqlashtirildi va deyarli yo'qolishga qadar yetib bordi. G'arbiy Yevropada ham o'sha davrda hokimiyat dunyoviy xarakter kasb etgan, lekin dunyoviylik davlat va din vazifalarining bo'linishini, ularning o'zaro munosabatlarining huquqiy asosini, dinning ba'zi ijtimoiy funksiyalari cheklovini anglatar edi. Ushbu cheklovlar O'rta asrlar yevropasida dinning total hukmronligi, uning Yevropa jamiyati hayotining barcha sohalariga salbiy ta'siri yuzaga keltirgan. Sovetga qadar davrda ham islomga e'tiqod qiluvchi xalqlarda ezgulik, dinga bo'lgan munosabatiga qaramasdan insonni hurmat qilish, milliy qadriyatlarni e'zozlashga asoslangan umumiy-diniy an'analar shakllandi.". Bugun buning imkoni faqat ko'p dinli muhitda barchaning teng huquqliligini ta'minlay oladigan dunyoviy jamiyat sharoitlaridagina mavjud. Shuni anglash lozimki, dunyoviylik – ateizm, degani emas"¹⁸.

Mustaqillik tufayli diniy-ma'naviy qadriyatlarimizni tiklash jarayoni boshlandi, dinga, ayniqsa, islomga munosabat tubdan o'zgardi.

Sobiq Sho'ro ateistik siyosati sovet xalqining, shu jumladan, O'zbek xalqining ma'naviy va diniy qadriyatlarini hamda an'analarining

**Ma'naviyatning
davlat siyosatida
ustuvor sohaga
aylanishi**

Mustaqillikning ilk yillaridanoq yurtimizni rivojlantirishning asosiy tamoyillaridan biri – xalqimizning ma'naviy va diniy merosini o'rganish davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi.

Ko'p asrlik milliy va diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash, dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizning bebaho merosini o'rganish, uning asosida yoshlarni komil inson etib tarbiyalash jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2017-yil 19-sentabrdagi BMT Bosh assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyani qabul qilish bo'yicha taklif bilan chiqqan murojaatlari hamda 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-son "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni mazmun-mohiyat jihatidan katta tarixiy ahamiyaga ega bo'lib, xalqimizning boy ilmiy va ma'naviy merosini har tomonlama o'rganish, jahon afkor ommasini keng tanishtirish, islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib berishdek ezgu maqsadlar davlat siyosatida ustuvor sohaga aylandi¹⁹.

Hozirgi kunda bizning tajribamiz shuni ko'rsatmoqdaki, birinchi galda yoshlarni ilm-ma'rifatga o'rgatish, ularga islom dinining insonparvarlik mohiyati, islom madaniyatining asl qadriyatlarini yetkazish ekstremizmga qarshi kurashishning eng samarali vositasi hisoblanadi.

**Hadisshunoslik,
fiqh, tasavvuf
maktablarining
tashkil etilishi**

Yurtimizda Qur'on ilmi, hadis, islom huquqi, tasavvuf, islom iqtisodiyoti va moliyasi, xalqaro munosabatlar, xorijiy tillar va boshqa xalqaro miqyosda ehtiyoj mavjud bo'lgan sohalar bo'yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish

maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaroriga ko'ra O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi (O'z.XIA) tashkil etildi. Ushbu sohalarda chuqur tadqiqotlar olib boruvchi ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash, O'z.XIANing asosiy vazifalaridan biri qilib belgilandi¹⁹.

O'z.XIA professor-o'qituvchilari, doktorant va magistrantlari, O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi ilmiy bo'limi va Samarqandda Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi olimlari, hadisshunoslik, fiqh, tasavvuf sohasidagi ilmiy tadqiqotlari bilan O'zbekistonda hadisshunoslik, fiqh, tasavvuf maktablarining tashkil etilishiga salmoqli hissa qo'shmoqda. Bu yo'nalishda ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Ular ichida Movarounnahr va Xuroson olimlari – Al-Buxoriy, Muslim, At-Termiziylarning hadis ilmi rivojida tutgan o'rni (U.Uvatov); Al-Xakim at-Termiziyning «Navodir al-usul» asari (hadis va tasavvuf ilmiga oid muhim manba) (I.Usmonov); Abu Hafs an-Nasafiyning «Kitob al-qand fi ma'rifat 'ulamo' Samarqand» asari (Samarqandda hadis ilmi tarixi bo'yicha muhim manba) (D. Rahimjonov); Imom ad-Dorimiyning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi (M. Alimova); Abu Mansur al-Moturudiyning yozma merosi (Sh. Ziyodov); Abu Zayd ad-Dabusiy merosining Movarounnahrda fiqh ilmi rivojida tutgan o'rni (Z.Najmiddinov); Majduddin al-Ustrushaniyning Movarounnahr fiqh ilmi tarixida tutgan o'rni (R.Atayev); Lutfulloh Nasafiyning “Fihi Kaydoniy” asari va unga yozilgan sharh va hoshiyalar tahlili (H. Nasrullayev); Movarounnahr fiqh ilmi rivojida Alouddin as-Samarqandiyning o'rni (M.M.Komilov); XVI asr birinchi yarmida Movarounnahrda Naqshbandiya sufiy shayxlari siyosiy faoliyati (B.Babadjanov); Musoxon Dahbidiyning Naqshbandiya-Mujaddiya tariqati rivojida tutgan o'rni (H.Yo'ldoshxo'jayev); tasavvuf ta'limotining tarixiy-falsafiy mohiyati (M. Mamatov) kabi asarlar muhim ahamiyatga ega. Tasavvuf ta'limotini o'rganish borasida yangi muhim manbalar, bir qancha tasavvuf shayxlarining faoliyati o'rganildi.

Masalan, Sh.Yu. Shakirova Xorazm tasavvuf maktabi namoyandasi bo'lgan Bobojon Sanoiyning adabiy-irfoniy merosini o'rganib, uning tasavvufiy qarashlarini tadqiq etgan.

**Diniy-ma'naviy
merosni
o'rganishning
hozirgi zamon
muammolarini hal
etishdagi roli**

Diniy-ma'naviy merosni o'rganishi hozirgi zamon muammolarini hal etishda muhim ahamiyatga ega. Jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlash masalasi diniy qadriyatlar hamda dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan diniy-manaviy meros asosida

yoshlarni komil inson etib tarbiyalash vazifasi bilan chambarchas bog'liq. Islom va jahon sivilizatsiyasiga bebaho hissa qo'shgan ajdodlarimizning boy madaniy merosi yoshlarning ongu tafakkurini shakllantirish vazifasi diniy-ma'rifiy sohaning ustuvor yo'nalishlari etib belgilangan. Mamlakatimizda diniy bag'rikenglik g'oyalarini targ'ib etish, buyuk ajdodlarimizning ilmiy merosi va islom dinining asl mohiyatini tushuntirishga yo'naltirilgan audiovizual materiallar (elektron kitoblar, nashrlar, olimlarning sharhi bo'lgan videoroliklar) kompleksi ishlab chiqilmoqda. Mamlakatimizda dinning asl insonparvarlik mohiyatini, ajdodlarimizning islom va jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan boy diniy-ilmiy merosini keng targ'ib qiluvchi, diniy-ma'rifiy hayotdagi yangiliklarni jamoatchilikka yetkazuvchi asosiy media tuzilma sifatida O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi huzuridagi «Ziyo» media markazi shakllantirilgan. «Vaqf» xayriya jamoat fondi islom ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk ajdodlarimiz, zamonamizning yetuk olim va ulamolari qalamiga mansub diniy-ma'rifiy asarlarni chop etish va aholiga yetkazishga ko'maklashmoqda.

Ta'lim muassasalarida O'zbekiston Respublikasining «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi qonunini o'rganishga

bag'ishlangan «Axborot soati» va «Ma'naviyat kunlari»ni o'tkazish ishlarini yanada takomillashtirish vazifasi diniy-ma'rifiy sohaning ustuvor yo'nalishlari etib belgilangan.

Bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri – ziyorat turizmni rivojlanirishdan iborat. Ushbu vazifa bevosita diniy-ma'rifiy merosni o'rganish bilan bog'liq. Muqaddas qadamjo va ziyoratgohlar moddiy madaniy meros obyektlari hisoblanadi hamda ularning talab darajasida muhofaza qilinishi ustidan O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tomonidan davlat nazorati o'rnatiladi²⁰. Din ishlari bo'yicha qo'mitada Ziyorat turizmni qo'llab-quvvatlash bo'limi tashkil etilib, unga ommaviy axborot vositalarida, shu jumladan, xorijiy ommaviy axborot vositalarida O'zbekiston to'g'risida Islom dini va boshqa jahon dinlarining madaniy-tarixiy va ilmiy-teologik markazi sifatida axborot materiallarini targ'ib qilish va tarqatish yuklanmoqda.

Turistlar uchun yo'nalishni mo'ljalga olishni yengillashtirish maqsadida chet tillaridagi (ingliz, rus va boshqa tillarda) ko'rsatkichlarni o'rnatish tashabbusi bilan chiqqan xo'jalik yurituvchi subyektlarga ushbu ko'rsatkichlarda ular tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulotlar (xizmatlar va ishlar)ning reklamasini joylashtirish huquqi berilmoqda²¹.

Davlatimiz rahbarining 2018-yil 16-apreldagi “Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi farmoniga asosan, “Vaqf” xayriya jamoat fondi tashkil etildi. Hozirda fondga “Payme”, “Click” va “M-bank” elektron to'lov tizimlari orqali mablag'larni jalb etishga mo'ljallangan xizmatlar ishga tushirildi. Berilgan ko'rsatmalarga asosida Toshkent shahridagi 12 ta yirik masjid va “Zangiota” ziyoratgohi hududiga “Kapitalbank”, “Ipoteka bank” va “Ipak yo'li bank”larining infokiosklari o'rnatildi. “Vaqf” xayriya jamoat fondi nizomidan kelib chiqib, jamg'armaga tushgan mablag'larni maqsadli sarflash bo'yicha asosiy sarf-xarajat yo'nalishlari ishlab chiqildi²².

Davlatimiz diniy madaniyatga oid qadriyatlar, nomoddiy madaniy meros obyektlari, qo'lyozmalar, yodgorliklar, shuningdek, arxeologik topilmalarni muhofaza qilish masalasiga oid O'zbekistonning "Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi" qonun mavjud. Unga ko'ra nomoddiy madaniy meros obyektlari tarixiy, ilmiy, badiiy yoki o'zgacha madaniy qimmatga ega bo'lgan urf-odatlar, xalq ijodiyoti (so'z, raqs, musiqa, tomosha san'ati), shuningdek, ular hamda xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'ati bilan bog'liq bilimlar, ko'nikmalar, asbob-anjomlar, artefaktlar, madaniy makonlardir²³.

Xulosa qilib aytish mumkinki, jahon, milliy va ibtidoiy dinlardagi insonparvarlik g'oyalari, diniy-axloqiy tamoyillari jahon madaniyatining noyob yodgorliklaridir. Xalqimizning boy ilmiy va ma'naviy merosini har tomonlama o'rganish, jahon afkor ommasiga keng tanishtirish, islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib berishdek ezgu maqsadlar davlat siyosatida ustuvor sohaga aylandi.

O'zbekiston hadisshunoslik, fiqh, tasavvuf maktablari tomonidan islom sivilizatsiyasi taraqqiyotida tutgan o'rni, undagi yuksak ma'naviyat, diniy-axloqiy fazilatlar chuqur o'rgananilmoqda.

Diniy-ma'naviy merosni o'rganish hozirgi zamon tarbiyaviy, mafkuraviy, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etishda muhim ahamiyatga ega.

4.2. O'zbekistonda vijdon erkinligi

Vijdon erkinligi tushunchasi. Xalqaro me'yoriy hujjatlarda vijdon erkinligi. O'zbekistonda vijdon erkinligining Asosiy Qonun bilan kafolatlanishi. O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan diniy konfessiya va tashkilotlar. Missionerlik va prozelitizm xavfining bartaraf etilishi. Ma'rifiy islomni targ'ib etish – yoshlarni diniy fanatizm,

fundamentalizm va ekstremizm g'oyalaridan muhofaza etishning oqilona yo'li.

**Vijdon
erkinligi
tushunchasi**

Vijdon erkinligi bu fuqarolarning har qanday dinga e'tiqod qilish yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmaslikdan iborat kafolatlangan konstitutsiyaviy huquqidir.

Vijdon tushunchasi – ma'naviy ong hamda o'z xatti-harakati uchun o'zi, jamiyat va davlat oldidagi mas'uliyatga egaligini anglash va uning oqibatlarini baholash - qadimgi Yunonistonda ham ma'lum edi. Hozirgi kunda vijdon tushunchasi o'zgardi, unda yangi urg'u va nozik ohanglar, belgilar paydo bo'ldi. Aristotel (eramizdan oldin 384-322) vijdonni «insofli insonning haqiqiy sudi» deb hisoblagan. Uning yaxshi xislatni «mulohaza bilan uyg'unlashgan nafosatga intilish» tushunchasidan kelib chiqib, vijdonni quyidagicha tavsiflasi bo'ladi: 1) mulohaza bilan to'g'ri vositalarni tanlash; 2) yaxshi maqsadning orqasidan borish.

Antik polislardagi boshqaruvning demokratik shakli fuqarolarning vijdoni va mas'uliyatining davlat oldidagi rolini oshirdi. Fuqarolar polis uchun nima yaxshi va nima yomonligini hal qilishda nisbiy erkinlikka ega edilar. Haqiqatda, bunga faqat ozod fuqarolar haqli bo'lib, qullarda bunday huquq yo'q edi. Aristotelning fikri bo'yicha «har qanday qullik tabiiylikka ziddir», chunki, qul xo'jayiniga to'la qaram bo'lgani uchun mustaqil ravishda na yashash, na mulohaza qilish qobiliyatiga ega.

«Xudolarning tabiati haqida»gi traktatida Tsitseron ilohlar muammosini erkin muhokama qilish misolida turli yo'nalishdagi faylasuflarning avtoritetdan ko'ra dalilning kuchiga o'rin berishlarini ko'rsatdi. U o'zining fikri yo'q, lekin o'zi hurmat qiladiganlarning fikrini eng to'g'ri, deb qabul qiladigan insonlarni qoralaydi. Qadimgi Yunoniston davlat tizimi, bir tomondan, polislarda yangi g'oyalarning paydo bo'lishini qo'llab-quvvatlasa, ikkinchi tomondan, vujudga kelgan an'analarni yangiliklardan himoya qilardi. Protagor, Sokrat, Anaksagor

va boshqa bir qator yangicha fikrlaydigan antik faylasuflar eramizdan oldin V asrda quvg'inga duchor bo'lishgan edi. Platon an'analar va davlat asoslarini buzgan insonlar quvg'in qilinishi kerak, davlat qonunlari hamfikir fuqarolarni vujudga keltiruvchi dinni himoya qilishi lozim, deb hisoblagan. Rim hukumati esa xristianlikni xalq orasida tarqatishni davlat diniga raqobat, deb qabul qildi. IV asr boshidagi Rim imperiyasining siyosiy inqirozi va iqtisodiy tanazzuli hukumatni jamiyatni universal din atrofida to'plashga majbur qildi. Xristianlikni ta'qib qilish to'xtadi, insoniyot tarixida vijdon erkinligining yangi sahifasi ochilib, davlat va din o'rtasida konstruktiv munosabatlar boshlandi. Vijdon erkinligi tushunchasi paydo bo'lib, qonuniy jihatdan mustahkamlandi.

Lekin xristianlik Rim imperiyasining davlat diniga aylangach, bir paytlar o'zi boshidan kechirganidek, boshqa dinlarga nisbatan murosasizlik ko'rsata boshladi. X-XI asrlarda tashkil topgan Papa teokratiyasi (cherkov boshlig'ining ayni paytda davlat boshlig'i ham bo'lganligi) bid'atchilar (ya'ni odatdagi din g'oyalariga qarshi chiquvchilar) bilan kurash boshlab, inkvizitsiya boshlandi. G'arbiy va Markaziy yevropada XVI asrda boshlangan reformatsiya rasmiy cherkov tomonidan vijdon erkinligini barbod qilishga qaratilgan harakatlariga javob edi. Djordano Bruno, Galileo Galiley, Yan Gus va boshqa ko'plab iqtidorli olimlar yovuzlik qurboni bo'lishdi. 1555-yil 25-sentabrda Augsburg reyxstagida protestant knyazlari va imperator Ferdinand I o'rtasidagi tuzilgan bitim, ya'ni diniy sohadagi tinchlik shartnomasi, nemis katoliklari va protestantlari o'rtasidagi urushlarga nuqta qo'ydi. Augsburg diniy tinchlik shartnomasi «cuius regio, eius religio» (ya'ni, hokimiyat kimniki bo'lsa, diniy e'tiqod ham shuniki) tamoyilini ta'kidladi, ya'ni hukmdorga istalgan dinini tanlash huquqini berdi va boshqa dinga e'tiqod qiluvchilarga ko'chib ketish ixtiyori berildi. «Bag'rikenglik akti»²⁴ Styuartlar sulolasining diniy siyosatini

yumshatishga va davlat anglikan cherkovi va undan chetlashgan protestant-dissenterlar o'rtasidagi keskinlikni yo'qotishga yo'naltirilgan edi.

Ma'rifatparvarlik davri faylasuflari vijdon erkinligi tushunchasiga o'zlarining salmoqli hissalarini qo'shdilar. Ingliz ma'rifatparvari J.Lokk turli xil diniy yo'nalishdagi sektalarning fanatizmiga qarshi chiqib, diniy bag'rikenglikni targ'ib qildi. U o'z fikrlarini «Xristianlik oqilligi» (1695) asarida aytib o'tadi. Bu asarida Lokk protestantlik ruhida Iso Masihning «asl» ta'limotini keyin paydo bo'lgan o'zgarishlardan ajratishga harakat qiladi. Modomiki, insonning aqli cheklangan ekan, - deb fikr yuritadi Lokk, - hatto oqil xristianlik ham vahiyga, ilohiyotning «ruh orqali o'tuvchi» tajribasiga muhtoj, busiz har qanday din quruqdir.

Fransuz ma'rifatparvarligi vakili Jan Jak Russo tarbiya jarayonida insonning ichki vijdon ovozi shaklida amal qiluvchi diniy hissiyot bo'lishini, uning vatandoshi Volter esa ma'rifatli aqlni qo'llab-quvvatlagan. Vijdon erkinligi g'oyalari Lessingning «Donishmand Natan» dramasida aks etgan. T.Djefferson Amerika Konstitutsiyasida vijdon erkinligi muammolarini ko'targan.

O'zbekistonda vijdon erkinligi huquqiga ko'ra fuqaro o'zining dinga e'tiqod qilish yoki qilmasligi, ibodat qilishda, diniy rasm-rusumlar va marosimlarda qatnashish yoki qatnashmaslikka, diniy ta'lim olishga o'z munosabatini belgilayotgan paytda uni u yoki bu tarzda majbur etishga yo'l qo'yilmaydi. Voyaga yetmaganlarni diniy tashkilotlarga jalb etish, shuningdek, ularning ixtiyoriga, ota-onalari yoki ularning o'rmini bosuvchi shaxslar ixtiyoriga zid tarzda dinga o'qitishga yo'l qo'yilmaydi. Dinga e'tiqod qilish yoki o'zga e'tiqodlar erkinligi milliy xavfsizlikni va jamoat tartibini, boshqa fuqarolarning hayoti, salomatligi, axloqi, huquqi va erkinliklarini ta'minlash uchun zarur bo'lgan darajadagina cheklanishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida, «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi

O'zbekiston Respublikasining qonunida (1998), hukumatimiz qarorlarida, shuningdek, qator xalqaro deklaratsiyalar va qonunchilik aktlarida bag'rikenglikning asosiy tamoyillari to'g'risida so'z yuritiladi.

Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng ravishda vijdon erkinligi va diniy e'tiqod erkinligi huquqidan foydalanadilar hamda vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun qonunda belgilangan tarzda javobgar bo'ladilar (3-modda).

O'zbekiston Respublikasida din davlatdan ajratilgan. Hech bir dinga yoki diniy e'tiqodga boshqalariga nisbatan biron-bir imtiyoz yoki cheklashlar belgilanishiga yo'l qo'yilmaydi (5-modda). Ta'lim tizimi ham O'zbekistonda dindan ajratilgan. Ta'lim tizimining o'quv dasturlariga diniy fanlar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Fuqarolarining dunyoviy ta'lim olish huquqi ularning dinga bo'lgan munosabatidan qat'iy nazar ta'min etiladi (7-modda).

O'zbekiston fuqarolari dinga munosabatidan qat'iy nazar qonun oldida tengdirlar. Hech kim diniy e'tiqodini ro'kach qilib qonunda belgilangan majburiyatlarni bajarishdan bosh tortishga haqli emas (4-modda). O'zbekistonda bir diniy konfessiyadagi dindorlarni boshqasiga kiritishga qaratilgan xatti-harakatlar (prozelitizm), shuningdek, boshqa har qanday missionerlik faoliyati man etiladi. Davlat diniy tashkilotlar zimmasiga o'zining hech qanday vazifasini bajarishni yuklamaydi, ularning qonun hujjatlariga zid bo'lmagan faoliyatiga aralashmaydi. Diniy tashkilotlar davlat vazifalarini bajarmaydi. Davlat diniy tashkilotlarning faoliyatini hamda dahriylik targ'ibotiga oid faoliyatini mablag' bilan ta'minlamaydi (5-modda).

O'zbekistonda davlat va dinning o'zaro munosabatlari qonun bilan muhofaza qilinadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 18-moddasida ushbu huquqiy asoslar o'z ifodasini topgan: O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega

bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar qonun oldida tengdir. Vijdon erkinligi kafolatlari 31-moddada o'z aksini topgan: Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi. 57-moddaga ko'ra diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi. Yashirin tashkilotlar va birlashmalarning tuzilishi taqiqlangan.

O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar" to'g'risidagi qonunida davlat organlari bilan diniy tashkilotlarning o'zaro munosabatlarini muvofiqlashtirish hamda vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonun hujjatlari ijrosini nazorat qilish vazifasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita zimmasiga yuklanadi. Qo'mitaning huquqiy maqomi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan Nizom bilan belgilanadi.

Davlat turli dinlarga e'tiqod qiluvchi va ularga e'tiqod qilmaydigan fuqarolar, har xil e'tiqodlarga mansub diniy tashkilotlar o'rtasida o'zaro murosa va hurmat o'rnatilishiga ko'maklashadi, diniy va o'zga mutaassiblikka hamda ekstremizmga, munosabatlarni qarama-qarshi qo'yish va keskinlashtirishga, turli konfessiyalar o'rtasida adovatni avj oldirishga qaratilgan xatti-harakatlarga yo'l qo'ymaydi (5-modda). Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyat, tuman va shahar hokimliklari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tegishli hududlarda vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi uchun qonun bo'yicha javobgardirlar (6-modda).

Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi Qonunning maqsadi har bir shaxsning vijdon erkinligi va diniy e'tiqod huquqini, dinga munosabatidan qat'iy nazar fuqarolarning tengligini ta'minlash, shuningdek, diniy tashkilotlarning faoliyati bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solib turishdan iborat.

Diniy tashkilotlar amaldagi qonun hujjatlari talablariga rioya etishlari shart. Dindan davlatga va konstitutsiyaga qarshi targ'ibot olib borishda, dushmanlik, nafrat, millatlararo adovat uyg'otish, axloqiy negizlarni va fuqaroviy totuvlikni buzishda, bo'hton, vaziyatni beqarorlashtiruvchi uydirmalarni tarqatishda, aholi o'rtasida vahima chiqarishda hamda davlatga, jamiyat va shaxsga qarshi qaratilgan boshqa xatti-harakatlarda foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Terrorizm, narkobiznes va uyushgan jinoyatchilikka ko'maklashadigan, shuningdek, boshqa g'arazli maqsadlarni ko'zlovchi diniy tashkilotlar, oqimlar, sektalar va boshqalarning faoliyati man etiladi. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga, mansabdor shaxslarga tazyiq o'tkazishga qaratilgan har qanday urinish, shuningdek, yashirin diniy faoliyat qonun bilan taqiqlanadi (O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar" to'g'risidagi qonunining 5-moddasi)²⁵.

Xalqaro me'yoriy hujjatlarda vijdon erkinligi

Hozirgi zamondagi «vijdon erkinligi» tushunchasi Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasida (1948), Inson huquqlari va asosiy erkinliklar bo'yicha Yevropa konvensiyasida (1950), BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1981-yilda qabul qilingan Din va e'tiqodlar niqobidagi murosasizlik va kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi Deklaratsiyada, Vena uchrashuvidagi Yakuniy hujjatda (1989), Yangi Yevropa uchun Parij xartiyasida (1990), UNESCOning 1995-yil 16-noyabrdagi Bosh konferensiyasida 5.61 rezolyutsiyasi qabul qilingan Bag'rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasida qayd etilgan.

UNESCO bag'rikenglik deklaratsiyasining 3-moddasida (1995) ta'kidlanishicha, bag'rikenglik hozirgi davrda ilgarigi hamma davrlardagidan ko'ra muhimroq, chunki bizlar jamiyatning barcha asosiy sohalari: iqtisodiyot, siyosat, madaniy, aloqalarning tez rivojlanayotgan, integratsiya va hamkorlik, aholining keng ko'lamli ko'chishi davrida yashayapmiz. Har bir mintaqaning noyoblighi va har xilligi tufayli murosasizlikning va mojarolarning kengayishi dunyoning barcha qismlariga potensial jihatdan tahdid soladi. Bunday tahdidlardan milliy chegaralar himoya qila olmaydi, chunki ular global xarakter kasb etmoqda.

Bundan tashqari vijdon erkinligi inson huquqlari sohasidagi respublikamiz ham qo'shilgan xalqaro-huquqiy hujjatlar: Inson huquqlari xalqaro deklaratsiyasi; Din va e'tiqodlarga asoslangan murosasizlik va kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi Deklaratsiya; rivojlanish huquqiga egalik Deklaratsiyasi; Dinlararo muloqot va dunyo madaniyati bo'yicha UNESCO Xalqaro kongressi va boshqalar bilan qo'llab-quvvatlanayapti.

2017-yil 19-dekabrda BMT Bosh Assambleyasining 72/176-sonli Rezolyutsiyasi qabul qilindi. Unda diniy murosasizlik, kamsitish, isnod keltirish va ularga bog'liq zo'rvonlik, shuningdek, din va e'tiqod niqobidagi odamlarni kamsitish holatlari butun dunyoda ko'payib borayotgani ta'kidlandi. Bu esa milliy, mintaqaviy va xalqaro miqyosda jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Rezolyutsiya yuqorida qayd etilgan barcha salbiy holatlarga barham berishga targ'ib qiladi²⁶.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosch Assambleyasi, 2017-yil 11-dekabrda 72/136-sonli Rezolyutsiyada dinlararo va madaniyatlararo muloqot va hamkorlik zarurligi haqida gap boradi. Bu borada BMT, UNESCO, Anna Lind jamg'armasi, Qirol Abdulla Ibn Abdulaziz nomidagi Xalqaro dinlararo va madaniyatlararo muloqoti markazi muhim ahamiyatga ega.

2017-yil 19-sentabrda BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida Davlatimiz Rahbari Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyani ishlab chiqish hamda maxsus rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi bilan chiqdi. 2018-yil 12-dekabr BMT Bosh Assambleyasida «Ma'rifat va diniy bag'rikenglik» rezolyutsiyasi qabul qilindi.

**Ma'rifiy islomni targ'ib
etish – yoshlarni diniy-
radikal g'oyalardan
muhofaza etish omili
sifatida**

Dunyo bo'ylab ekstremistik tashkilotlarning XXI asr bo'sag'asidan hozirgacha faoliyati tahlillari shuni ko'rsatmoqdaki, diniy ekstremistik oqimlar (DEO) faoliyatining aksariyati siyosiy muzokaralar o'tkazish diplomatik,

mafkuraviy va ma'rifiy yo'llar vositasida barham topgan. Qadim zamonlardan beri dinlar ko'plab ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni o'zida mujassam etib keladi. Xalqlarning hayot tarzi xususiyatlari ular ibodat qilayotgan dinlarda va vijdon erkinligi xususiyatlarida aks etadi. Shu bilan birga dunyodagi yirik dinlarning hammasi insonning qadr-qimmatini, saxovat, ezgulik, tinchliksevarlik kabi g'oyalarga tayanadi, halollik va ochiq ko'ngillikni, oliyjanoblikni targ'ib qiladi. Sharq adabiyoti ham bag'rikenglikning mustahkamlanishiga yordam bergan. Buni Sharqning Rumiy, Sa'diy, Navoiy, Bobur va boshqa mutafakkirlarining asarlaridan ham yaqqol bilish mumkin. A.Navoiy asarining qahramonlari har xil millat – turk, fors, yunon, xitoy, arman – va din vakillaridan ekanligi ham bejiz emas.

Qur'onda keltirilgan insonparvarlik g'oyalari konsensus (kengash), adolat kabi zamonaviy siyosiy tamoyillarga monand.

1. O'zaro maslahat bilan bo'ladigan ishlar konsensus tamoyilini namoyish qiladi: «Ular Parvardigorlariga itoat etgan va namozni barkamol ado etgan zotlardir. Ularning ishlari o'zaro maslahat (bilan)

bo'lar va Biz ularni rizqlantirgan narsalardan (muhtojlarga) ehson qilurlar» (Qur'on, Sho'ro surasi, 38-oyat).

«Allohning rahmati sababli (Siz, ey, Muhammad,) ularga (sahobalarga) muloyimlik qildingiz. Agar dag'al va toshbag'ir bo'lganingizda, albatta, (ular) atrofingizdan tarqalib ketgan bo'lar edilar. Bas, ularni afv eting, (gunohlari uchun) kechirim so'rang va ular bilan kengashib ish qiling!» (Oli Imron surasi 159-oyat). Shayx Abdulaziz Mansurning ushbu oyatga izohi: Allohndan ko'rsatma berilmagan ishlarda Muhammad (a.s.) sahobalar bilan bamaslahat ish tutadi. Maslahatlashib (Allohga) tavakkal qilgan holda o'sha ishni amalga oshiraveradi.

2. Mol-mulka egalik huquq masalalarida adolat tamoyili Qur'onning bir qator oyatlarida o'z ifodasini topgan. Misol uchun, Niso surasi 58-oyatda: «Darhaqiqat, Alloh omonatni o'z egalariga topshirishingiz va odamlar o'rtasida adolat bilan hukm qilishingizga buyurar. Albatta, Alloh sizlarga yaxshigina nasihat qilur. Albatta, Alloh eshituvchi va ko'ruvchi zotdir». Zulm va rahmdillik masalalarida adolatlilik tamoyili alohida muhim rol o'ynaydi. Sho'ro surasining 40, 41, 42-oyatlari: «(Har qanday) yomonlikning jazosi xuddi o'ziga o'xshash yomonlikdir. Bas, kimki afv etib (o'rtani) tuzatsa, uning mukofoti Allohning zimmasidadir. Albatta, U zolim (tajovuzkor)larni sevmas». «Albatta, kimki mazlum bo'lganidan so'ng (zulm qilgan kimsadan) g'olib bo'lsa (intiqom olsa), bas, ular(ni ayblash)ga yo'l yo'qdir». «Faqat odamlarga zulm qiladigan va erda nohaqlik bilan hadlaridan oshadigan kimsalar(ni ayblab jazolash)gagina yo'l bordir. Ana o'shalar uchun alamli azob bordir». Yaxshilik va yomonlik masalalarida adolat tamoyili – ijtimoiy axloqning ajralmas xususiyatidir. Oli Imron surasi, 30-oyat: «Har bir jon o'zi qilgan yaxshi va yomon amallari (ko'z o'ngida) hozir qilingan Kun (Qiyomat)da ular (yomon amallari) bilan uning o'rtasi uzoq masofa bo'lishini orzu qiladi. Alloh

sizlarni "O'zidan" ogohlantiradi. Alloh bandalarga mehribondir"²⁷. "Yaxshi" va undan hosil bo'lgan so'zlar Qur'onda 200 martadan ko'p uchraydi²⁷.

Din sotsiologiyasi bo'yicha mashhur amerikalik olim Jefri Xedden fundamentalizmning quyidagi turlarini ajratgan: teologik, siyosiy, madaniy va nihoyat, global fundamentalizm²⁸. IShID terrorchilik tashkilotida mana shularning barchasi mujassam. Muqaddas matnlar kontekstidan ajratib olingan iqtiboslar bilan niqoblab, islomning insonparvarlik g'oyalarini ongli ravishda buzib ko'rsatuvchi IShID mafkurachilari o'z teologik davlati – xalifat tuzish bilan bog'liq siyosiy maqsadlarga intiladilar. Ular shafqatsizlik, yolg'on, johillikka asoslangan o'zlariga xos bo'lgan madaniyatlarini yaratmoqdalar. Ushbu tashkilotning asosiy quroli – terror va tahdidlar bo'lib, ular global karakter kasb etmoqda²⁹.

2017-yil 19-sentabrda Davlatimiz Rahbari BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi o'z nutqida ma'rifiy islom dinining insonparvarlik ahamiyatiga yana bir bor e'tiborni qaratib: "Biz butun jahon jamoatchiligiga islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini yetkazishni eng muhim vazifa, deb hisoblaymiz"- deya ta'kidlaydi.

4.3. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurash: O'zbekiston tajribasi

Diniy fanatizm (mutaassiblik), ekstremizm, fundamentalizm, terrorizm, xalqaro terrorizm tushunchalari, ularning reaksion mohiyati. Virtual olamdagi tahdidlar. Mafkuraviy immunitet tushunchasi. Internet tarmog'idagi axborot g'oyaviy xurujlarga qarshi kurash. Zamonaviy diniy ekstremistik oqimlarning shakllanish tarixi. Diniy ekstremistik oqimlar tomonidan sof islom tushunchalarining buzib talqin etilishi. O'zbekiston Respublikasida diniy ekstremizm va terrorizm xavfini oldini

olishning huquqiy va tashkiliy asoslari. O'zbekistonning diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurash boradasidagi tashabbuslari va ularning xalqaro hamjamiyat tomonidan e'tirof etilishi.

**Diniy fanatizm,
ekstremizm,
fundamentalizm,
terrorizm va xalqaro
terrorizm**

Diniy fanatizm (mutaassiblik) – o'z diniy qarashlarini mutlaq haqiqat sifatida e'tirof etgan holda boshqa diniy e'tiqodlarga nisbatan murosasiz munosabatda bo'lish. Mutaassiblikka berilgan odamlar va ularning guruhlar

tarqatayotgan g'oyalari va amaliy faoliyati jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikka tahdid hisoblanadi. Insoniyat tarixida bunday e'tiqoddan g'arazli siyosiy maqsadlarda foydalanilgan. O'rta asrlardagi yevropada «muqaddas yerlarni ozod etish» g'oyasi ostida xristian ruhoniylari da'vati bilan Sharq tomon amalga oshirilgan salb yurishlari, keyinchalik amalga oshirilgan inkvizitsiyalar, Reformatsiyaga qarshi harakatlar, islom dunyosida avval va hozirgi kunda faoliyati kuzatilayotgan diniy-ekstremistik oqimlarning mafkurasi zamirida diniy mutaassiblik yotadi. Islom dini mutaassiblikni, fundamentalizm va aqidaparastlikni qoralaydi. Teran o'ylashga, boshqalarga nisbatan murosali bo'lishga chaqiradi³⁰.

Aqidaparastlik – dindagi aqida va qoidalarni ijtimoiy hayotning barcha sohalariga ko'r-ko'rona qo'llash va mutlaqlashtirishga qaratilgan harakatlar hisoblanadi. Aqidaparastlik barcha dinlarda turli mazhab va yo'nalishlar orasida, shuningdek, dunyoviy jamiyatda keskinlik, nizo va to'qnashuvlar kelib chiqishiga sababchi bo'ladi. Aqidaparast guruhlar o'z g'oyalarini tushuntirish, ishontirish kabi usullar orqali targ'ib etishni tan olmaydi. Ular o'z da'volarida boshqalarga nisbatan o'ta johil va murosasiz munosabatda bo'ladilar. O'zini shak-shubhasiz haq, deb bilish, haqiqatni faqat men bilaman, degan qarashga asoslangan manmanlik esa zo'ravonlikni yuzaga keltiradi³¹.

Diniy fundamentalizm (lotin. fundamentalis – asos):

1) keng ma'noda deyarli barcha dinlar ichida uchraydigan oqim bo'lib, mazkur oqim tarafdorlari ijtimoiy hayotning barcha sohalarida dastlabki diniy manbalarning talablariga qaytishni targ'ib qiladilar. Fundamentalistlarning asosiy jihatlari muqaddas matnlarni so'zma-so'z talqin qilish, diniy ta'limotni mutlaqo o'zgarmas, deb e'lon qilish, barcha diniy ko'rsatmalarni to'la-to'kis bajarishni talab etish va h.k. Diniy fundamentalizm buzg'unchi mohiyatga ega. Chunki u jamiyatda ustuvor maqsad sifatida milliy qadriyatlarni mustahkamlash, davlat manfaatlarini himoya qilishni emas, balki gumanizm, demokratiya tamoyillarini inkor etgan holda muayyan din mafkurasi asosida «yangi tartib» joriy qilishga chaqiradi. Diniy fundamentalizm hozirgi zamondagi dunyoviy davlatchilikni rad etib, dinni siyosiy sohada ham inson ustidan hukmron, deb talqin qilib, jamiyat ustidan xudo nomidan harakat qiluvchi diniy hokimiyatni tiklashni targ'ib qiladi;

2) tor ma'noda XX asrning boshida AQShda protestantlik yo'nalishida vujudga kelgan oqim tushuniladi. Protestant fundamentalistlari Bibliyani so'zma-so'z talqin etgan, ijtimoiy-ma'naviy hayotda xristian dinining mutlaq (monopol) boshqaruv huquqini talab etganlar. Oqim o'z nomini 1912-yildan «Asos» nomli davriy nashridan olgan. Fundamentalistlar 1919-yili Filadelfiyada «Umumjahon xristian fundamentalistlari uyushmasi»ni tuzgan³².

Islom yo'nalishidagi fundamentalistlar turli yo'nalish va kayfiyatdagi guruhlarini o'z ichiga oladi. Ayrimlari terroristik usullar bilan qonuniy hokimiyatga qarshi kurash olib borsalar, boshqalari targ'ibot-tashviqot ishlari, diniy ta'lim, jamoat tashkilotlari, maktab, universitet, ommaviy axborot vositalariga kirib borish, adabiyot, audio-videokassetalar, SD-DVD-disklar tarqatish bilan shug'ullanadilar.

Diniy g'oyalar—diniy da'vatlar, aqidalar, ilohiy qadriyat va maqsadlar ifodalangan qarashlar majmuyi. Ular turli dinlarning amal qilish yo'lini belgilab olishda namoyon bo'ladi³³.

Keyingi yillarda Yevroosiyo qit'asi va Afrikada joylashgan qator mamlakatlarda ijtimoiy-siyosiy vaziyatga salbiy ta'sir o'tkazayotgan diniy-ekstremistik va terroristik tashkilotlarning faollashuvi kuzatilmoqda. Ma'lumki, muayyan siyosiy omillar va turli ilmiy yondashuvlar bilan bog'liq sabablarga ko'ra diniy ekstremizm va terrorizm tushunchalari bo'yicha soha mutaxassisleri tomonidan umume'tirof etilgan yagona ta'rif yo'q.

O'zbekiston tomonidan imzolangan «Terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurash bo'yicha Shanxay Konvensiyasi» (Shanxay, 2001-yil 15-iyun)ga muvofiq ekstremizm – konstitutsion tuzumni zo'rlab o'zgartirish, kuch ishlatish orqali hokimiyatni egallash va ushlab turish, jamoat xavfsizligiga tajovuz qilishga qaratilgan faoliyat, mazkur maqsadlar yo'lida noqonuniy qurolli tuzilmalar tashkil etish yoki ularning faoliyatida ishtirok etish hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 30-iyulda qabul qilingan O'RBQ 489-sonli «Ekstremizmga qarshi kurash to'g'risidagi» qonunida ekstremizmga «ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga, O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini zo'rlik bilan o'zgartirishga, hokimiyatni zo'rlik ishlatib egallashga va uning vakolatlarini o'zlashtirib olishga, milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo'zg'atishga qaratilgan harakatlarning ashaddiy shakllari ifodasi» deb ta'rif berilgan³⁴.

Diniy sohada ekstremizm boshqa din vakillariga o'ta murosasizlik (masalan, Hindistonda musulmonlar va hinduiylar, hinduiylar va sikxlar orasidagi nizolar), bitta din ichidagi (Pokiston, Afg'oniston, Iroqda sunniylar va shialar, Suriyada alaviylar va sunniylar) mojaroli munosabatlar, dunyoviy tuzumga qarshi kurash (aksariyat musulmon

mamlakatlarida) yoki xalqaro darajadagi sivilizatsion qarama-qarshiliklar («Al-Qoida», «Hizbulloh» tashkilotlari tomonidan AQSh yetakchiligidagi G'arbga qarshi e'lon qilingan kurash) bilan bog'liqdir.

Ta'kidlash joizki, ekstremizm deyarli doimo siyosiy maqsadlarda – sekulyar davlatchilikka qarshi va muayyan konfessiya vakillarining hokimiyatni egallashga qaratilgan faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, diniy ekstremizm – ba'zi diniy tashkilotlar yoki ayrim dindorlarning jamiyat qonun-qoidalariga mos kelmaydigan mafkurasi va faoliyati hisoblanadi.

Diniy ekstremizmning mohiyati jamiyat uchun an'anaviy bo'lgan ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va diniy-aqidaviy qarashlarni rad etish hamda umuminsoniy qadriyatlarga zid keluvchi dunyoqarashni tajovuzkor ravishda targ'ib qilishdan iborat. Bu diniy oqim a'zolari tomonidan o'z g'oyalarini butun jamiyatga tarqatishga qaratilgan harakatlarda namoyon bo'ladi. Diniy ekstremizmning xos jihatlari sifatida boshqacha dunyoqarash egalari, ayniqsa, boshqa din vakillari va dahriy (ateist)larga o'ta murossasizlik, o'z g'oyalarini targ'ib etish va atrofdagilardan go'yoki ustun ekanini namoyish etish va ksenofobiyaning qayd etish mumkin. Diniy ekstremizm asosan dunyoviy davlatga, jamiyatda shakllangan tartibga, davlat va din orasidagi munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi qonun va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarga qarshi qaratilgan bo'lib, teokratik boshqaruvni barpo etishni maqsad qiladi. Diniy ekstremizm siyosat, madaniyat, millatlar va dinlararo munosabatlarga buzg'unchi ta'sir o'tkazadi.

Islom olamida diniy ekstremistik mafkurani vujudga kelish ildizlari sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

– XX asr o'rtalarida islom dunyosida mustamlakachilarga qarshi terror usullaridan foydalangan milliy-ozodlik harakati asosida keyinchalik kuch ishlatish uslublariga tayanuvchi guruhlarining vujudga kelishi;

– Arab-Isroil urushlari va Yaqin Sharq muammosining hal etilmay kelayotgani, G‘arb mamlakatlarining turli geosiyosiy loyihalarni amalga oshirish orqali Yaqin Sharq davlatlarini o‘z ta‘sir doirasiga olishga qaratilgan intilishlari;

– yetakchi davlatlarning musulmon dunyosi mamlakatlaridagi energetik zaxiralar ustidan o‘z nazoratlarini o‘rnatishga qaratilgan siyosati;

– ayrim musulmon davlatlarining mintaqaviy yetakchilik yo‘lida olib borayotgan o‘zaro raqobati doirasida boshqa musulmon mamlakatlarida o‘z ta‘sir doiralarini kengaytirishga qaratilgan intilishlari;

– sunniylar va shialar orasida an‘anaviy davom etib kelayotgan qarama-qarshiliklarning davlatlararo munosabatlar darajasiga ko‘tarilishi oqibatida o‘zaro kurashning turli ko‘rinishlarda, jumladan, noqonuniy qurolli tuzilmalar orqali olib borilishi.

O‘zini islom nomi bilan bog‘laydigan diniy-ekstremistik tashkilotlarning xususiy jihatlari quyidagilardan iborat:

– dunyoviy davlat va jamiyatga murosasiz munosabatda bo‘lish va uni shariatga asoslangan tuzumga aylantirishga harakat qilish;

– dinning davlatdan ajratilishini rad etish va jamiyatning barcha a‘zolarini majburan shariat talablari asosida hayot kechirishini ta‘minlash;

– islom dinini dunyoning boshqa jamiyatlariga qarshi qo‘yish;

– mamlakatlarning mustaqilligi va hududiy yaxlitligini tan olmaslik, yagona davlat - «xalifalik» qurish g‘oyasini ilgari surish;

– o‘z maqsadlari yo‘lida davlat va jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni izdan chiqarishga qaratilgan xatti-harakatlarga urg‘u berish;

– o‘z g‘oyalariga ergashmagan musulmonlarni dindan chiqqanlikda, «kofir»likda ayblash, an‘anaviy islom tarafdori bo‘lgan ulamolarni obro‘sizlantirish, ularga tazyiq o‘tkazish va hattoki o‘ldirish.

Terrorizm zamonaviy ilmiy doiralarda uch nuqtayi nazardan, ya‘ni jinoiy faoliyat, terroristik guruh va terroristik ta‘limot sifatida qaraladi.

Ko'pchilik mutaxassislar terrorizm ostida turli ijtimoiy guruhlar tomonidan siyosiy maqsadlar yo'lida kuch ishlatish yoki kuch ishlatish bilan qo'rqitishni e'tirof etadilar.

O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 15-dekabrda 167-II-sonli «Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida»gi qonuniga ko'ra:

- terrorizm – siyosiy, diniy, mafkuraviy va boshqa maqsadlarga erishish uchun shaxsning hayoti, sog'lig'iga xavf tug'diruvchi, mol-mulk va boshqa moddiy obyektlarning yo'q qilinishi (shikastlantirilishi) xavfini keltirib chiqaruvchi hamda davlatni, xalqaro tashkilotni, jismoniy yoki yuridik shaxsni biron-bir harakatlar sodir etishga yoki sodir etishdan tiyilishga majbur qilishga, xalqaro munosabatlarni murakablashtirishga, davlatning suverenitetini, hududiy yaxlitligini buzishga, xavfsizligiga putur yetkazishga, qurolli mojarolar chiqarishni ko'zlab ig'vogarliklar qilishga, aholini qo'rqitishga, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga qaratilgan, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida javobgarlik nazarda tutilgan zo'rlik, zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish yoki boshqa jinoy qilmishlardir;

- xalqaro terrorizm – bir davlat hududi doirasidan tashqariga chiqadigan terrorizm.

Bugungi kunda yirik xalqaro terrorchi tashkilotlar qatorida «Al-Qoida», «Iroq va Shom islom davlati», «Ash-Shabab», «Xayat tahrir ash-Shom», «Sharqiy Turkiston islom harakati», «Turkiston islom harakati», «Islom jihodi ittihodi» va hokazolarni ko'rsatish mumkin.

Virtual olamdagi tahdidlar

Terroristik guruhlarining mafkurachilari omma ongini egallash va fuqarolik jamiyatining ichiga chuqur kirib borishni ustuvor vazifa sifatida qaraydilar. Yangi jangarilarni yollashning asosiy manbalari sifatida virtual makon, qamoqxonalalar, masjidlar, yoshlar tashkilotlari, milliy diasporalar, maktablar, o'ldirilgan yoki qamoqqa olingan jangarilarning oila a'zolari, terrorizmga qarshi tadbirlarda jabr ko'rganlar hisoblanadi³⁵. Masalan, birgina ijtimoiy

tarmoqlar orqali amalga oshirilgan tartibsizliklarning salbiy oqibatlarini 2011-yilning boshlarida bir qator arab davlatlarida yuz bergan «twitter inqilobi» voqealarida ham ko‘rish mumkin. Xususan, tashqi kuchlar tomonidan Facebook, Twitter ijtimoiy tarmoqlari va proksi-IP xizmatidan foydalangan holda Tunis, Misr, Liviya, Suriyadagi tartibsizliklar tashqi kuchlar tomonidan nazorat qilib turilgan. Ayniqsa, yoshlar orasida mutaassiblikka yo‘g‘rilgan forumlarning tobora ommalashuvi hamda ularda turli ko‘rinishdagi buzg‘unchi «fatvo»larning berib borilishi muammoning naqadar jiddiy tus olib borayotganini namoyon etmoqda.

Internet tarmog‘ida tarqatilayotgan ma‘lumotlar tahlili diniy ekstremizm g‘oyalarining targ‘iboti hujumkor va tajovuzkor tarzda, chuqur nazariy asosda amalga oshirilayotganidan dalolat bermoqda. O‘zbekistonga tahdid solayotgan aksariyat ekstremistik saytlar, blog va forumlar rus va o‘zbek tillarida bo‘lib, buzg‘unchi kuchlar tomonidan nafaqat respublikada, balki Markaziy Osiyoda beqarorlik keltirib chiqarish maqsadida foydalanilmoqda. Mazkur saytlarda diniy ekstremizm mafkurasi bilan birga davlatlararo nizolar keltirib chiqarishga mo‘ljallangan ayirmachilik va millatchilikni avj oldirishga qaratilgan g‘oyalar ham ilgari surilmoqda.

Bunday tahlikali sharoitda fuqarolarda, ayniqsa yoshlarda diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy immunitetni kuchaytirish, din haqida xolis tushunchalar shakllantirish, ushbu tushunchalar zamirida jamiyatga vatanparvarlik, millatparvarlik, daxldorlik g‘oyalarini chuqur singdirish, turli diniy mutaassib oqimlarning soxta iddaolariga nisbatan murosasiz munosabat shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mafkuraviy immunitet (lotin. «immunitatis» – biror narsadan ozod etish) – shaxs, ijtimoiy guruh, millat, jamiyatni turli zararli g‘oyaviy ta’sirlardan himoyalashga xizmat qiluvchi tizim. Mafkuraviy immunitet tizimining asosiy va birinchi elementi bilimdir. Ikkinchi element ana shunday ilg‘or bilimlar zamirida shakllanadigan baholar, qadriyatlar tizimidir. Uchinchi element ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma’rifiy sohalardagi maqsadlar tizimi bilan bog‘liq. Bunday aniq

maqsadlar tizimi bo'lmaz ekan, inson, millat yoki jamiyat, goh oshkora, goh pinhona ko'rinishdagi mafkuraviy tazyiqlarga bardosh bera olmaydi.

Ushbu yo'nalishdagi ishlarda mafkuraviy profilaktik ishlarning o'rni katta. Mafkuraviy profilaktika ijtimoiy institutlar tomonidan xilma-xil shakllarda amalga oshiriladigan g'oyaviy-tarbiyaviy, huquqiy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy ishlar majmuyini, bir so'z bilan aytganda, to'g'ri tashkil etilgan butun tarbiya tizimini qamrab olishi lozim.

Jumladan, Internet tarmog'ida diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- Internet saytlari va ijtimoiy tarmoqlarda diniy-ekstremistik oqimlar(DEO)ning aqidalaridagi soxta da'volarni sof islom ta'limoti asosida fosh etish;

- Internet tarmog'ida DEO va xalqaro terroristik tashkilotlar yetakchilarining ijobiy imidjini yo'qqa chiqarish, o'zlari o'ylab topgan «qahramonlik» sifatlarini ularning jinoiy qilmishlari va kirdikorlari misollarida keng jamoatchilik oldida ro'yi-rost ochib berish;

- yoshlarning Internetda radikallasuviga sabab bo'layotgan omillarni aniqlab, ularni barham qilish choralari ko'rish;

- Internetdagi diniy ekstremizm va terrorizm g'oyalarini targ'ib qiluvchi sayt va sahifalarning faoliyatini aniqlash va qonunlarda belgilangan tartibda to'xtatish.

Zamonaviy diniy-ekstremistik oqim va tashkilotlarning shakllanish tarixi hamda ular tomonidan sof islom tushunchalarining buzib talqin etilishi

chiqqanlikda ayblashdir. Masalaning e'tiborli jihati shundaki, ekstremistlar tomonidan takfir aynan musulmonlarga qarshi

Islom dunyosidagi deyarli barcha diniy-ekstremistik oqimlarning mafkurasida tizim tashkil etuvchi ikkita tamoyil – takfir va jihad mavjud. «Takfir» – dindan

qo'llanilmoqda. Chunki aqidaparastlarning nazarida boshqa dinga e'tiqod qiluvchilar shunday ham kofir sanaladi.

«Jihad» esa diniy-ekstremistik oqim vakillari tomonidan faqat muqaddas urush, «g'azot» ma'nosida qo'llanilib, islomiy davlat qurishning farz hisoblangan vositasi sanaladi. Bunday qurolli jihad musulmon bo'lmaganlarga qarshi bo'lgani kabi, dinsizlikda ayblangan musulmonlarga nisbatan ham amalga oshirilishi mumkin hisoblanadi.

Bugungi kunda ekstremizm terrorizm bilan uzviy bog'langan. So'nggi yillarda Markaziy Osiyo va Shimoliy Kavkaz respublikalari, Afg'oniston, Pokiston, Iroq, Liviya, Suriya, Mali, Misr kabi mamlakatlarda, Yaqin Sharq mintaqasida diniy-ekstremistik guruhlar o'z maqsadlariga erishish vositasi sifatida kuch ishlatishdan foydalanmoqdalar. Ushbu jinoiy faoliyat siyosiy hokimiyat vakillariga nisbatan alohida qotillik uyushtirish, tinch aholi ichida ommaviy qurbonlarga olib keladigan, davlatning moddiy, iqtisodiy, axborot resurslariga zarar etkazishga qaratilgan qo'poruvchilik ishlarini amalga oshirish, «axborot urushi» olib borish, xudkush-terrorchilardan keng ko'lamda foydalanish kabi uslublarda amalga oshirilmoqda.

XX asrning so'nggi choragida ko'proq tilga oлина boshlagan xalqaro terrorizmning xarakterli jihatlari uning xalqaro huquq himoyasidagi obyektlar yoki subyektlarga qarshi qaratilgani, mustaqil davlatlar chegaralarini buzish orqali amalga oshirilishi, a'zolari yoki yo'riqchilari ikki yoki undan ortiq davlat fuqarolari ekanligi, jangarilarning xorijdagi maxsus lagerlarda tayyorgarlik o'tab kelishlari, shuningdek, qo'poruvchilikni sodir etishda xorijiy davlatlar va ekstremistik uyushmalar yordamidan, xalqaro tus olgan noqonuniy qurol-yarog' savdosi va narkobiznesdan keladigan moliyaviy manbalardan foydalanishi sanaladi.

Mutaxassislar islom dunyosida vujudga kelgan dastlabki terrorchilik guruhi sifatida xorijiyilar (arab. «ajralib chiqqan, isyonchi»)

diniy-siyosiy harakatini e'tirof etadilar. Harakat 657-yil to'rtinchi xalifa Ali ibn Abu Tolib va Shom hokimi Muoviya ibn Abi Sufyon orasida siyosiy hokimiyat uchun kurash borgan davrda vujudga kelgan. 657-yil ular o'rtasida bo'lib o'tgan «Siffin jangi» Muoviya tarafdorlarining tashabbusi bilan to'xtatilgan. Ali ibn Abu Tolib xalifani saylash masalasini ikkala tomondan tayinlanadigan vakillardan iborat «hakamlar»ning hal etishiga rozi bo'lgan. Shunda Abdulloh ibn al-Kavva al-Yashkuriy at-Tamimiy, Itob ibn al-A'ur, Abdulloh ibn Vahb ar-Rosibiy kabi shaxslar yetakchiligida bir guruh jangchilar (turli manbalarda 6-12 ming deb keltiriladi) go'yoki «Hukm faqat Allohnik, Ali hukm chiqarishni hakamlarga topshirib dindan chiqdi», degan da'vo bilan xalifa Alining qarorgohi joylashgan Kufani tark etib, Haruraga ketib qolgan.

Xorijiyalar «imon amalsiz bo'lmaydi», «og'ir gunoh qilgan musulmonlar abadiy do'zaxda qoladi» degan g'oyalarda ostida og'ir gunoh qilgan musulmonlarni dindan chiqqanlikda ayblab, ularga qarshi urush olib borish kerak, deb hisoblaganlar. O'zga g'oyalarga o'ta muhosasiz bo'lgan xorijiyalar nafaqat xalifalik hokimiyati vakillari, balki o'zlariga ergashmagan musulmonlarni ham ayovsiz qirg'in qilganlar.

Diniy-ekstremistik mafkurada nafaqat davlatni dunyoviy qonunlar bilan boshqarish, balki ushbu qonunlarga itoat qilgan fuqarolarni ham dinsizlikda ayblash g'oyasi mavjud. Jumladan, XX asrning ikkinchi yarmidan Misrda faoliyat ko'rsatgan «Al-Jihad» guruhining yetakchilaridan biri Muhammad Abdusalom Faraj «Al-farida val-g'oyiba (Unutilgan burch)» kitobida musulmon mamlakatlari hukumatlarini «salbchilar», sionistlar va kommunistlarga xizmat qilishda ayblab, «kofir» deb e'lon qilgan hamda dindan qaytganlarni qatl etish shart, deb da'vo qilgan. M.Faraj avvalgi jihodiy g'oyalarni yanada rivojlantirib, «musulmonlar dinsizlarning qo'li ostida bo'lgan vaqtda

qurolli jihod o'z-o'zidan islomning oltinchi ustuniga aylanadi», deb yozgan³⁶.

1970-yillarning oxirida Afg'onistonga sobiq Sovet Ittifoqining qurolli kuchlari kiritilishi hamda musulmon dunyosida mazkur armiyaga qarshi qurolli jihod e'lon qilinib, Afg'oniston hududiga xorijiy mamlakatlardan jangarilarning kirib kelishi islomdagi mavjud salafiy aqidalar asosida yangi «Al-valou val-barou» (o'zbekchada taxminan «Allohning do'stlarini sevish, dushmanlaridan nafratlanish») konsepsiyasining shakllanishiga olib keldi. Mazkur tamoyil Qur'on oyatlari, hadislar, Ibn Taymiya, Ibn Qayyum al-Javziya, Muhammad ibn Abdulvahhob kabilarning asarlarini o'ziga xos talqin qilish asosida bosh maqsad – turli yurtlardan kelgan jangarilarning o'zlari begona bo'lgan mamlakatlarda terrorchilik faoliyatini olib borishini shar'iy jihatdan asoslash bo'lib, quyidagi tamoyillarni ilgari suradi:

- go'yoki ko'pchilik musulmonlarning imoni susayib, kofirlarni do'st va ittifoqchi qilib olgan. Oqibatda ular hayot kechirishda ulardan ibrat olib, o'zlari dinsizga, yashayotgan davlatlari esa kufr yurtga aylanmoqda;
- asl musulmonlarning barchasiga sobiq islom hududlarini ozod qilish uchun qurolli jihod go'yoki majburiy (farzi ayn) amal hisoblanadi.

Qayd etilganlardan ko'rinib turibdiki, zamonaviy terrorchilar borgan sari o'zlarining mavhum g'oyalari yo'lida istalgan insonni, dini va millatidan qat'iy nazar o'ldirishdan qaytmaydigan darajada radikallasib bormoqdalar. Mutaxassislarning fikriga ko'ra islomiy davlat qurish amaliy strategiyasini belgilashga diniy-ekstremistik mafkurada uch xil nazariy-konseptual yondashuv mavjud:

- birinchi yondashuv Misrda o'tgan asrning 20-yillarida vujudga kelgan «Musulmon birodarlar» tashkilotining birinchi rahbari Hasan al-Bannoning g'oyalari asoslanib, unga ko'ra siyosiy hokimiyatni egallash uch bosqichda bo'ladi: ma'rifiy va xayriya ishlari bosqichi;

tashkilotni mustahkamlash va guruh a'zolarini chiniqtirish; siyosiy hokimiyatni qat'iy harakatlar bilan qonuniy hukumatdan tortib olish;

– ikkinchi yondashuv Hasan al-Bannoning izdoshi Sayid Qutb tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u butun jamiyatni «johiliya» da ayblab, uni qayta «tarbiyalash»ga va undan yordam olishga ishonmas edi. Shuning uchun S.Qutb islomiy davlat qurish uchun kurashni ikki bosqichga: zaiflik va jihadga bo'lgan. «Zaiflik» davri go'yoki «haqiqiy musulmonlar»ning e'tiqod sofligini asrash maqsadida johiliyat jamiyatidan «hijrat» qilish bilan bog'liq bo'lsa, jihad bosqichi kichik «haqiqiy musulmon jamoasi»ning kufr jamiyat bilan g'alabagacha qurolli kurash olib borishi hisoblanadi;

– uchinchi yondashuv kofirlikda jamiyatni emas, balki undagi dunyoviy hokimiyatni ayblashga asoslangan. Siyosiy hokimiyatni egallash jamiyatni bosqichma-bosqich «islomlashtirish», keng tarmoqlangan yashirin bo'linmalar tashkil etish, davlat idoralari va qurolli kuchlarga kirib borish va vaziyat qulay bo'lgan vaqtda davlat to'ntarishini amalga oshirishni nazarda tutadi³⁷.

Diniy-ekstremistik va terroristik tashkilotlarning faoliyatida so'nggi yillarda quyidagi xatarli jarayonlar kuzatilmoqda:

– tinch aholi ichida mumkin qadar ko'p qurbon bo'lishiga qaratilgan terrorchilik harakatlari ko'payib bormoqda. Terrorchilar ushbu harakatni atayin, qasddan va puxta rejalashtirib amalga oshirmoqdalar. Bosh maqsad – jamiyatda vahima darajasida qo'rquv uyg'otish, hukumatga ishonchsizlik shakllantirish hamda fuqarolarda psixologik karaxt holatni yuzaga keltirib, ularning qarshilik ko'rsatish qobiliyati va irodasini sindirish;

– terrorchi tashkilotlar ayrim siyosiy doiralarning manfaatparast siyosatidan o'z maqsadida foydalanib, ulardan moliyaviy, moddiy-texnik va axborot ko'mak olgan holda mustaqil davlatlarning hokimiyat

tizimi va hududiy yaxlitligini buzishga qaratilgan buzg'unchilik faoliyatini amalga oshirmoqdalar;

– terror harakatlarida xorijiy mamlakatlardan kelgan yollanma jangarilarning ishtirok etishi keng tus oldi;

– diniy-ekstremistik va terroristik tashkilotlar zamonaviy axborot va piar-texnologiyalarni chuqur o'zlashtirgan holda, «Internet» tizimidagi sayt va ijtimoiy tarmoqlardan quyidagi yo'nalishlarda samarali foydalanmoqdalar: psixologik va axborot urushi olib borish; targ'ibot-tashviqot o'tkazish; mablag' to'plash; yangi a'zolari yollash; o'zaro aloqani ta'minlash; o'quv-malaka oshirish, mafkuraviy va amaliy terroristik faoliyatni tashkil etish uchun yo'riqnomalar tarqatish. Qo'llanmalar video, audio va kitob shaklida internetga joylashtiriladi;

– «jihodchilar» jamoalarining faoliyatiga jalb qilinayotganlar tobora yosharib bormoqda³⁸.

1990-yillarda mustaqillikni qo'lga kiritgan va bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik jamiyat qurish bilan bog'liq chuqur ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlarni boshidan kechirayotgan Markaziy Osiyoda ayrim norasmiy islomiy markazlar, jamg'armalar va xalqaro diniy-ekstremistik guruhlarning homiyligi va yashirin ko'magi yordamida aqidaparast shaxslar tomonidan turli diniy-ekstremistik guruhlar tuzildi. Mazkur guruhlar qatorida «Adolat uyushmasi», «Islom lashkarlari», «Islom tiklanish partiyasi»ning o'zbek bo'linmasi, «Odamiylik va insonparvarlik», «Tavba» kabi islomiy partiya va harakatlarni qayd etish mumkin. O'tgan davr ichida ushbu tuzilmalar tashqi va ichki omillar ta'sirida strategik va taktik jihatdan muayyan taraqqiyot davrini boshidan kechirdi.

Mintaqada diniy-ekstremistik guruhlarning vujudga kelishi, rivojlanishi va bugungi kunda faoliyat olib borishiga sabab bo'lgan tashqi va ichki omillar mavjud. Hozirgi kundagi voqelikka ustuvor ta'sir

ko'rsatib kelayotgan tashqi omillar qatorida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

– mintaqaga chegaradosh Afg'oniston va Pokistonda diniy-ekstremistik tashkilotlarning keng ko'lamda faoliyat olib borayotgani hamda ushbu mamlakatlar hududida MDH mamlakatlari fuqarolari ham tayyorgarlik o'tayotgan jangarilarni tayyorlash markazlarining mavjud ekanligi;

– qator musulmon mamlakatlarida «salafiylik» g'oyalari targ'ib qilinadigan diniy ta'lim muassasalarining mavjud ekanligi hamda mazkur muassasalarda mintaqa davlatlaridan chiqqan yoshlarning o'qib kelayotganligi;

– mintaqada faoliyat yuritayotgan diniy-ekstremistik tashkilotlarning xorijiy markazlar va homiylaridan moddiy yordam olayotganligi;

– G'arb va islom dunyosiga mansub ba'zi mamlakatlardagi ayrim siyosiy doiralar tomonidan mintaqa davlatlariga ta'sir o'tkazish maqsadida ekstremizmga qarshi kurash masalasida ikkiyoqlama yondashuv, xususan, aqidaparast oqim a'zolariga «e'tiqod qurboni» deb qarash va «siyosiy qochqin» maqomi berish kabi siyosat olib borilayotganligi;

– ekstremistik g'oyalar «Internet» tarmog'i va ayrim arab nodavlat tele- va radiokanallari orqali kirib kelayotganligi.

Mintaqa respublikalarida diniy-ekstremistik tashkilotlarning faoliyatiga ijobiy muhit yaratayotgan salbiy ichki omillar qatorida quyidagilarni qayd etish mumkin:

– aholining turli qatlamlari, ko'proq tadbirkorlar, xizmat ko'rsatish sektori vakillari ichida barcha ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy muammolarni islomiy davlat qurish orqali hal etish mumkin, deb hisoblovchi toifaning mavjud ekanligi;

– ayrim dinga moyilligi bor shaxslar, ko‘proq yoshlar va ayollar ichida diniy-ekstremistik g‘oyalarni sof islom ta‘limoti sifatida qabul qilib, aldanib qolayotganlarning uchrayotganligi;

– demografik bosim ostida yuzaga kelgan mehnat migratsiyasi sababli xorijga ish axtarib borayotgan shaxslar oila va mahallaning tarbiyaviy nazoratidan chiqib qolishi va DEO yollovchilarining ta‘siriga tushib qolayotganligi;

– ijtimoiy bandsizlik oqibatida shakllangan marginal qatlamlar aqidaparast guruh faollari targ‘ibot ishlari olib borishi uchun qulay ijtimoiy muhit sifatida shakllanib borayotganligi.

Hozirgi kunga kelib, Markaziy Osiyo mintaqasida faoliyati kuzatilayotgan diniy-ekstremistik va terroristik tashkilotlar qatorida «jihodchi» jamoalarni, «Turkiston islom harakati», «Islom jihodi ittihodi», «Imom Buxoriy katibasi», «Tavhid va jihod», «Salafiylar», «Hizbut tahrir», «Nurchilar», «Akromiylar», «Jamoati Tablig‘», «Bay‘at», «Jamoati Anzorulloh», «Jayshul Mahdiy», «Jundul Xalifat» kabilarni ko‘rsatish mumkin.

Agar diniy-ekstremistik guruhlar tomonidan sodir etilayotgan jinoyiy faoliyatga e‘tibor qaratsak, bunday ishlar islomda qat‘iyyan man etilganining guvohi bo‘lamiz:

Begunoh odamlarni o‘ldirish. Qur‘onning 50 dan ziyod surasidagi yuzlab oyatlarda musulmonlar mo‘min-qobillik, tinchlikka va bag‘rikenglikka chaqirilgan. Musulmonlar uchun eng afzal amal haqida kelgan hadisda shunday deyiladi: «Rasululloh (s.a.v.)dan so‘radilar: «Yo Rasululloh! Musulmonlarning afzali qaysi kishidir?. U zot (sav): «Qo‘lidan va tilidan boshqa musulmonlar ozor topmagan kishidir», – deb javob berdilar»³⁹.

Vidolashuv haji vaqtida Muhammad payg‘ambar (s.a.v.) musulmonlarning joni, mol-mulki va nomusi daxlsiz ekanini ta‘kidlab aytganlar: «...Alloh taolo qoningiz, molingiz va oru nomusingizni bir-

biringiz uchun ana shu muqaddas shahringiz, tabarruk oyingiz va ulug' ayyomingiz kabi muqaddas qildi»⁴⁰.

Tinch jamiyatda fitna chiqarish. Odamlarni o'ldirish, portlatish, o'g'irlab ketish, o'z davlatiga qarshi chiqish kabi qabih ishlar orqali fitna chiqarish, xalqning xavfsizligi va xotirjamligini buzib, tahlikaga solish Qur'on ko'rsatmasiga ko'ra katta gunoh hisoblanadi. Musulmonlarga fitnada qatnashish Qur'onda qat'iy man etilgan: «Sizlardan faqat zolimlargagina xos bo'lmagan (balki hammalaringizga ommaviy bo'ladigan) fitna (azob)dan saqlaningiz va bilib qo'yingizki, Alloh jazosi qattiq (zot)dir» («Anfol» surasi, 25-oyat)⁴¹.

Imom Buxoriydan rivoyat qilingan hadisda musulmonlar fitnadan ogohlantirilib, aytiladi: «Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qiladilar: «Rasululloh (s.a.v.) bunday dedilar: Fitnalar sodir bo'lganda tik turgandan ko'ra o'tirgan afzaldir, tik turgan esa, yurib ketayotgandan, yurib ketayotgan esa yugurib ketayotgandan afzaldir, kimki fitnaga aralashib qolsa, halokatga uchraydi va kimki fitnadan panoh topsa, darhol yashirinsin!». Ulamolar ushbu hadisni musulmon odam jamiyatda beqarorlik keltirib chiqaruvchi fitnalardan qanchalik uzoqda bo'lsa, o'zi va musulmon jamiyati uchun shunchalik foydali bo'ladi, deb sharhlaydilar⁴².

Amaldagi hukumat va qonunlarga itoatsizlik qilish. Islomda odilona saylangan hokimiyatga qarshi fitna qilib, qurol ko'tarib chiqish man etilib, bunday holatda musulmonlarga qonuniy hukumatni himoya qilish buyurilgan. Imom Buxoriy keltirgan hadisda aytiladi: «Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qiladilar: Rasululloh (s.a.v.): «Kim menga itoat qilsa, Alloh taologa itoat qilgan bo'ladi. Kimki amirga itoat qilsa, demak menga itoat qilibdi va kimki amirga osiylik qilsa, demak menga osiylik qilibdi. Chunki amir – orqasidan, ya'ni uni himoya qilib jang qilinadigan hamda u bilan dushmandan saqlanadigan qalqondir»⁴³.

Mashhur hanafiy ulamo Imom Tahoviy (858–933)ning «Al-Aqida at-Tahoviya» asarida yozilishicha: «Podshohlarimiz, rahbar amaldorlarimizga qarshi, garchi zulm qilsalar ham xuruj qilmaymiz, ularni duoi bad ham etmaymiz. Itoatdan bosh tortmaymiz. Ularga itoat etishni Allohga itoat etish jumlasidan, ya’ni farz deb bilamiz. Ularning haqqiga duoi xayr etib turamiz»⁴⁴.

«Takfir» (arabchada «kufr» – «inkor qilish») ishlatish. Ushbu ibora shariatda ko‘proq Allohni tan olmaslik ma’nosida ishlatiladi. Mutaassib guruh a’zolari o‘zlarining soxta aqidalariga ergashmagan musulmonlarni «kofir», ya’ni «dinsiz» deb asossiz hukm chiqaradilar.

Yurtimiz musulmonlari e’tiqod qiladigan hanafiylik mazhabi va moturidiylik aqidasi muvofiq imonning sharti yakkaxudolikka til bilan iqror bo‘lish, qalb bilan tasdiqlash sanaladi. Insonning imonini o‘lchash imkoniyati boshqa insonda yo‘q, chunki imon inson qalbida bo‘ladi. Shariatga ko‘ra qalbni faqat Alloh biladi. Shunga ko‘ra musulmon odamning imoni haqidagi hukmni yolg‘iz Alloh chiqarib, diniy amallarni bajarishi yoki bajarmasligidan qat’iy nazar musulmonlarni kofirga chiqarish man etilgan. Hanafiylik mazhabi asoschisi Abu Hanifa aytganlar: «Imon – bu iqror va tasdiqdan iboratdir. . Mo‘minlar imonda, tavhidda o‘zaro tengdirlar»⁴⁵.

«Hijrat» va «jihad» tushunchalarini soxta talqin etish. «Hijrat» arab lug‘atida biror narsadan ajrash, islom ta’limotida esa, Muhammad payg‘ambarning Makkani tark etib, Madinaga borishiga qiyosan qo‘llaniladi. Diniy-ekstremistik tashkilotlarning yetakchilari esa tinch davlatda yashab kelayotgan yoshlarni xorijdagi jangarilarning lagerlariga jo‘natish maqsadida go‘yoki «hijrat qilmagan dindan chiqadi, hijrat uchun musulmonga ota-onaning ruxsati shart emas» kabi soxta iddaolar bilan aldamoqda. Vaholanki, Muhammad payg‘ambar va undan keyin musulmon davlatlarini boshqargan xulafoi roshidinlar o‘zga yurtlarda yashayotgan musulmonlarni hech qachon musulmon davlati

hududiga ko‘chib kelishlariga da’vat qilmagan. Abu Usmon Mujoshi’ ibn Mas’ud rivoyat qilgan hadisda aytiladi: «...Rasululloh(s.a.v): «Makka fathidan keyin hijrat yo‘q...», dedilar»⁴⁶.

«Hijrat» haqida Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadisda: «Rasululloh (s.a.v.) aytganlar: «Qo‘li va tili bilan o‘zgalarga ozor bermagan kishi musulmondur. Alloh taolo man etgan narsalardan qaytgan kishi Xudo yo‘lida hijrat qilgan kishidir», deyiladi⁴⁷.

Yuqoridagi dalillardan musulmonlar uchun barcha sharoitlar yaratilgan O‘zbekiston kabi mamlakatlardan islom ta’limotiga ko‘ra «hijrat» qilinmasligi haqidagi qat’iyy xulosa chiqadi. O‘z navbatida, «jihod» so‘zi arabchada insonning bor moddiy va jismoniy imkoniyatlarini ishga solib harakat qilishi ma’nosini anglatadi. Istilohda esa, ushbu so‘z bir qancha ma’nolarda ishlatiladi. Jumladan, «jihod» – Allohning yo‘liga da’vat qilish, yaxshilikka chaqirish va yomonlikdan qaytarish, Alloh yo‘lida insonning o‘z havoyi-nafsiga qarshi kurashi, ota-onaga xizmat qilishi va yovga qarshi kurashishdek turlari mavjud. Mutaassib guruhlar esa turli mamlakatlarda adolat bilan saylangan hukumatlarga qarshi terrorchilik harakati olib borishlarini «jihod» deb da’vo qilmoqda.

Imom Termiziydan rivoyat qilingan hadisda «Jihadning afzali Alloh taoloning roziligini, deb inson o‘z havoi nafsiga qarshi jihad qilishidir», deyilgan⁴⁸.

Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadisda aytiladi: «Abdulloh ibn Amr (r.a.) rivoyat qiladilar: «Bir kishi Nabiy (s.a.v.)ning huzurlariga kelib, u zotdan jihad qilishga izn so‘radi. Shunda u zot: «Ota-onang tirikmi?» dedilar. U «Ha», dedi. U zot (s.a.v.): «Unday bo‘lsa, ana o‘shalarning yo‘lida jihad qil!» dedilar»⁴⁹.

Islom ulamolari qurol jihad hukmi sharoitga qarab o‘zgarib turishi va ikki qism: talab (farzi ayn) va mudofaa (farzi kifoya)dan iborat ekanini ta’kidlaydilar. Hanafiy ulamolarning xulosalariga ko‘ra talab

jihodi hozirgi kunda yo‘q. Chunki musulmonlar hozir turli mamlakatlarda istiqomat qilib, mamlakatlar orasidagi munosabatlar hozirda o‘zaro urushmaslikka va elchixonalar orqali aloqalarga asoslangan. Mudofaa jihodi dushman musulmon yurtiga bostirib kirsra, himoya uchun zarur bo‘lib, u hech qachon ichki fitna shaklida bo‘lishi mumkin emas⁵⁰.

**O‘zbekiston Respublika-
sida diniy ekstremizm va
terrorizm xavfini oldini
olishning huquqiy va
tashkiliy asoslari**

Mustaqillik yillari dinning huquqiy davlat, fuqarolik jamiyatida tutadigan o‘rni va mavqeyi aniq belgilanib, bu sohada mustahkam qonunchilik poydevori yaratildi.

Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida «diniy tashkilotlar va birlashmalar davlatdan ajratilgan hamda qonun oldida tengdirlar», degan demokratik tamoyil mustahkamlab qo‘yildi. Bosh qomusimizda fuqarolar millati, irqi va dinidan qat’iy nazar teng huquqli ekanligi belgilanib, ularning vijdon erkinligi, urf-odatlar, milliy an’analar hurmat qilinishi kafolatlandi.

Ushbu konstitutsiyaviy qoida 1998-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida»gi qonunning 5-moddasida ham o‘z ifodasini topgan. Unga ko‘ra hech bir din yoki diniy e’tiqodga boshqalariga nisbatan biron-bir imtiyoz yoki cheklashlar belgilanishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 7-martdagi farmoni bilan har bir shaxsning vijdon va diniy e’tiqod erkinligi huquqi, fuqarolarning dinga bo‘lgan munosabatidan qat’iy nazar tengligini ta’minlash vazifalarini hal etish uchun O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Din ishlari bo‘yicha qo‘mita tashkil etildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari bo‘yicha kengashning 2019-yil 15-

iyunda Bishkekda o'tgan beshinchi sammitidagi nutqida dinlararo hamjihatlikni mustahkamlash, ma'rifat va madaniyatlarni o'zaro boyitish masalalari bo'yicha tizimli muloqotni yo'lga qo'yishni taklif qildi. Xususan, O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi va Samarqanddagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi buning uchun samarali platforma bo'lib xizmat qilishi mumkinligini ta'kidladi⁵¹.

Ma'lumki, O'zbekiston qadim davrlardan turli millatga mansub, turfa dinlarga e'tiqod qiluvchi xalqlar tinch-totuv yashagan o'lka bo'lib kelgan. Bu ko'p asrlik tarixiy an'ana bugungi kunda ham davom etib, umumiy, tinch va osoyishta uyimizda totuvlik, diniy bag'rikenglik ruhi yanada mustahkamlanishi va rivoj topishiga asos bo'lmoqda.

Hozirda O'zbekiston aholisining soni 33 milliondan oshgan bo'lib, ular 130 dan ziyod millat va 16 diniy konfessiyaga mansubdir. Fuqarolarimizning 94 foizdan ziyodi islom diniga e'tiqod qiladi. 3,5 foizga yaqin fuqarolar xristian dinining pravoslav yo'nalishiga mansub bo'lib, qolganlarini boshqa konfessiya vakillari tashkil etadi. Hozir O'zbekiston Respublikasida 2257 diniy tashkilot faoliyat olib bormoqda. Ulardan 2083 tasi islomiy, 160 tasi xristian, 8 tasi yahudiy, 6 tasi bahoiy jamoalari bo'lib, bittadan Krishnani anglash jamiyati va Budda ibodatxonasi mavjud. Bulardan tashqari konfessiyalararo Bibliya jamiyati ham faoliyat yuritmoqda.

Respublikada diniy ekstremizm va aqidaparastlikka qarshi ko'rilayotgan chora-tadbirlar haqida so'z yuritganda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida «O'zbekiston – suveren demokratik respublika» (1-modda) va «Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas» (12-modda), deb belgilab qo'yilganiga alohida e'tibor qaratish lozim⁵². Ya'ni O'zbekistonning dunyoviy tamoyillar asosida rivojlanishi xalqning xohish-irodasi bo'lib, jamiyatda hech qanday mafkura ustuvor o'rin tutishiga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash, jamiyat va alohida shaxsni tanazzulga boshlovchi g'ayriinsoniy mafkura ta'siridan, u diniy yoki siyosiy mazmunga ega bo'lishidan qat'iy nazar himoya qilish davlatning jamiyat xavfsizligini ta'minlash sohasidagi muhim vazifalaridan hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan O'zbekistonda diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning mustahkam huquqiy zamini yaratilgan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasiga muvofiq «Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi»⁵³.

O'zbekiston Respublikasining «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi qonunining 5-moddasida «Dindan davlatga va Konstitutsiyaga qarshi targ'ibot olib borishda, dushmanlik, nafrat, millatlararo adovat uyg'otish, axloqiy negizlarni va fuqaroviy totuvlikni buzishda, bo'hton, vaziyatni beqarorlashtiruvchi uydirmalarni tarqatishda, aholi o'rtasida vahima chiqarishda hamda davlatga, jamiyat va shaxsga qarshi qaratilgan boshqa xatti-harakatlarda foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Terrorizm, narkobiznes va uyushgan jinoyatchilikka ko'maklashadigan, shuningdek, boshqa g'arazli maqsadlarni ko'zlovchi diniy tashkilotlar, oqimlar, sektalar va boshqalarning faoliyati man etiladi», deb qayd etilgan.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga, mansabdor shaxslarga tazyiq o'tkazishga qaratilgan har qanday urinish, shuningdek, yashirin diniy faoliyat qonun bilan taqiqlanadi. Diniy ekstremizm va terrorizm bilan bog'liq xatti-harakatlar, noqonuniy diniy jamoalar tuzish,

ularning faoliyatida ishtirok etishga undash uchun javobgarlikka tortish asoslari va tartibi O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi Kodeksi va O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksida belgilangan.

Jumladan, diniy ekstremizm va terrorizm bilan bog‘liq qonunbuzarliklarning asosiy ko‘rinishlari va ularga nisbatan huquqiy javobgarlik qayd etilgan MJTK va JKning tegishli moddalari quyidagilardan iborat:

– jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga tahdid soladigan materiallarni tayyorlash yoki tarqatish maqsadida saqlash: MJTKning 184-moddasi, JKning 244-1-moddasi;

– diniy mazmundagi materiallarni qonunga xilof ravishda tayyorlash, saqlash, olib kirish yoki tarqatish: MJTKning 184-2-moddasi, JKning 244-3-moddasi;

– milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovatni targ‘ib qiluvchi materiallarni tayyorlash, saqlash yoki tarqatish: MJTKning 184-3-moddasi;

– g‘ayriqonuniy nodavlat notijorat tashkilotlari, oqimlar, sektalarning faoliyatida qatnashishga undash: MJTKning 202-1-moddasi, JKning 216-1-moddasi;

– diniy tashkilotlar to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzish: MJTKning 240-moddasi, JKning 216-2-moddasi;

– diniy ta‘lim berish tartibini buzish: MJTKning 241-moddasi, JKning 229-2-moddasi;

– yollanish, ya‘ni nizolashayotgan davlatning fuqarosi yoki harbiy xizmatchisi hisoblanmagan yoxud nazorat qilinib turgan nizolashayotgan davlat hududida doimiy yashamaydigan yoki hech qanday davlat tomonidan qurolli kuchlar tarkibida rasmiy topshiriqni bajarish vakolati berilmagan shaxsning moddiy manfaatdorlik yoki boshqa biron shaxsiy manfaatni ko‘zlab, o‘zga davlat hududida yoki

uning tarafini olib qurolli to'qnashuvda yoxud harbiy harakatlarda qatnashish uchun yollanishi: JKning 154-moddasi;

– terrorizm: JKning 155-moddasi;

– milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo'zg'atish: JKning 156-moddasi;

– jamoat birlashmalari yoki diniy tashkilotlarni qonunga xilof ravishda tuzish: JKning 216-moddasi;

– diniy-ekstremistik, separatistik, fundamentalistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilotlar tuzish, ularga rahbarlik qilish, ularda ishtirok etish: JKning 244-2-moddasi.

Ta'kidlash joizki, amaldagi qonunchilik diniy-ekstremistik yoki terroristik tashkilotga aldanib kirib qolgan shaxs o'z vaqtida xatosini anglab yetib, pushaymon bo'lsa va jinoyatni ochishga yordam bergan bo'lsa, JKning 244-2-moddasiga muvofiq javobgarlikdan ozod etiladi.

Barcha qonun ustuvorligi ta'minlangan davlatlarda bo'lgani kabi O'zbekistonda ham diniy sohadagi qonunbuzarliklar uchun javobgarlik barcha uchun barobar bo'lib, qonunni bilmaslik jazodan ozod etmaydi. Shuning uchun fuqarolarning huquqiy savodxonligini oshirish, bu borada aholining turli qatlamlariga mansub fuqarolar bilan tizimli ravishda tushuntirish va profilaktik ishlarni tashkil etish diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashda muhim omil sanaladi.

Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurashda mutaassib kuchlarning odamlarning umuminsoniy huquq va erkinliklari, hayotiy manfaatlarini poymol etishga qaratilgan xatti-harakatlari va ushbu jinoyatlarini xaspo'shlash maqsadida ilgari surayotgan diniy-siyosiy g'oyalari sof islom ta'limotiga zid ekanini muqaddas manbalar asosida fosh etish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonning diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi xalqaro maydonda olib borayotgan siyosati mintaqa va umumbashariy darajada tinchlik va barqarorlikni saqlash, mamlakat suvereniteti, rivojlanishining

bardavomligi va xalqning erkin farovon hayotini ta'minlashga qaratilgan. Bugungi kunda BMTning terrorizmga qarshi kurashga doir 13 ta asosiy hujjati mavjud bo'lib, O'zbekiston ushbu yo'nalishdagi barcha konvensiya va protokollarni imzolagan va izchil ijro etib kelmoqda⁵⁴.

Mustaqillikka erishgan O'zbekiston Respublikasi diniy mutaassiblik, aqidaparastlik, ekstremizm va terrorizmning mintaqaviy va umumbashariy miqyosdagi xavf ekanidan kelib chiqib, jahon hamjamiyati birgalikda unga qarshi kurashishi lozimligi to'g'risidagi g'oyani jahonning nufuzli tashkilotlari minbarlaridan e'lon qildi. Jumladan, 1999-yilning noyabr oyida yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining Stambul sammitida O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Islom Karimov BMT tizimida terrorizmga qarshi kurash bo'yicha Xalqaro markaz tashkil etish haqida taklif kiritgan. Mazkur taklif 2000-yil 7-8-sentabr kunlari Nyu-Yorkda bo'lib o'tgan BMTning «Ming yillik» sammitida takror aytilgan.

Afsuski, yetakchi davlatlar va xalqaro tashkilotlar ushbu taklifning naqadar dolzarb ekanini faqat 2001-yil 11-sentabr voqealaridan so'ng anglab yetdilar hamda 2001-yil 28-sentabr kuni BMT Xavfsizlik kengashining 1373-sonli rezolyutsiyasi bilan Xavfsizlik kengashi tarkibida Terrorizmga qarshi kurash qo'mitasi tuzildi.

So'nggi yillarda O'zbekiston tomonidan qo'shni Afg'onistonda ijtimoiy-siyosiy vaziyatni barqarorlashtirish yo'lida izchil siyosat olib borilmoqda. O'z navbatida, O'zbekiston MDH va ShHT kabi mintaqaviy tashkilotlar doirasida qabul qilingan diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashga qaratilgan shartnomalar, masalan, «Terrorizm, separatizm va ekstremizm bilan kurash haqidagi Shanxay Konvensiyasi» (Shanxay, 15.06.2001-y.)ni bajarishda faollik ko'rsatmoqda. ShHT doirasidagi Aksilterror markazining Toshkent

shahrida joylashgani O'zbekistonning terrorizmga qarshi kurashda mintaqada tutgan o'rnining e'tirofi sifatida baholash mumkin.

Bundan tashqari O'zbekiston dunyoning ko'plab davlatlari, jumladan, AQSh, Rossiya, Xitoy, Hindiston, Saudiya Arabistoni, Eron va Markaziy Osiyo respublikalari bilan xalqaro terrorizmga qarshi kurash bo'yicha ikkiyoqlama shartnomalar asosida samarali hamkorlik qilib kelmoqda.

O'zbekiston tomonidan diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash borasida imzolangan barcha xalqaro, mintaqaviy va ikki yoqlama shartnoma, konvensiya va protokollarda belgilangan qoidalar respublikada mazkur yo'nalishda qabul qilingan qonunlar va boshqa huquqiy-me'yoriy hujjatlarda o'z aksini topmoqda va to'laqonli ijrosi ta'minlanmoqda.

O'zbekistonning diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurash boradasidagi tashabbuslari va ularning xalqaro hamjamiyat tomonidan e'tirof etilishi

Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, mazkur muammoni faqat harbiy kuch ishlatish bilan to'la hal etib bo'lmaydi. Diniy ekstremizm va terrorizmni takror ishlab chiqarish tizimi saqlanib qolar ekan, qayd etilgan tahdidlar saqlanib qoladi. Diniy ekstremizm va terrorizmni takror ishlab chiqarish tizimining muhim bo'g'inlari aqidaparastlik va terrorizm mafkurasi, ularning ilhomchilari va da'vatchilari, mazkur mafkurani tarqatish kanallari va ularning ta'siriga tushayotgan shaxslar hisoblanadi.

Internet va boshqa kommunikatsiya vositalarining o'ta rivojlanib ketishi axborot tarqatish, xususan, g'oyaviy-mafkuraviy ta'sir o'tkazish imkonini borgan sari kengaytirib yubormoqda. Hozirgi kundagi

mafkuraviy kurash – bu insonlarning qalbi va ongi, e’tiqodi, dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy timsollari uchun kurashdir.

Shu nuqtayi nazardan diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi axborot-mafkuraviy kurashning uchta ustuvor yo‘nalishlari mavjud:

1. *Ommaviy axborot vositalari.* OAV zamonaviy jamiyatda jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi kuchli qurol sanaladi. Ma’lumki, diniy ekstremizmga munosabat, boshqa siyosiy jarayonlarga nisbatan bo‘lgani kabi, insonlarning ijtimoiy ongida shakllanadi. OAV diniy ekstremizm haqida ma’lumot beruvchi muhim manba sifatida o‘z auditoriyasining mazkur masalaga munosabatini shakllantirishi va o‘zgartira olishi mumkin.

Jamoatchilik bilan aloqa terrorchilarning muhim quroli bo‘lib, OAV ushbu quroldan foydalanishdagi asosiy vosita hisoblanadi. Terrorchilar OAV orqali jamiyat ichida vahima va qo‘rquv tarqatishga, fuqarolarning davlat ularni muhofaza qila olishga bo‘lgan ishonchini yo‘qqa chiqarishga harakat qiladilar⁵⁵.

Bunday sharoitda respublika OAV oldidagi dolzarb vazifalardan biri diniy ekstremizm va terrorizm mafkurasini targ‘ib qilayotganlarning qabih rejalarini ro‘yi-rost ochib tashlash hisoblanadi. OAVning diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi axborot-mafkuraviy kurashini samarali tashkil etishda quyidagi chora-tadbirlarga e’tibor qaratilmoqda:

– diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning turli jihatlariga bag‘ishlangan davra suhbatlari, ko‘rsatuvlar va eshittirishlar, filmlar, roliklar tayyorlash va ularni tele- va radiokanallarda efirga uzatish, “Internet” tarmog‘iga joylashtirish;

– diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mavzularda axborot portallari tashkil etish, ularda axborot (mavzuga oid yangiliklar, diniy sohada qabul qilingan qonun va me’yoriy hujjatlar, kitoblar) berib borish, mutaxassislarning mavzuga oid bahs-munozaralarini tashkil etish, tahliliy maqolalar joylashtirish;

– OAV orqali aholini diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash yoʻnalishida olib borilayotgan ishlar haqida xabardor qilib borish. Mavjud muammoni yashirish doimo ham ijobiy natija bermaydi. Aksincha, aholiga muammoning mohiyatini tushuntirib, davlat unga qarshi qanday kurash olib borayotganini yetkazish ijobiy omil hisoblanadi.

2. *Kommunikativ asosdagi axborot-targʻibot tadbirlari* turli auditoriya yoki yakka tartibda amalga oshiriladigan bevosita muloqotga asoslangan boʻlib, ular seminarlar, uchrashuvlar, konferensiyalar, shuningdek, umumiy yoki yakka tartibdagi suhbat shakllarida oʻtkazilish mumkin. Taʼkidlash joizki, axborot texnologiyalari yuksak surʼatlarda rivojlanayotgani va OAVdan interaktiv tarzda foydalanish imkoniyati oshib borayotganiga qaramay hozirgi vaqtda ham ikkiyoqlama muloqotga asoslangan omma bilan oʻtkaziladigan targʻibot va aksiltargʻibot ishlari eng koʻp qoʻllanuvchi va samarali amaliyot sifatida saqlanib qolmoqda. Bunday tadbirlarga uchrashuvlar, seminarlar, davra suhbatlari kiradi.

3. *Koʻrgazmali vositalarga asoslangan targʻibot va aksiltargʻibot ishlari* aholini, asosan yoshlarni diniy-ekstremistik oqimlarga qoʻshilib qolishini oldini olish maqsadida tayyorlanadi. Koʻrgazmali vositalar sifatida tashqariga qoʻyiladigan reklamalar, elektron tablo shaklidagi reklamalar, plakatlar, devoriy gazetalar, komikslar va hokazolarni qayd etish mumkin.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2017-yil 19-sentabrda Birlashgan millatlar tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida ...Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimizning ifodasi sifatida behad qadrlaymiz, deya fikr bildirgan. Biz muqaddas dinimizni zoʻravonlik va qon toʻkish bilan bir qatarga qoʻyadiganlarni qatʼiy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz. Islom dini

bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarini asrab-avaylashga da'vat etadi», deb ta'kidladi.

Bunday adolatli yondashuv xalqaro doiralarda qo'llab-quvvatlandi hamda BMT Xavfsizlik Kengashining 2017-yil 21-dekabrda 2396-sonli rezolyutsiyasida: «Terrorizm, zo'rvon ekstremizm hech bir din, millat va sivilizatsiya bilan aloqador emas va bog'liq holda talqin qilinmasligi kerak», deb qayd etildi.

2017-yil 19-sentabrda Davlatimiz Rahbari BMT Bosh Assambleyasining yuqorida qayd etilgan sessiyasida Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyani ishlab chiqish hamda «Ma'rifat va diniy bag'rikenglik» deb nomlangan maxsus rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi bilan chiqdi. BMT tomonidan 2018-yil 12-dekabrda ushbu rezolyutsiya qabul qilindiva jahonning yetakchi davlatlari va xalqaro tashkilotlar tomonidan e'tirof etildi. Rezolyutsiya O'zbekiston Respublikasi Prezidentining diniy-ma'rifiy sohaga oid tashabbuslari nafaqat xalqimiz, balki xalqaro jamoatchilik tomonidan ham faol qo'llab-quvvatlanayotganini ko'rsatib, dunyo jamoatchiligini bezovta qilayotgan terrorism, ekstremizm, zo'rvonlik, murosasizlik kabi bugungi kunning o'tkir muammolariga yechim sifatida ilm-ma'rifat, o'zgalarga adolatli va bag'rikeng yondashuv hamda tinchlikparvar siyosatni targ'ib qiladi.

Ta'kidlash joizki, turli diniy-ekstremistik va terroristik tashkilotlar Markaziy Osiyo respublikalaridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni izdan chiqarishga qaratilgan faoliyatini davom ettirmoqdalar. Shu nuqtayi nazardan Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev jahon hamjamiyati e'tiborini Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash maqsadida amaliy hamkorlikni yanada mustahkamlash, terrorism, diniy ekstremizm, transmilliy jinoyatchilik va narkotrafik tahdidlariga qarshi samarali kurashishni BMT preventiv diplomatiya usullaridan foydalangan holda, shuningdek, MDH, ShHT, EXHT va boshqa nufuzli

xalqaro hamda mintaqaviy tuzilmalar mexanizmlari doirasida o‘zaro hamkorlik, mintaqa mamlakatlari o‘rtasidagi amaliy hamkorlik mexanizmlari doirasida ta‘minlash mumkin ekaniga, xavfsizlikka tahdidlarni «o‘ziniki va o‘zgalarniki» deb ajratishdan voz kechish, «yaxlit xavfsizlik» tamoyiliga amalda rioya qilish zarurligiga qaratmoqda.

2018-yilning mart oyida Afg‘oniston bo‘yicha o‘tkazilgan yuqori darajadagi Toshkent konferensiyasi zamonaviy Afg‘oniston tarixida xalqaro miqyosdagi eng qamrovli anjuman o‘tkazildi hamda uning yakuni bo‘yicha qabul qilingan, barcha qatnashchilarining yakdil pozitsiyasi ifoda etilgan «Toshkent deklaratsiyasi» Afg‘onistonda tinchlik o‘rnatish bo‘yicha o‘ziga xos Dastur bo‘ldi⁵⁶.

2017-yil 15-iyun kuni Prezidentimiz diniy soha vakillari va keng jamoatchilik ishtirokida «Ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash - davr talabi» mavzusida o‘tkazilgan anjumanda bugungi murakkab zamonda aholimizni, ayniqsa, yoshlarimizni turli yot g‘oyalarning ta‘siridan asrash, jamiyatda diniy va milliy bag‘rikenglikni yanada mustahkamlash, bu boradagi hamkorlikda amalga oshiriladigan ishlar yuzasidan o‘z tavsiyalarini berdi. Mazkur tavsiyalar asosida “jaholatga qarshi ma‘rifat bilan kurashish” uchun Surxondaryo viloyatida Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Samarqand viloyatida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Toshkentda O‘zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi tashkil etilgan. Xalqimizning ma‘naviyatini, ma‘rifatini yanada oshirish, yoshlarni sog‘lom dunyoqarashli, ilmga intiluvchan etib tarbiyalash kabi ezgu va umidbaxsh maqsadlar ko‘zda tutilgan.

Ayni vaqtda, respublikada to‘g‘ri yo‘ldan adashganlarni ijtimoiy rehabilitatsiya qilish va ularni sog‘lom hayotga qaytarish maqsadida mazkur shaxslar bilan keng jamoatchilikni jalb etgan holda tushuntirish-

profilaktika ishlarini tizimli tashkil qilish, ularni maxsus ro'yxatlardan chiqarish bo'yicha mexanizm yaratildi.

Ushbu toifaga mansub 20 mingdan ziyod fuqarolarning ichki ishlar organlarining maxsus hisobidan chiqarilishi jamiyatda katta ijobiy rezonans berdi hamda xorijiy mamlakatlarning O'zbekistonning diniy ekstremizmning profilaktikasi bo'yicha tajribasiga qiziqishlariga sabab bo'lmoqda⁵⁷.

Terroristik, ekstremistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilot va guruhlar tarkibiga adashib kirib qolgan, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida bo'lgan, o'z qilmishining huquqqa xilofligini anglab yetgan va tuzalish yo'liga o'tgan fuqarolarga Vataniga, oilasi bag'riga, tinch hayotga qaytish imkonini berish maqsadida, shuningdek, insonparvarlik prinsiplariga asoslangan holda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-sentabrdagi PF-5542-sonli «Terroristik, ekstremistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilot va guruhlar tarkibiga adashib kirib qolgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini jinoiy javobgarlikdan ozod etish tartibini takomillashtirish to'g'risida»gi farmoni bilan yuqoridagi toifalarga mansub fuqarolarining murojaatlarini ko'rib chiqish bo'yicha Respublika idoralararo komissiyasi tuzildi.

2018-yil 1-noyabrdan terroristik, ekstremistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilot va guruhlar tarkibiga adashib kirib qolgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari mazkur Komissiya xulosasiga asosan jinoiy javobgarlikdan ozod etilishi tartibi o'rnatildi⁵⁸.

Tajribamiz shuni ko'rsatmoqdaki, birinchi galda yoshlarni ilm-ma'rifatga o'rgatish, ularga islom dinining insonparvarlik mohiyati, islom madaniyatining asl qadriyatlarini yetkazish ekstremizmga qarshi kurashishning eng samarali vositasi hisoblanadi. Mazkur maqsadlarda hamda diniy-ma'rifiy sohani yanada rivojlantirish, milliy-ma'naviy merosimiz va qadriyatlarimizni yanada yuksaltirishga qaratilgan qaror

va farmoyishlar qabul qilindi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2018-yilning 16-aprelida «Diniy ma'rifiy sohani tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmonni imzoladi⁵⁹.

Farmonda «jaholatga qarshi ma'rifat» ulug'vor g'oyasi asosida dinning asl insonparvarlik mohiyatini, ezgulik, tinchlik va insoniylik kabi fazilatlar azaliy qadriyatlarimiz ifodasi ekanligini keng yoritish va bu sohadagi ilmiy-ma'rifiy faoliyatni jadal tashkil etish, islom va jahon sivilizatsiyasiga bebaho hissa qo'shgan ajdodlarimizning boy madaniy merosini chuqur o'rganish asosida yoshlarning ongu tafakkurini shakllantirish, dinni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatorga qo'yadigan buzg'unchi yot g'oyalarning asl mohiyati va maqsadlari haqida aholining, ayniqsa, yoshlarning xabardorlik darajasini oshirish kabi yo'nalishlarda keng qamrovli ishlar tashkil etish belgilangan.

Bugungi kunda mazkur yo'nalishlarda Din ishlari bo'yicha qo'mita, Respublika Ma'naviyat targ'ibot markazi, Madaniyat vazirligi, Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi kabi davlat tashkilotlari bilan bir qatorda din ulamolari, imom-xatiblar, jamoat tashkilotlari faollari, «Mahalla» xayriya jamoat fondi, O'zbekiston Yoshlar Ittifoqi kabi tashkilotlar ham «ijtimoiy hamkorlik» asosida faoliyat olib bormoqdalar.

Dunyoning turli nuqtalarida diniy aqidaparastlik va murosasizlik, millatchilik va irqchilik oqibatida nizolar avj olib borayotgan bugungi tahlikali zamonda ko'pmillatli va ko'pkonfessiyali jamiyatda totuvlikka erishish asosida demokratik islohotlarni amalga oshirish, bag'rikenglik va millatlararo hamkorlikni ta'minlash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Yurtimizda qadim zamonlardan turli dinga e'tiqod qiluvchi fuqarolar o'zaro tinchlik va hamkorlikda yashab kelganlar. O'lkamizning turli nuqtalarida masjid, cherkov va sinagogalar yonma-yon faoliyat ko'rsatib kelgani, tariximizning eng murakkab va og'ir

davrlarida ham ular o'rtasida kelishmovchilik va mojarolar bo'lmagani xalqimiz uchun diniy bag'rikenglik azaliy qadriyat ekanidan dalolat beradi.

Bugungi kunda ham yurtimizdagi bag'rikenglikning buyuk tarixiy an'analariga monand ravishda O'zbekistonda fuqarolarning vijdon va e'tiqod erkinligi ularning millati, irqi va diniy kelib chiqishidan qat'iy nazar to'liq kafolatlangan. Turli millat va din vakillari o'rtasidagi hamjihatlikni mustahkamlash borasida keng qamrovli va izchil siyosat amalga oshirilmoqda.

O'z navbatida, mamlakatimizdagi mavjud konfessiyalar va turli millat vakillari o'zaro do'stlik va ahillikda yashab, umummilliy yuksalish yo'lida xalqimizda milliy g'urur va iftixor, vatanparvarlik va fidokorlik tuyg'ularini shakllantirishga munosib hissa qo'shib kelmoqdalar.

Hech shubhasiz, O'zbekistonning diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurash, fuqarolarning vijdon erkinligini ta'minlash va diniy amallarini bajarishlariga yanada qulay sharoitlar yaratish, yoshlarni azaliy milliy va diniy qadriyatlar asosida barkamol etib tarbiyalash, ularni hozirgi tahlikali davrda turli soxta va mutaassib g'oyalardan avaylab-asrash borasidagi tajribasi boshqa mamlakatlarga namuna bo'la oladi. Abdurauf Fitrat aytganidek, bu dunyo haqiqatan ham kurash maydoniga, sog'lom tan, o'tkir aql va yaxshi axloq esa bu kurashning quroliga aylanib borayotganini chuqur anglab, shu borada jaholatga qarshi ma'rifat asosida ish olib borishimiz zarur⁵⁹.

IV bob bo'yicha asosiy xulosalar

- Sharq uyg'onish davri madaniyati – umumjahon boyligidir. Diniy-ma'naviy merosni o'rganish hozirgi zamon muammolarini hal etishi mumkin. Bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri – ziyorat turizmni rivojlanirish – bevosita diniy ma'rifiy merosni o'rganish bilan bog'liq.

- Qadimdan yurtimiz hududida turli din va elat o'z diniy qadriyatlari asosida emin-erkin hayot kechirib kelgan.

- Vijdon erkinligi O'zbekistonda Konstitutsiya bilan kafolatlangan. Vijdon erkinligi huquqiga ko'ra fuqaro o'zining dinga e'tiqod qilish yoki e'tiqod etmaslikka, ibodat qilishda, diniy rasm-rusumlar va marosimlarda qatnashish yoki qatnashmaslikka, diniy ta'lim olishga o'z munosabatini belgilayotgan paytda uni u yoki bu tarzda majbur etishga yo'l qo'yilmaydi.

- O'zbekistonning fuqarolarning vijdon erkinligini ta'minlash va diniy amallarini bajarishlariga yanada keng va qulay sharoitlar yaratish, yoshlarni azaliy milliy va diniy qadriyatlar asosida barkamol etib tarbiyalash, ularni hozirgi tahlikali davrda turli soxta va mutassib g'oyalardan avaylab-asrash borasidagi tajribasi boshqa mamlakatlarga namuna bo'ladi.

- 2017-yil 19-sentabrda Davlatimiz Rahbari BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konventsiyani ishlab chiqish hamda maxsus rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi bilan chiqdi. 2018-yil 12-dekabr BMT Bosh Assambleyasida «Ma'rifat va diniy bag'rikenglik» rezolyutsiyasi qabul qilindi va jahonning yetakchi davlatlari va xalqaro tashkilotlar tomonidan e'tirof etildi.

- Islom dini mutaassiblikni qoralaydi. Dindagi aqida va qoidalarni ijtimoiy hayotning barcha sohalariga ko'r-ko'rona qo'llash va mutlaqlashtirishga qaratilgan harakat – aqidaparastlik – barcha dinlarda turli mazhab va yo'nalishlar orasida, shuningdek, dunyoviy jamiyatda keskinlik, nizo va to'qnashuvlar kelib chiqishiga sababchi bo'ladi va zo'ravonlikni yuzaga keltiradi.

- Diniy-ekstremistik guruhlar islomda qat'iyyan man etilgan ishlarni qiladi: begunoh odamlarni o'ldiradi; tinch jamiyatda fitna chiqaradi; amaldagi hukumat va qonunlarga itoatsizlik qiladi; mutaassib guruh

a'zolari o'zlarining soxta aqidalariga ergashmagan musulmonlarni «kofir», «dinsiz», ya'ni dindan chiqqanlikda ayblab, asossiz hukm chiqaradilar;«hijrat» va «jihod»tushunchalarini noto'g'ri talqin etadi, soxta iddaolar bilan yoshlar ongini zaharlaydi. Hanafiy ulamolarning xulosalariga ko'ra talab jihodi hozirgi kunda yo'q.

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida «Diniy tashkilotlar va birlashmalar davlatdan ajratilgan hamda qonun oldida tengdirlar», degan demokratik tamoyil mustahkamlab qo'yildi. «O'zbekiston – suveren demokratik respublika» (1-modda) va «Hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas».

- Ommaviy axborot vositalari – jamiyatimiz jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi kuchli qurol sanaladi. Diniy ekstremizmga munosabat, boshqa siyosiy jarayonlarga nisbatan bo'lgani kabi insonlarning ijtimoiy ongida shakllanadi.

- Terrorizm, zo'ravon ekstremizm hech bir din, millat va sivilizatsiya bilan aloqador emas va bog'liq holda talqin qilinmasligi kerak.

- Jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, xalqimizning ma'naviyati, ma'rifatini yanada oshirish, yoshlarni sog'lom dunyoqarashli, ilmga intiluvchan etib tarbiyalash kabi ezgu maqsadlar uchun Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi tashkil etilgan.

Nazorat uchun savollar

1. Zardushtiylikning qaysi muhim ijtimoiy g'oyalarini bilasiz?
2. Tangrichilikning asosiy g'oyasi qanday ifodalanadi?
3. O'zbekistonda ziyorat turizmi rivojlanishi qaysi muammolarni xal qilishi mumkin?
4. Moddiy-madaniy meros obyektlariga nimalar kiradi?

5. O'zbekiston Respublikasining qaysi qonunlarida davlat va din o'rtasidagi munosabat tamoyillari ko'rsatilgan?

6. O'zbekiston Respublikasining «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi (1998) qonunida missionerlik va prozelitizm haqida nima deyilgan?

7. Davlat va din o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning qaysi modellarini bilasiz?

8. O'rta asrlarda yevropadagi diniy murosasizlikning sababi nimada?

9. Ma'rifiy islomni targ'ib etishning maqsadi nimada?

10. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarida "vijdon erkinligi" qanday ifodalanadi?

11. Xalqaro bag'rikenglik kuni nima uchun va qachon nishonlanadi?

12. "Axborot soat" va "Ma'naviyat kunlarini" tashkil etishdan maqsad nima?

13. O'zbekistonning fuqarolarning vijdon erkinligini ta'minlash va diniy amallarini bajarishlariga qanday sharoitlar yaratilgan?

14. Islom dinida mutaassiblik va aqidaparastlik qanday ta'riflanadi?

15. Islomda qat'iyyan man etilgan qaysi ishlarni diniy-ekstremistik guruhlar qiladilar?

16. Nima uchun ommaviy axborot vositalari –jamiyatimiz jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi kuchli qurol, deb sanaladi?

17. O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazilarini tashkil etishdan maqsad nima?

18. Kommunikativ asosdagi axborot-targ'ibot tadbirlarining qaysi shakllarini bilasiz?

19. O'zbekistonning diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurash boradasidagi qaysi tashabbuslarini bilasiz?

20. Ma'rifiy islomni targ'ib etishdan maqsad nima?

IV bob bo'yicha adabiyotlar ro'yxati

1. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi.- T.: O'zMU, 2004. 208-b.
2. Boboyev X., Xasanov S. "Avesto" – ma'naviyatimiz sarchashmasi. T., 2001.
3. Ибрагимов Э., Тулеметова Г., Исоқжонов Р.- Динамика развития религиоведения в Узбекистане (на материале анализа диссертационных исследований по религиоведению с 1992 по 2017 гг. и правительственных решений). - «Диншунослик фанининг методологияси, ёндашуви ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари» мавзуидаги IX Республика илмий-амалий конференцияси. - Тошкент, "Тошкент ислом университети" нашриёт матбаа бирлашмаси, 2017й. 10-14-б.
4. Isohqov M. Avesto: Yasht kitobi / Maxkamov tarjiması. Toshkent, 2001.
5. Ishoqov M.M. Unutilgan podsholikdan xatlar. – Toshkent: Fan, 1992; Sug'diyona tarix chorrahasida. – T.: Fan, 1990.
6. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. - T.: O'zbekiston, 2018.
7. Mirziyoyev Sh.M. «Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz». –T.: «O'zbekiston» NMIU, 2017. 31-b.
8. Otaxo'jayeva A. Ilk o'rta asrlar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida turk-sug'd munosabatlari. Monografiya. –T.: ART-FLEX, 2010.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5416-sonli "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.– 2018-y.,16-aprel.
10. Махмудова Г.Т. Философская сущность Авесты. – Т., 2011;
11. Ртвеладзе Э., Саидова А.Х., Абдуллаева А.К. Авеста. Закон против дэвов (Видевдат)/Адаптированный перевод, исследование и

комментарии СПб. Изд-во Политехнического ун-та, 2008.- 300 с.
ISBN 978-57422-17-93-0

12. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. Древность и раннее средневековье. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». - 1999. - С. 81-86.

13. Тулеметова Г. Динамика роста исследований ислама в Узбекистане (на материале анализа диссертационных исследований религии с 1992 по 2017). \ «Ислам в современном светском государстве» мавзудаги Халқаро конференция материаллари тўплами. - Бишкек, 27-29 сентябрь, 2017й. 90-98-б

14. Урозова Р.Т. Зардуштийликда аёл маъбудаларнинг тарихий-ижтимоий таҳлили. –Т. 2013

15. Яблоков И. Н. Религиоведение: Учебное пособие и учебный словарь-минимум по религиоведению. – М. : Гардарики, 2000. – С. 272

16. Pahlavi Vendidad (Zand-i Jvit-Dev-Dat)/ Translit. Andtransl. in English by B.T. Anklesaria. Bombay, 1949].

17. Tulemetova G., Alimova M. European experience in supporting of religious tolerance. – (Diniy bag‘rikenglikni qo‘llab-quvvatlashda Yevropa tajribasi). – // TIU Ilmiy-tahliliy axborot, 2017, N 4.- ISSN 2181-7308.-B.37-40

IV bob manbalariga havola

1. Shaked Sh. Zoroastrian Polemics against Jews in the Sasanian and Early Islamic Period //Irano-Judaica II. Studies relating to Jewish contacts with Persian culture through the ages. Ed. Sh. Shaked and A. Netzer. Jerusalem, 1990., 1990, r.87.

2. Э.Ртвеладзе, А.Х.Саидова, А.К.Абдуллаева Авеста. Закон против дэвов (Видевдат)/Адаптированный перевод, исследование и

комментарии СПб. Изд-во Политехнического ун-та, 2008.- 300 с. ISBN 978-57422-17-93-0]. С. 62

3. Pahlavi Vendidad (Zand-i Jvit-Dev-Dat)/ Translit. Andtransl. in English by B.T.Anklesaria. Bombay, 1949].

4. Bosworth, C.E.Al-Khwarazmi on various faith and sects, chiefly Iranian // IranicaVaria: Papersin Honor of Professor Ehsan Yarshater. Aclr 30, 1990, r.12.

5. Shaked Sh. Esoteric Trends in Zoroastrianism //Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities. Vol. III. No.7. Jerusalem, 1969, r.189.

6. Anquetil-Duperron A.N. Zend-Avesta.Ouvragede Zoroastre. T. Ml. Paris, 1771.

7. Boboyev X., Xasanov S. “Avesto” – ma’naviyatimiz sarchashmasi. Toshkent, 2001. Jabborov. Otashparastlik va muqaddas “Avesto” / Antik madaniyat va ma’naviyat xazinasi. Tarixiy-etnografik lavhalar. Toshkent, 1999.Isxoqov M. Avesto: Yasht kitobi / Maxkamov tarjimas. Toshkent, 2001.Karimov T. Muqaddas “Avesto”. Toshkent, 2000. Maxkamov A.Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. - Toshkent, 2001.Xomidiy X., Duschonov B. “Avesto” va tibbiyot. Toshkent, 2001. Otaxo‘jayeva A. Ilk o‘rta asrlar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida turk-sug‘d munosabatlari. Monografiya. –T.: ART-FLEX, 2010. Ishoqov M.M. Unutilgan podsholikdan xatlar. – Toshkent: Fan, 1992; Sug‘diyona tarix chorrahasida. – T.: Fan, 1990.

8. Bogdanov, 1961; Perixanyan, 1973, 1983; Safa-Isfehni, 1980; Dero, 1987; Melikova, 1985; Ganbarov, 1992; Rasuli, 1999; Saidov, Abdullayev, 2000; Grafskiy, 1999; 2001; A.G.Perixanyan, 1983; S.T.Ganbarov, 1992; Safa-Isfehni, 1980; M.B.Meytarchiyan, 1992; 1999]; Mole, 1959, Grenet F. 1984

9. Э.Ртвеладзе, А.Х.Саидова, А.К.Абдуллаева Авеста. Закон против дэвов (Видевдат)/Адаптированный перевод, исследование и

комментарии СПб. Изд-во Политехнического ун-та, 2008.- 300 с.
ISBN 978-57422-17-93-0

10. Safa-Isfahani, 1980, r.1

11. A.G. Perixanyan. Obshchestvo i pravo v Irane v parfyanskiy i Sasanidskiy periodi. -M., 1983, -B.248; S.T. Ganbarov, Politicheskie i pravovye idei v Aveste. Yuridik fanlari nomzodi diss. Avtoref. -Baku, 1992, 15-17-b.

12. Pahlavi texts / translated by E.W. West. Pt. V. Content of the Nasks. Delhi, 1965, r.35-152

13. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. Древность и раннее средневековье. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. -1999.- С.81-86.

14. Ishoqov M.M. “Avestodagi” ikki egiz ruh “uchrashuvi” masalasining talqiniga doir. – Konfessiyalararo muloqot va diniy bag‘rikenglik – jamiyat barqarorligi garovi. \ Xalqaro konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent, 2014-yil, 12-noyabr. – 159-b – 162. G.T. Maxmudova. Filosofskaya sushchnost Avesti. – T., 2011; R.T. Urozova. Zardushtiylikda ayol ma’budalarning tarixiy-ijtimoiy tahlili. –T. 2013.

15. Karomatov H.S. O‘zbekistonda moziy e’tiqodlar tarixi. – T.: JIDU, 2008. – 9-b.

16. Alimova M., Nurahmedova B. Turkiy xalqlarning qadimgi diniy e’tiqodlari tarixidan. - Konfessiyalararo muloqot va diniy bag‘rikenglik – jamiyat barqarorligi garovi, Xalqaro konferensiya materiallari (12 noyabr; 2014; Toshkent) / O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Toshkent islom universiteti. – Toshkent: Toshkent islom universiteti.- 2014.- 207-208-b

17. Oqilov C. X–XI asrlarda Movarounnahrda e’tiqod va diniy bag‘rikenglik siyosati// Xalqaro konferensiya materiallari to‘plami. – Toshkent, 2014 yil, 12 noyabr. – 163-b.

18. Байтенова Н. Светскость как гарант цивилизованного развития государства\ «Ислам в современном светском государстве» мавзудаги Халқаро конференция материаллари тўплами. - Бишкек, 27-29 сентябрь, 2017й. – С. 85-89

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Diniy-ma’rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 5416-sonli farmoni. – 2018 y., 16 aprel. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston respublikasi Vazirlar mahkamasi huzurida O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 01.12.2017 - <http://www.lex.uz/ru/docs/3600059?otherlang=1>

20. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning rasmiy sayti.- <https://religions.uz/news/detail?id=801>

21. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning rasmiy sayti.- <https://religions.uz/news/detail?id=891>

22. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning rasmiy sayti.- <https://religions.uz/news/detail?id=891>

23. "Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risidagi" qonun – www.lex.uz/acts/25461

24. «Bag‘rikenglik akti»ning to‘liq nomi «Angliya cherkovidan chetlashgan protestantlarni tegishli qonunlarda ko‘zda tutilganidek jazodan ozod qilish haqidagi akt».

25. O‘zbekiston Respublikasining “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar” (1998 y.) to‘g‘risidagi qonunining 3 ,4, 5, 6, 7-moddalari

26. 19-dekabr 2017-yil BMT Bosh Assambleyasining 72/176-sonli Rezolyutsiyasi. – 19-dekabr, 2017-y. - <https://undocs.org/ru/A/RES/72/176>

27. Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. - T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2016. 624-b.

28. Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. – М.: Наука, 1990. – 77 с.

29. Tulepov A. IShID fitnasi. T.: “Movarounnahr”, 2015. 16-b.

30. Islom. Entsiklopediya: A–H. – T.: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. 170-b.

31. Milliy g'oya: targ'ibot texnologiyalari va atamalar lug'ati.– T.: Akademiya, 2007, 93-b.

32. Яблоков И.Н. Религиоведение: Учебное пособие и учебный словарь-минимум по религиоведению. – М.: Гардарики, 2000. – 272 с.

33. Milliy g'oya: targ'ibot texnologiyalari va atamalar lug'ati.– T.: «Akademiya», 2007. 137-b.

34. O'zbekiston Respublikasining «Ekstremizmga qarshi kurash to'g'risida»gi Qonuni. 2018-yil 30-iyul (№O'RQ-489). - // Xalq so'zi. - № 156 (7114). - T.: 2018.

35. Караяни А. Г. Анализ концептуальных моделей терроризма // Материалы 4-й межд. научн. конф. – М.: МЦНМО, 2009. – С.165.

36. Добаев И.П. Современный терроризм: региональное измерение. – Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШЮФУ, 2009. – 22 с.

37. Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. – М.: Наука, 1990. – С. 77.

38. Панкова Л.Н., Таранухи Ю.В. Профилактика (предупреждение) экстремизма и терроризма. Методическое пособие для пропагандистов. - М.: Университетская книга, 2010. – С. 226-227.

39. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome' as-sahih: (Ishonarli to'plam): 1-kitob. 11-hadis. – T.:

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2008 – 12-b.

40. O‘sha yerda, 1742-hadis. 286-b.

41. Anfol surasi, 25-oyat. - Abdulaziz Mansur. Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. – T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2016. 624-b.

42. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome’ as-sahih (Ishonarli to‘plam). 2-kitob. 7081-7082-hadislari. – T.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.– 543-b.

43. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Sahihi Buxoriy: Al-jome’ as-sahih (Ishonarli to‘plam). 1-kitob. 2957-hadis. – T.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.– 513-b.

44. Imom Tahoviy. Al-Aqidatut-tahoviya // Aqid matnlari. A.Mansurov tarjimasi. – T.: Toshkent islom universiteti, 2011. – 37 b.

45. Imom A‘zam. Fiqhi akbar // Aqid matnlari. A.Mansurov tarjimasi.– T.: Toshkent islom universiteti, 2011. – 26–27-b.

46. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome’ as-sahih (Ishonarli to‘plam). 1-kitob. 3078-3079-hadislari. – T.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 537-b.

47. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome’ as-sahih (Ishonarli to‘plam). 1-kitob. 10-hadis. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 12-b.

48. Oltin silsila. Sahihul Buxoriy. 2-juz.–T.: Hilol-nashr, 2013. 648-b.

49. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome’ as-sahih (Ishonarli to‘plam). 2-kitob. 3004-hadis. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 520-b.

50. Mirziyoyev Sh.M. «Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz». –T.: O‘zbekiston, 2017. – 31-b.

51. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 15-iyunda Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari bo‘yicha kengashning Bishkekda o‘tgan beshinchi sammitidagi nutqi. [<http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-osiyo-15-06-2019>].

52. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2017. – 4,5.-b

53. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T.: O‘zbekiston, 2017y. –11-b.

54. Деятельность Узбекистана в области борьбы с международным терроризмом. <https://mfa.uz/ru/cooperation/security/54/>

55. Панкова Л.Н., Таранухи Ю.В. Профилактика (предупреждение) экстремизма и терроризма. Методическое пособие для пропагандистов. – М., Университетская книга, 2010. – 259 с.

56. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://president.uz/uz/lists/view/2228>

57. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma‘ruzasi. <https://president.uz/uz/lists/view/2180>

58. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-sentabrdagi PF-5542-sonli «Terroristik, ekstremistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilot va guruhlar tarkibiga adashib kirib qolgan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarini jinoiy javobgarlikdan ozod etish tartibini takomillashtirish to‘g‘risida»gi farmoni. «Xalq so‘zi», 2018-yil 20-sentabr.

59. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-sonli «Diniy-ma‘rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish

chora-tadbirlari to'g'risida» farmoni. «Xalq so'zi», 2018-yil 17-aprel; Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. - T.: O'zbekiston, 2018; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 22-iyundagi 466-sonli «O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi faoliyatini tashkil etish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida» qarori. www.lex.uz/docs/3791929.

ADABIYOTLAR VA ELEKTRON-TA'LIM RESURSLARI

O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmon, qaror va farmoyishlari

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: O'zbekiston, 2017.-40-b.

2. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. - O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. - PF-4947-son 07.02.2017.

3. «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonuni, 1998.

4. O'zbekiston Respublikasining «Ekstremizmga qarshi kurash to'g'risida»gi qonuni. 2018-yil 30-iyul (№O'RQ-489). - // Xalq so'zi. - № 156 (7114). - Toshkent. 2018

5. Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida PF-5416-sonli farmoni 16.04.2018. www.lex.uz

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qadimiy qo'lyozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-2995-sonli qarori 24.05.2017. www.lex.uz

7. O'z. Res. Prezidentining Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida. PQ-3160-sonli qarori 28.07.2017. www.lex.uz

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari va nutqlari

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Bishkekda o'tgan Shanxay Hamkorlik Tashkiloti sammiti hamda Tojikiston poytaxti Dushanbe shahrida bo'lib o'tgan Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha kengashning beshinchi sammitidagi nutqlari. 14-15 iyun, 2019-y.

<http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-osiye-15-06-2019>

9. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. - T.: O'zbekiston, 2018.

10. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. - O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. – T.: O'zbekiston, 2017. – 48-b.

11. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq.- Toshkent : O'zbekiston, 2017. – 56-b.

12. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016-yil 1-noyabrdan 24-noyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o'tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so'zlagan nutqlari o'rin olgan /Sh.M.Mirziyoyev. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 488-b.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so'zlagan nutqi. Nyu-York shahri, 2017-yil 19-sentabr. O'zbekiston ovozi, 2017-yil, 21-sentabrdagi №117 (32.332)

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 22-dekabr 2017-yil. Toshkent: O'zbekiston NMIU, – 2018. – 72-b.

15. Mirziyoyev Sh.M. «Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz». –T.: «O'zbekiston» NMIU, 2017. – 31-b.

Asosiy adabiyotlar

16. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi.- T.: O‘zMU, 2004.-208-b.
17. Ibragimov E.F. va b. Jahon dinlari tarixi: Mutaxassislik fanidan o‘quv-uslubiy qo‘llanma. - Toshkent: TIU, 2007. – 48-b.
18. Muhamedov N., Alimova M. Dinshunoslik fanini o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. - T.: 2017, – 360-b.
19. Hasanov A. va boshqalar. Islom tarixi. Darslik.-T.: TIU, 2008.
20. Hasanboyev O‘ O‘zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yunalishlari. – T.: TIU, 2014. – 552-b.

Qo‘shimcha adabiyotlar

21. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome‘ as-sahih (Ishonarli to‘plam). 2-kitob. 3004-hadis.-T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.– 520-b.
22. Ishaqov M.M. Sug‘diyona tarix chorrahasida. – T.: Fan, 1990.
23. Ishaqov M.M. Unutilgan podsholikdan xatlar. – T.: Fan, 1992.
24. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. – T.: Yozuvchi, 1996.
25. Ma‘naviy tahdidlar: missionerlik va prozelitizm/Mas‘ul muharrirlar: B.To‘raev, O.Yusupov. – T.: Movarounahr, 2011.
26. Milliy g‘oya: targ‘ibot texnologiyalari va atamalar lug‘ati.– T.: Akademiya, 2007. – 93-b.
27. Oltin silsila. Sahihul Buxoriy. -T.: Hilol-nashr, 2013.- 648-b.
28. Ochildiyev A., Najmiddinov J. Missionerlik: mohiyat, maqsadlar, oqibatlar va oldini olish yo‘llari (yuz savolga - yuz javob). – T., 2008.
29. Rudolf U. Al-Moturidiy va Samarqand sunniylik ilohiyot maktabi. Mas‘ul muharrir –Z.Munavvarov. Rus va nemis tillarida. R.Qobulova va G‘.Mahmudov tarj. Imom al-Buxoriy xalqaro jamg‘armasi. T. 2001.
30. Tulepov A. Islom va aqidaparast oqimlar. O‘quv qo‘llanma. T.: Movarounahr, 2014. –93-b.
31. Tulepov A. ISHID fitnasi. T.: Movarounahr, 2015. – 16-b.
32. O‘zbekiston ulamolari. Yo‘ldoshhojaev H., Qayumova I.; mas‘ul muh. U.Alimov, B.Bobojonov; O‘zbekiston musulmonlari idorasi.-T.: Movarounahr, 2015. – 496-b.

Rus tilidagi adabiyotlar

33. Андросов В.П. Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь: М.: Российская академия наук. Ин-т востоковедения. 2011. – С.488.

34. Бабаджанов Б. Андижанское восстание 1898 года и "мусульманский вопрос" в Туркестане (взгляды "колонизаторов" и "колонизированных"). – Islamic Area Studies Tokyo University.-Ab Imperio, 2/2009. – 200 с.

35. Бабаджанов Б. Возрождение деятельности суфийских групп в Узбекистане.// Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования): Сб. ст. памяти Фритца Майера (1912-1998). /Сост. и отв.редактор А.А. Хисматулин.- СПб. Филологический факультет СПбГУ, 2001 г.– (Азиатика). С. 331-360

36. Бабаджанов Б. К вопросу о восприятии статуса суфийского шайха (на примере Хаджа Ахрара).// Arabia Vitalis. Арабский восток, ислам, древняя Аравия / Сб. статей, посвященный 60-летию В.В.Наумкина. - М.: Восточная литература, 2005.

37. Бабаджанов Б., Муминов А., Гуламов С., Зиядов Ш., Камиллов М., Каримов Г., Тошев Н., Тошева Ш. Каталог суфийских произведений XVIII - XX вв. из собрания Института Востоковедения им. Абу Райхана ал - Бируни АН РУз. Германия: 2002. – С. 358.

38. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика. Религия.-Токио-Ташкент 2010.-Янги нашр, 2010. - 2010. – 744 с.

39. Бабаджанов Б.М., Муминов А.К., А. фон Кюгельген. Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии XX века.

40. Бабаханов Ш. Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами (из шести общепризнанных сборников хадисов). Т.: 1998. Бернард Дж.Вайсс. Дух мусульманского права. (усул ал-фикх)/ Пер. с англ. СПб.: "ДИЛЯ", 2008. – С. 320.

41. Бёртон Дж. Мусульманское предание: Введение в хадисоведение /Пер.с англ._СПб.: "Издательство "ДИЛЯ", 2006. – С. 304.
42. Бидерман Г. Энциклопедия символов. М., 1996.
43. Вольф М. Средневековая арабская философия. Ашаритский калам. Учебное пособие. - Новосибирск, 2008. - 152 с. https://www.academia.edu_Средневековая_арабская_философия_ашаритский_калам/Medieval_Islamic_Philosophy_Ashari_Kalam
44. Гирц К. Интерпретация культур. – М.:РОССПЭН, 2004.
45. Дервиш Р. Памятники истории, религии и культуры в Узбекистане. - Т., 1994.
46. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. Тотемистическая система в Австралии. В кн.: Религиоведение. Хрестоматия / Перевод с англ., нем., франц.- М., Университет, 2000.
47. Ибрагимов Э. Источники мировых религий: учебно-методич. Пособие для студентов с русским языком обучения. Т.: Тошкент ислом университети, - 2011. – С. 115.
48. Ибрагимов Э., Каландарова Д. Источники мировых религий. Учебное пособие. - Т.: Тошкент ислом университети, 2015. – 136 с.
49. Ибрагимов Э., Каландарова Д. Краткий толковый словарь терминов к курсу "Исламоведение". Т.: Тошкент ислом университети, 2012. – С. 95.
50. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии. Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях. Отв. редакторы: Девин Ди Уис, А.К.Муминов. -Том I, 2013 г. Том II, 2008 г.
51. Исокжонов Р. Философия ислама. Уч. пос. Тошкент ислом университети, – 2013.
52. История религий народов Центральной Азии. / Отв. редактор: к.п.н., доц. Ш.А.Ёвкочев. – Т.: Ташкентский государственный институт востоковедения, 2006. – С. 227.
53. Лобазова О. Религиоведение. Учебник/ Общ.ред.проф. В.И.Жукова. -3-е изд.,испр. и доп.-Ростов н/Д: "Феникс", 2004-416с

54. Матецкая А.В., Самыгин С.И. Религиоведение. Краткий курс. Издательство Феникс. 2008. – С. 224.

55. Матибаева Р.Б. Исламское вероучение (Калам). Уч. пос. Т.: Ташкент ислом университети, 2013.

56. Мюллер М. Введение в науку о религии: Четыре лекции, прочитанные в Лондонском Королевском институте в феврале - марте 1870 года. / Пер. с англ., предисловие и комментарии Е. С. Элбакян. Под общ. Ред. А. Н. Красникова. - М.: Университет: Высшая школа, 2002. – С. 264.

57. Основы религиоведения: Учеб./ Ю.Ф. Борунков, И.Н. Яблоков, К.И. Никонов и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2002. – С. 511.

58. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современность. М.: 1999.

59. Рахимджанов Д., Муратов Д.-Хадисоведение: учебное пособие //Т.: Ташкент ислом университети, 2012.

60. Религиоведение: Учебное пособие/ Под ред. М.М. Шахнович. - СПб.: Питер, 2008. – С. 432.

61. Религия и молодежь в современных мусульманских обществах. Республикий научно-просветительский центр Имама Бухари. Фонд им. Ф. Эберта. - Под ред. З.И. Мунавварова и Р.Й. Крумм. – Т.: 2007

62. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и право. – Т.: 2000.

63. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. – С. 672.

64. Свобода религии и убеждений. Основные принципы. - "Гильдия экспертов по религии и праву", перевод. М.: 2012.

65. Тейлор Э. Первобытная культура. М.: Изд. Полит. литературы, 1989.

66.Тримингэм Дж. С. Суфийские ордена в исламе. /Пер. с англ. А.А.Ставинской под ред. и предисл. О. Ф. Акимушкина. М.: София, Гелиос.-2002. – С. 480.

67. Тулеметова Г.Т., Ибрагимов Э.Ф. Основы религиоведения. Т.: ИПО "Тошкент ислом университети", 2015. – С. 232.

68. Тулепов А. Смута ИГИЛ. Т.: Мовароуннахр, 2015. – С. 107.

69. Фрезер Д.Д. Фольклор в Ветхом Завете. М.: Полит. лит., 1990.

70. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / Психоанализ. Религия. Культура. М.1991.

71. Фромм Э. Психоанализ и религия// Иметь или быть?- М., 1990.

72. Хасанов А. Лекции по истории раннего ислама. Т.: ТИУ, 2014. – С. 325.

73. Чаттеренжи С., Датти Д. Индийская философия. - М.: Букинист, 1994. – С. 416.

Chet tillaridagi adabiyotlar

74. Azimova Nodira and Saurjan Yakupov. Traditional Uzbek Family: Selection of a Marriage Partner. Paper to Eighth Annual Central Eurasian Studies Conference. Indiana University. Bloomington. Indiana, March 30, 2001. International Conference.

75. Babadzanov B. «On the History of the Naqsbandiya mugaddidiya in central Mawara'annahr in the late 18th and early 19th centuries» // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries/ Ed. by Anke von Kuegelgen, Michael Kemper, D. Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996. T. 1. S. 385-413

76. Babadzanov B. Islamovov Sh. Sharīa for the Bolsheviks? Fatwās on Land Reform in Early Soviet Central Asia // Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (18th- early 20th centuries). - Vienna, 2013. p. 52-78

77. Bachofen I. Ya. Der Mythos vom Orient und Okzident. Eine Methaphysik der alten Welt, Fufl. Muench., 1956.

78. Bachofen I. Ya. Urreligion und antike Symbole? Bd. 1-2. Lpz., 1926

79. Baur Ferdinand Christian "Der Gegensatz des Katholizismus und Protestantismus". 1883.
80. Bowker John (Hrsg.) Das Oxford -Lexikon der Weltreligionen. Frankfurt am Main. -2003. -S.1154
81. Conermann S. Das Mittelmeer zur Zeit der Mamlukenherrschaft in Aegypten und Syrien (1250-1517) - Bd. 3, Bern 2013, S. 21-60.
82. Conermann S. Geschichtsdenken der Kulturen. Eine kommentierte Dokumentation. Suedasien - von den Anf?ngen bis zur Gegenwart. Band 2: Die muslimische Sicht (13.-18. Jahrhundert). Frankfurt a.Main 2002.
83. Conermann S., Rheingans Jim (Eds).-Narrative Pattern and Genre in Hagiographic Life Writing: Comparative Perspectives from Asia to Europa. Berlin 2014.-Studien des Bonner Zentrums fuer transkulturelle Narratologie. - Bd.7
84. Franzmann M, Gaertner C., Koeck N.-Religiositaet in der saekularisierten Welt.-Theoretische und empirische Beitrage zur Saekularisierungsdebatte in der Religionssoziologie.-Veroeffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen.-2006. -433 S.- SBN 978-3-531-90213-5
85. Frazer J.G. Totemism and Exogamy. Edinburg 1887. - 96 p.
86. Frick H. Vergleichende Religionswissenschaft. Berlin und Leipzig, 1928.
87. Frick H. Vergleichende Religionswissenschaft. Berlin und Leipzig, 1928.
88. Gafurov U. T. The role of religious education and religious studies education in the ideological struggle against manifestations of religious fanaticism and extremism among young people.-Vienna, 2013
89. Husserl E. Allgemeine Einfuehrung in die Reine Phaenomenologie/-Halle (Saale) 1913.
90. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.-Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.
91. James William. The Varieties of Religious Experience. -1902
92. Khaliyarov A. Cash Waqf in the Khnate of Khiva during the 19th Century. Bonn, IOA. -2014

93. Kramer G. (2004) State and Religion in the Modern Islamic. Secularity and Religion in Muslim countries: searching for a rational balance: Introductory Remarks (based on materials from the International Scientific-Practical Conference "Secularity and religion in Muslim countries: searching for a rational balance" (pp.150-155). Scientific and Educational Center of al-Imam al-Bukhari, Tashkent Islamic University, National Human Rights Center of the Republic of Uzbekistan & Fridrich Ebert Foundation, Samarkand.

94. Lieth H. Deutsch-Usbekischer Christlich-Islamischer Dialog: Religion und Zivile Gesellschaft. Informationstheor. Betrachtung. USF, Uni Osnabrueck-2004

95. Mueller Max. Antropological Religion.-1892.

96. Mueller Max. Psychological Religion.-1893.

97. Nizomiddinov N., Qodirov A. Lectures in English on Religious and Philosophic Teachings of Southeast Asian Countries.-T.: „Toshkentislo muniversiteti“ nashriyot-matbaabirlashmasi. 2016. 144 p.

98. Normukhamedova M. The Role and Objectives of Religious Education in Striking a Rational Balance in the Relationship between the State and Religion Secularity and religion in Muslim countries: searching for a rational balance. Edited by Z.I. Munavvarov & R.I. Krumm. Pp.247-251.

99. Schleimacher F.D.E. Ueber den Unterschied zwischen Naturgesetz und Sittengesetz.-1825

100. Schrode P., Brosius Ch., Michaels A.: Ritual und Ritualdynamik. Schlüssellbegriffe, Theorien, Diskussionen, Goettingen 2013

101. Stegmann Ricarda, Einfuehrung in die Religionswissenschaft. Philosophische Fakultät, Universites Friburgensis, 2012

Elektron ta'lim resurslari

1. www.religions.uz	14. Dinshunoslik tadqiqotlar markazi - www.religiopolis.org
2. www.lex.uz	15. Electronic library. Download books free
3. www.muslim.uz	16. www.sastor.com – Scholarly
4. www.buxoriy.uz	

5.	www.bukhari.uz	Approaches to the Study and Teaching of
6.	www.pravoslavie.uz	Religion
7.	www.catholic.uz	17. www.as.ua.edu/rel/studyingreligion.html —
8.	www.bibles.uz	Studying Religion
9.	www.ziyonet.uz	18. www.aarweb.org – American Academy
10.	www.edu.uz	of Religion (AAR)
11.	www.uchportal.ru	19. www.as.ua.edu/naasr – North American
12.	www.methodika.uz	Association for the Study of Religion
13.	www.pluralism.org —	20. www.uza.uz/oz/ - O‘zbekiston Milliy
	Pluralism Project at Harvard	axborot agentligi

GLOSSARIY

1. **Abbos ibn Abdulmuttalib** (Abbas b. Abd al-Muttalib; taxminan 565-652/53) – Muhammad payg‘ambar (s.a.v.)ning amakisi.

2. **Abbosiyalar** (the Abbassides;) – 749/750-1258-yillardagi Abul-Abbos as-Saffoh asos solgan arab xalifalari sulolasi.

3. **Abdulmuttalib ibn Hoshim** (Abd al-Muttalib inh Hashim), – qurayshiyalar avlodidan Muhammad payg‘ambar (s.a.v.) ning bobosi. Madinada tug‘ilgan.

4. **Abdulqodir al-Jiloniy, Abdulqodir Giloniy** (Abd al-Qadir al-Jilani, Abdulqadir Gilani) (taxminan 1077-1166) – Qodiriya tariqatining asoschisi.

5. **Abi** (yapon. Abi; sanskr. avici) – buddizm ta’limotida azob-uqubatlar va shu bilan birga dahshatli jimjitlik makoni. U yerda “gunohkor ruh” vaqtinchalik bo‘ladi, chunki buddizmga ko‘ra abadiy narsaningo‘zi yo‘q.

6. **Abib** (Abib) – yahudiy taqvimining birinchi oyi, mart-aprel, boshloqlar oyi. Bobil qamalidan so‘ng “Nisan” deb atala boshlagan.

7. **Ablegat** (ablegate) – Rim Papasining elchisi. Hozir Rim Papasining xorijdagi diplomatik vakili nuntsiy, deb yuritiladi.

8. **Aboda** (abodah) – yahudiycha atama bo‘lib, xudoga zamon va makonda mistik xizmat qilishni bildiradi; murakkab diniy marosimlarda mistik tajribaning amaliy ifodasi.

9. **Abramiylar** (the Abrahamites) – XVIII asrda Bogemiyada (Chexiya) vujudga kelgan protestantlik harakati.

10. **Absistensiya** (absistention) – katolitsizmga go‘shqli taomdan tiyilish. Keng ma‘noda spirtli ichimlik, tamaki va boshqa mast qiluvchi moddalardan voz kechish.

11. **Absolyut** (the Absolute, the one; lot. Absolutus) – shakshubhasiz, cheklanmagan, mutlaq. Din falsafasida taqdimi belgilashda xudoning to‘liq oliy hokimiyati to‘g‘risidagi ta’limot; barcha mavjudotning abadiy, o‘zgarmas dastlabki asosi bo‘lib, yaxlit, umumiy,

boshi ham oxiri ham yo‘q, deb tasavvur etiladi va har qanday nisbiy va shartli borliqqa qarshi qo‘yiladi.

12. **Abu Bakr** (Abu-Bekr; tax. 572-634) – Muhammad payg‘ambar (s.a.v.) ning safdoshi, qaynotasi, birinchi xalifa.

13. **Av** (Ab) – yahudiy taqvimining iyul-avgust oylari. Quddusdagi birinchi va ikkinchi ibodatxonalarning vayron etilishi (mil.av.586 va 70 mil.yil) va yahudiy xalqi tarixidagi boshqa ko‘plab qayg‘uli voqealarga atab tutiladigan Tisha beav (poklanish) marosimi.

14. **Avatara** (avatar. sanskr. ँ (gavdalanish) hinduiylikda Vishnu xudosining yerda jasorat ko‘rsatuvchi Krishna, Rama, boshqa qahramonlar va jonivor qiyofasida mujassamlanishi.

15. **Ave Mariya** (Ave Maria) – xristian katoliklarining Bibi Maryamga murojaatlarini o‘z ichiga oluvchi diniy yoki erkin matnga yozilgan musiqiy asar. F.Shubert, L.Kerubini, Sh.Guno kabi atoqli kompozitorlar “Ave Mariya” ariyalari mualliflaridir.

16. **Averroizm** (Averroism) – XIII-XVI asrlarda G‘arbiy yevropadagi falsafiy yo‘nalish bo‘lib, Ibn Rushd (Averroes)ning dunyoni abadiy, yaratilmagan va yagonaligi, barcha uchun umumiy bo‘lmish “Dunyoviy aql” to‘g‘risidagi g‘oyalarini rivojlantirgan. Averroizm katoliklar tomonidan qoralangan.

17. **Avesto, Ovasto** (parf. apastak ँ matn) – zardushtiylik dinining muqaddas kitobi. Uning qisqacha matni – Zand (Zend-Avesto, Xorda Avesto, Kichik Avesto), deb nomlangan.

18. **Avidya** (avidya) – 1) buddizmda tamoman o‘zgarish va unga munosib ravishda azoblanishning asosiy o‘n ikki sabablaridan biri; 2) hinduiylikda – metafizik bexabarlik bo‘lib, barcha yo‘nalishlarda an’anaviy fikrni sansarada individumning o‘zgaruvchan va qiyinligining dastlabki sababi, deb hisoblanadi.

19. **Avtokefaliya** (autocephalia – o‘z-o‘zini boshqaruvchi) – cherkovlarning ma‘muriy mustaqilligi.

20. **Agiografiya** (hagiography, hagiology, saints' lives) – 1) anbiyolar hayoti haqidagi adabiyot; 2) avliyolar, ruhoniylar hayoti va tabarruklikning tarixiy-diniy jihatlarini o‘rganuvchi fan sohasi.

21. **Agiokratiya** (hagiocracy, hagiarchy) – kohinlar yoki avliyo, deb hisoblanadigan shaxslarning hukmronligi.

22. **Agni** (Agni(s)) – Veda va hinduiylik mifologiyalarida asosiy xudolardan biri; olov xudosi, oila himoyachisi, jonlantiruvchi kuch, nasllarga sog‘liq beruvchi, zulmat va iblislarni ta‘qib etuvchi.

23. **Advent** (the Advent season) – 30 noyabrdan boshlab, Rojdestvodan avvalgi to‘rt yakshanbani o‘ziga mujassamlagan vaqt. Xristianlar advent paytida post (fast) tutadilar.

24. **Adept** (adherent, disciple) – 1) qaysidir ta‘limot, g‘oyaning tarafdori, izdoshi; 2) qandaydir ezoterik ta‘limot, sekta va h.k.ning sirlarini bilgan kishi.

25. **Adona, Adonay** (Adonai) – yahudiylilik ibodatida “Yaxve” ismining o‘rniga tavsifli ishlatiladigan xudoning ismlaridan biri. Yaxvega chuqur hurmat yuzasidan uning ismini aytish taqiqlangan.

26. **Adxarma** (adharma) – hinduiylikda nohaqlik, yolg‘on, noqonuniylik.

27. **Azon** (azan, adan) – muazzin yoki imom (kichik masjidlarda) tomonidan namozga chaqiruv.

28. **Azroil** (Azrael, death angel) – yahudiylar, xristianlar va musulmonlarda – o‘lim farishtasi.

29. **Alvasti, yalmog‘iz** (witch, hag) – afsonaviy sehrGAR ayol, sehrjodu qobiliyati evaziga shaytonga jonini sotgan jodugar xotin.

30. **Ali avlodlari** (Alids) – xalifa Ali (r.a.) va uning xotini, Muhammad payg‘ambar (as)ning qizi Fotimaning zurriyotlari. O‘rta asr musulmon davlatlaridagi ba‘zi sulolalar (Idrisiylar, Fotimiylar, Zaydiylar) Ali avlodigi borib taqaladi. Marokashdagi alaviylar o‘zlarini Ali avlodlaridan, deb biladilar.

31. **Ali ibn Abu Tolib** (Ali b. Abi Talib) – islom tarixida to‘rtinchi xalifa, Muhammad payg‘ambar (as)ning amakivachchasi, kuyovi, safdoshi.

32. **Aliya** (aliyah) – yahudiylarni boshqa yurtdan ona vataniga qaytishining umumiy nomi; Aliya le-Tora (ivritcha –“Toraga ko‘tarilish” – shanba kunlari va bayramlarda sinagogada ibodat marosimida Toradan boblar o‘qish uchun analog (ya’ni, tepasi qiya baland, to‘rtburchak stol)ga chiqishi.

33. **Alliluyya** (hallelujah, (h)alleluia, alleluia, alleluja) ivritcha – “Xudoni alqanglar”. Bibliya va Toraning yunoncha matnida ushbu alqov tarjima qilinmagan.

34. **Alloh** (Allah) – islomda barcha mavjudot, ya’ni osmon, er va insonni yaratgan; olamning mutlaq hukmdori, Qiyomat kunining egasi, yakka va yagona Xudo.

35. **Amaterasu** (Amaterasu) – sinto xudolari panteoni boshlig‘i, quyosh xudosi va yapon imperatorlarining ona ajdodi.

36. **Amerika mahalliy cherkovi** (Native American Church, Peyotism, the Peyote Church) – Amerika mahalliy xalqlarning umummilliy qabilalararo tashkiloti. 1944-yildan beri amal qilib kelayotgan cherkov bo‘lib, peyotistlar va xristianlarning diniy ibodatlarini birga qo‘shib olib boradi.

37. **Amerika pravoslav cherkovi** (the Orthodox Church in America)– 1970-yilda Rus pravoslav cherkovi tomonidan mustaqillik (avtokefaliya) berilgan.

38. **Amida** – Budda - Amitabxining yaponcha ismi.

39. **Amin** (amen) – ibodat va xutba oxirida ularning rost ekanligini asdiqlash maqsadida yahudiylik, xristianlik va islom dinlarda itiladigan so‘z.

40. **Amon** (Amon) – Qadimgi Misr dinida oliy xudo.

41. **Anafema** (anathema, curse, ban, anathematisma) – Cherkovdan chetlatish, lana‘tlash, dindan chiqarish, murtad, deb e‘lon qilish.

42. **Anaxita** (Anahita) – zardo'shtiylik mifologiyasida daryo ma'budasi, hosildorlik xudosi.

43. **Andxaka** (andkhaka; sansk. so'qir) – Hinduiylikda ko'r demon, Shivaning 1000 boshli so'qir o'g'li.

44. **Anitya, anichcha** (anitya) – beqarorlik (impermanence); buddizmdagi markaziy tushuncha bo'lib, unga ko'ra, ong oqimining barcha tashqi va ichki unsurlari beqarordir.

45. **Antropogenez** (anthropogenesis) – insonning kelib chiqishi va rivojlanishi jarayoni to'g'risidagi fan.

46. **Anubis** – qadimgi misrliklar e'tiqodida dastlab o'lim xudosi, so'ng o'liklarni, shuningdek, qabriston (nekropol), ko'mish va mo'miyolash marosimlari homiysi.

47. **"Apokalipsis"** (the Apocalypse, qisqacha Apoc) – havoriy Ioan tomonidan yozilgan Yangi Ahdning oxirgi kitobi.

48. **Apokriflar** (the Apocrypha) – xristianlikda – inkor etilgan kitoblar; kitob muallifining mavhumligi, kech paydo bo'lganligi yoki boshqa sabablarga ko'ra cherkov tomonidan qonunga kiritilmagan kitoblar.

49. **Apologetika** (apologetic writings, (the study of) apologetics) – 1) xristian ilohiyoti yo'nalishi bo'lib, aqlga tayangan dalillar yordamida o'z ta'limotini himoyalash va oqlash bilan shug'ullanadi; 2) keng ma'noda diniy ilohiyot yo'nalishi.

50. **Apsaralar** (Apsarases, Apsarasas) – vedizm va hinduiylik mifologiyasida yosh, yarim ilohiy, samoviy mavjudot; yarim xudolar-gandxarvalarning xotinlari yoki mahbubalari, ma'shuqalar va raqqosalar.

51. **Aranyaki** (the Aranyakas) – diniy-falsafiy mulohazalarga ega so'ngi Veda matnlari.

52. **Aretologiya** (aretology) – axloqiy ilohiyotning yaxshi fazilatga o'rgatuvchi bo'limi.

53. **Aron kodesh** (the holy ark, aron (ha)kodesh) – Tora o'ram qog'ozi joylanadigan javon, muqaddas sandiq, u odatda sinagoganing sharqiy devoriga zinapoya bilan barobarlikda o'rnatiladi.

54. **Arxat** (arhat) - buddizmda muqaddaslikka erishgan inson, har qanday nafs, nafrat va jaholat bilan kurashgan taqvodor; arxatlar tarkibiga Budda Shakyamuning yaqinlari va keyingi avlodlarning ko'pgina izdoshlari kiradi.

55. **Arxiepiskop** (archbishop, arch-flamen, Abp., abp., Arch., Archbp) – xristian cherkovi ierarxiyasida bosh ruhoniy.

56. **Asava** (asava) – buddizmda razil istak, gunohga sabab bo'luvchi qiziqish.

57. **Ateizm** (atheism, antitheism) – xudoni va ilohiy kuchlarni inkor etishning tarixiy xilma xil shakli; diniy tasavvurlar, ibodatlar yolg'onligini ta'kidlash bilan xarakterlanadi.

58. **Atxarvaveda** (the Atharva-Veda) – Vedada zikr etilgan teosofik va kosmogonik madhiyalar, afsunlar, qaytariqlar to'plami.

59. **Augsburg diniy bitimi** (the Peace of Augsburg, the Augsburg Peace) – 1555-yil 25-sentabrda Augsburg reyxstagida protestantlik knyazlari va imperator Ferdinand I o'rtasida imzolangan kelishuv bo'lib, nemis katoliklari va protestantlari o'rtasidagi urushga chek qo'ygan; Augsburg diniy dunyosi – hukmdorga dinni tanlash va o'zga dindagilarga ko'chib o'tish huquqini tanlash imkoniyatini berib, “hukumat kimniki bo'lsa, e'tiqod uniki” (subjects should follow the religion of their ruler) prinsipini (cuius regio, eius religio) joriy etdi.

60. **Autodafe** (auto-da-fy, auto de fy) – O'rta asrda xristianlik sudi inkvizitsiya hukmini ijro etish yuzasidan gunohkorning omma oldida o'tga tashlash marosimi.

61. **Axriman** (Ahriman) – zardushtiylikda yovuzlikning bosh xudosi, Axuramazdaning dushmani.

62. **Axura Mazda, Axuramazda** (Ahura-Mazda, Ormazd, Ormuzd)– zardushtiylikda oliy iloh, dunyoning yaratuvchisi, insoniyat himoyachisi.

63. **Aqidaparastlik** – dindagi aqida va qoidalarni ijtimoiy hayotning barcha sohalariga ko'r-ko'rona qo'llash va mutlaqlashtirishga qaratilgan harakatlar.

64. **Baptistlar** (the Baptists) – (yunoncha “suvga cho‘ktirish”). XVII asrda Angliyada paydo bo‘lgan protestantlik yo‘nalishi tarafdorlari. “Kishi dinni ongli ravishda o‘zi ixtiyor qilmog‘i zarur”, degan qoidasiga binoan baptistlar faqat voyaga yetganlarnigina cho‘qintirishga olib boradilar.

65. **Baraka** (baraka) – islomda Alloh payg‘ambarlar, avliyolar, imomlarga, sufiy shayxlarga ulashgan rohat, farog‘at.

66. **Bahoizm** (the Bahais(ts) – Eronda shakllangan bahoiylik ta‘limoti. Xudo va barcha dinlarning birligini ta‘kidlaydi. Bahoizm asoschisi Mirzo Xusayn Ali (Mirza Husayn Ali, Bahoulloh) 1863-yilda o‘z yuksak vazifasini e‘lon qilgan. Bahoiylar uni Krishna, Budda, Muso va h.k. payg‘ambarlarning davomchisi hisoblaydilar. Hozirgi kunda Butunjahon Bahoiylik e‘tiqodi markazi Hayfada (Isroil) joylashgan. O‘zbekiston Respublikasida 6 tasi bahoiy jamoalari ro‘yxatdan o‘tib o‘z faoliyatini olib bormoqda.

67. **BBB** (the World Fellowship of Buddhists, WFB) – 1950-yilda tuzilgan uyushma – Buddistlarning Butunjahon Birodarligi.

68. **Benediktinlar** – taxminan 530 yillarda Italiyada Benedikt Nursiyskiy asos solgan qadimiy va yirik katolik rahbari ordeni a‘zolari.

69. **Benu** (Benu) – 1) Qadimgi Misr mifologiyasida laylak shaklidagi xudo; 2) Quyosh xudosi Ra jonlarining biri (uning joglaridan birining nomi “ba”); 3) Qadimgi yunon dinlarida qaqnusning nomi.

70. **Beruniy, Abu Rayhon** (Abu-al-Rayhan Muhammad ibn-Ahmad-al- Biruni) – (973 y.da Xorazmda tug‘ilgan); O‘rta Osiyolik buyuk olim. XI asr Hindiston dinlari va fanlari bo‘yicha tadqiqot olib borgan. “Hindlarning aqlga sig‘adigan va sig‘maydigan ta‘limotlarini aniqlash kitobi” (“Hindiston”) muallifi.

71. **Bia, Biya** (Biya) – Qadimgi Yunon mifologiyada go‘zallik va qudrat ma‘budasi.

72. **Bibi Maryam** – islom dinida Iso payg‘ambar (a.s.)ning onasi. Xristianlikda Mariya (the Mother of God, the Mother of the Redeemer, the Virgin Mary, the Holy Mother, the Holy Birth-Giver of God, the

Holy Theotokos, Despoina; the God-bearer; Our Lady) – mujassamlashgan Xudo-O‘g‘li, ya’ni Isoning onasi.

73. **Bibliya** (the Bible, Bib., the Holy Scripture, the Scriptures, the Book of God, the Sacred Book, the Book of Books, the Book) – xristianlikda muqaddas kitoblar va risolalar majmuasi. Yunoncha “biblia” so‘zidan olingan bo‘lib, “kitoblar” ma’nosini bildiradi.

74. **Bid‘at** (bid‘ah) islom aqidalariga xilof ish, harakat yoki g‘oya, ta’limot.

75. **Bismilloh** (bismallah, bismillah, basmalah) –“Bismillohi-rahmani-r-rahiym”; “In the name of Allah, the Merciful, the Beneficent”; “Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan”, degan iborasi.

76. **BMI** (MWL the Muslim World League) – Butunjahon Musulmonlar Ittifoqi (ligasi).

77. **Bobil minorasi** (the (Tower of) Babel) diniy manbalarda – inson kibrini bosish uchun Xudo vayron qilgan “Osmon balandiligidagi minora”. U insonlar bir-birlarini tushunmasliklari uchun tillarni qorishtirib tashlagan.

78. **Bobil Talmudi** (the Babylonian Talmud, the Talmud Babli) - V (VI) asrda tuzilgan bo‘lib, yahudiylikda eng to‘liq va nufuzli, deb topilgan.

79. **Braxmavarta** (Brahma-varta) – vedizm va braxmanizmda xudolar yaratgan muqaddas mamlakat, oriylarning eng qadimgi yurti.

80. **Braxma-loka** (brahma-loka) – hinduiylik va buddizmga samoviy ruhlarning amal qiluvchi koinotning qismi.

81. **Braxman** (Brahma(n)) – 1) hinduiylikda keng qamrovli irratsional ma’naviy substantsiya, eng oliy borliq. 2) kohinlarning qadimiy (oliy) tabaqasi (varna) vakili.

82. **Brit-mila** ((brit) milah, bris, b'rith, berith) – yahudiylikda yangi tug‘ilgan o‘g‘il bolani xatna qilish marosimi.

83. **Budda** (Buddha (Sakyamuni) - mil.avv. 623-544-yillarda buddizmga asos solgan Sidxartxa Gautamaning ismi bo‘lib, “nurlangan”dan so‘ng Budda Shakyamuni, deb atalgan.

84. **Bxava** (bhava) – buddizmda, hinduiylikda abadiy mavjudlik ishtiyoqi.

85. **Bxaga** (Bhaga) – Veda mifologiyasida boyluk va muhabbat xudosi.

86. **Bxuta** (bhut, bhuta) – 1) hinduiylikda afsun bilan boshqa tusga kira oladigan yovuz ruhlar, Shivaning yo‘ldoshlari; 2) buddizmda yer va havoni egallab, har bir daraxt, imorat va boshqalarda yashovchi ko‘rinmas ruhlar.

87. **Vaal** (Baal) – Finikiya, Falastin va Suriyadagi hosildorlik va urush xudolari. Ularga xizmat qilish qurbonlik qilish bilan bog‘liq, shu jumladan insonlar bilan ham. Kohinlar Vaalning e‘tiborini tortish uchun o‘zlariga nayza yoki xanjarlar sanchishgan, qichqiriq bilan uni chaqirishgan.

88. **Vayshya** (Vais(h)ya) – savdogarlar, dehqonlar, hunarmandlar toifasi.

89. **Vaqf** (waqf) – islom tarqalgan hududlarda davlat tomonidan, shuningdek, ayrim kishilar tomonidan diniy muassasalar, masjidlar, madrasalar ixtiyoriga daromaddan foydalanib turish, ammo sotmaslik sharti bilan o‘tkazilgan yoki vasiyat qilib qoldirilgan mol-mulk.

90. **Valpurgiya kechasi** (the Walpurgis Night; katolik avliyosi Valpurg nomidan kelib chiqqan) – 1) may oyining 1-kechasi; qadimgi germanlarda bahorning boshlanish bayrami 2) german xalq rivoyatlariga ko‘ra yalmog‘izlar bayrami, “jinlar bazmi” (a witches' Sabbath).

91. **Varna** (varna) – Qadimiy Hindiston jamiyati ierarxiyasidagi to‘rt asosiy tabaqalar umumiy nomi.

92. **Varfolomey kechasi** (the Massacre of St. Bartholomew('s Day), St. Bartholomew('s Day) Massacre) – 1572-yilning 23-dan 24-avgustiga o‘tar kechasi va undan keyingi ikki kun Parijda katoliklarning protestant-gugenotlar ustidan o‘tkazgan qonli jazosi; Varfolomey

kechasi vaqtida Parijda va boshqa qator shaharlarda 3 mingga yaqin gugenotlar yo‘q qilingan.

93. **Varshava bitimi** (the Compact of Warsaw) – Polshadagi katolik bo‘lmagan aholining diniy erkinligi to‘g‘risida 1573-yilda qabul qilingan bitim.

94. **Vatikan** (the Vatican) – katolik cherkovining markazi va Rim Papasining qarorgohi.

95. **Veda** (the Veda(s) sanskr. “bilim” - 1) hindularning muqaddas kitobi, eng qadimgi braxmanizm matnlar to‘plami va ta‘limoti. 2) tor ma‘noda – hinduiylik an‘anasidagi to‘rt qadimgi matn, muqaddas madhiyalar majmui: Rigveda, Samaveda, Yajurveda, Atxarvaveda.

96. **Vedana** (vedana) – buddizmda – his-tuyg‘u, sezgi.

97. **Vedanga** (Vedanga) – diniy marosimlar, tilshunoslik, she‘r o‘lchovi va nazariyasi (metrika), astronomiyaga bag‘ishlangan Veda matnlari.

98. **Vijdon erkinligi** (freedom [liberty] of conscience, personal [individual] liberty, libertinism) – har bir insonning fikrlash, dinga e‘tiqod qilish yoki ishonish erkinligi.

99. **Vizantiya** (Byzantium, the Byzantine [Eastern, lower] Empire) – Rim imperiyasi (IV–XV) qulagandan so‘ng uning sharqiy poytaxti qismida (Konstantinopol) tashkil etilgan mamlakat.

100. **Vikariy** (vicar, curate, altarist, vicaire) – 1) ruhoniy o‘rinbosari; G‘arbiy xristianlikda qavm rohibining yordamchisi – qavm vikariysi (kyure); katoliklarda ruhoniy, bosh ruhoniy yordamchisi; anglikan cherkovida qavm ruhoniysi. Rim Papasi katolik cherkovining boshlig‘i sifatida Iso vikariyasi (the vicar of Jesus) unvoniga ega.

101. **Vinaya** (Vinaya) – buddizmda axloqiy-etik ta‘limotlar, qoidalar, amrlar, ahdlar va h.k.ning. umumiy nomi

102. **Vinaya-Pitaka** (the Vinaya-Pitaka, the Vinayapitaka) – buddizm qonunlari Tripitakaning “Monax intizomining savati” nomli birinchi ko‘p jildli kitobi, ya’ni axloqiy tarbiya bo‘yicha yo‘riqnomasi.

103. **Vifileem** (Bethlehem, the City of David) – Falastindagi Quddusdan janubdagi shahar. Payg‘ambar va podshoh Dovud vatani, Isoning tug‘ilgan joyi.

104. **Vishnu** (Vis(h)nu) – braxmanizm va hinduiylikda oliy saqlovchi, najotkor xudo. O‘rta asrlarda Vishnuning avatarlari, ya’ni uning mujassamlangan qiyofalari e‘zozlanardi: podshoh-askar bo‘lmish Krishna va afsonaviy maxluqlar dushmani – Rama.

105. **Voxu Mana** (Vohu Manah) – zardushtiylikdagi “Ezgu o‘y”.

106. **Galaxa** (halacha, halakah) – Toraning har bir alohida qonuni, shuningdek, yahudiy jamiyatining hayotini tartibga soluvchi Talmuddagi qonunlar majmuyi.

107. **Ganesha** (Ganes(h)a) – hinduiylikda donishmandlikning filboshli xudosi.

108. **Gemara** (Gemara) – Talmudning qismi, Mishna sharhi.

109. **Genoteizm** (henotheism) – boshqa xudolarga ishonchni saqlagan holda bitta bosh xudoga ishonish.

110. **Germenevtika** (hermeneutics) – qadimiyligi yoki ko‘pma’noligi bois dastlabki ma’nosi aniq bo‘lmagan diniy matnlar sharhi, usullari to‘g‘risidagi ta’limot.

111. **Gnom** (gnome) – G‘arbiy Yevropa mifologiyasida yer tagida yashovchi soqolli mitti odam bo‘lib, tog‘larda va o‘rmonlarda yer tagidagi boyliklar himoyachi.

112. **Gunoh** (sin, trespass, wrongdoing, the wrongs, evil, guiltiness) – diniy tushuncha bo‘lib, har qanday, ixtiyoriy va ixtiyoriy bo‘lmagan, anglamay, ishda, so‘zda, hattoki, fikrda diniy amrlardan chekinish.

113. **Gurdvara** (gurdwara) – sikxiylikdagi ibodatxona.

114. **Guru** (guru, goora, gooroo) – hinduiylik dinidagi ma’naviy ustoz; Panjobdagi sikxiylar diniy jamoasining boshlig’i (the Guru).

115. **Deizm** (deism) – falsafiy-diniy ta’limot bo‘lib, unda xudo dunyo yaralishining dastlabki sababi sifatidagina tan oladi; deizmga ko‘ra xudo Koinotni yaratdi, biroq unda sodir bo‘luvchi ishlarga aralashmaydi.

116. **Dekan** (dean) - katoliklarda va anglikanlarda – kafedral soborning yoki kapitulyar cherkovning katta ruhoniysi; rohiblikning dastlabki vaqtlarida u o‘nlikka bo‘lingan va 10 rohibning rahbari dekan, deb nomlangan.

117. **Din** (religion, faith, rel., relig.) – diniy e’tiqod, tasavvur, marosimlar, shuningdek, xudo(lar), iloh(lar) va h.k.ga bo‘lgan ishonchga asoslangan ibodatlarni amalga oshirish majmui.

118. **Diniy bag‘rikenlik deklaratsiyasi** (the Declaration of Indulgence) - 1662, 1672, 1687 va 1688 yillarda Angliyada qabul qilingan bag‘rikenlik bitimi.

119. **Diniy dualizm** (theological dualism) – dunyoda ikki qarama-qarshilik ibtidosi, ikki taraflamalik yaxshilik va yomonlik, ruh va tana hukmronligiga ishonch.

120. **Diniy mazmundagi materiallar** - dunyodagi turli dinlarning asoslari, tarixi, mafkurasi, ta’limoti va sharhlari hamda marosimlarini o‘tkazish amaliyotini aks ettiruvchi kitoblar, risolalar, jurnallar, gazetalar, varaqalar va boshqa bosma nashrlar, audiovizual asarlar (tele-, kino- va videofilmlar, kliplar, konsert dasturlarining yozmalari, multfilmlar, anime, xentay va shu kabilar), axborot tashuvchi elektron jismlar (disketlar, CD, DVD diskleri, Internet tarmog‘ida joylashtirilgan materiallar va shu kabilar).

121. **Doksografiya** (qad.grek. “dokso” – “fikr, tasavvur” va “grafo” «yozish, bayon etish») – qadimgi faylasuf va olimlarning fikrlari va tasavvurlarini keyingi mualliflar tomonidan bayon etilishi.

122. **Dukxa** (duhkha) – buddizmda mavjudotning xususiyatlaridan biri – azoblanish, qoniqmaslik, behalovatlik va sarosimalik holati.

123. **Dxyana** (dhyana) – buddizm, hinduiylik, jaynizmda meditatsiya bo‘lib, ongni organizmdagi anglangan jarayonlar va sezgi organlaridan chetlatish bilan xarakterlanadi.

124. **Eparxiya** (eparchy, diocese, see, bishopric, episcopate) – cherkov ma‘muriy okrugi, episkop tomonidan boshqariladi va kichik kristian jamoalar (prihod)dan tashkil topadi.

125. **Jabroil** (Jabrail) – musulmon ilohiyotida Allohga yaqin to‘rt bosh farishtadan biri, vahiy elchisi.

126. **Jaynizm** (Jainism) – Hindistonda Buddha zamondoshi Maxavira tomonidan mil.avv. VI asrda asos solingan din; tabaqa tizimining ilohiy oldindan belgilanganini inkor etadi va har bir inson uchun qalbning xalos bo‘lish imkoniyati mavjudligini tan oladi; jaynizm bo‘yicha, azobni engib o‘tish yo‘li – zo‘ravonlikdan va zohidlikdan tiyilish.

127. **Jahannam** (jahannam) – islomda do‘zaxning asosiy nomlaridan biri, gunohkorlar o‘limdan so‘ng tushadigan joy.

128. **Jinlar** (d)jinns, djins, genies, geniuses, genii) – musulmon ilohiyotida ko‘pincha yovuz, havo yoki tutunsiz olovdan yaratilgan mavjudodlar; ular istalgan shaklni qabul qilishlari va istalgan buyruqni bajarishlari mumkin.

129. **Jodugar, afsungar** (warlock, sorcerer) – diniy mifologiyaga ko‘ra odamlar, hayvonlar, ekinlarga zarar bera oladigan kishi. U afsun yo‘li bilan boshqa tusga kira oladi, misol uchun bo‘riga (werewolf).

130. **Johiliya** (al-Jahiliyyah, jahiliyah, jahilliyah) – islomgacha bo‘lgan davrga ishora; Arabiston aholisining diniy holatini ifodalaydi.

131. **Zaydiylar** (the Zaydi Shia, the Zaydiyah, "the Fivers") - Zayd ibn Ali izdoshlari. Zayd ibn Alining "al-Majmu" asari va unga sharh sifatida yozilgan "ar-Ravd an-nodir" asarlari zaydiya fiqhining asosini tashkil qiladi.

132. **Zakot** (zakat, zakah) – islomning asosiy talablaridan biri. Mol-mulk va daromaddan shariat tomonidan belgilangan muayyan boylikka ega bo‘lgan musulmonlar mulkiy majburiyati.

133. **Zamzam** (Zamzam Well) – Makka shahrida Kaaba yaqinidagi muqaddas buloq.

134. **Zardo’sht** (Zarathustra, Zoroaster) – zardushtiylik asoschisi.

135. **Ziyorat ziara(t)** musulmon taqvodorlar qadamjoylarga qilinadigan safar.

136. **Zikr** (dhikr) – sufiylikda Allohning ismini zikr etish marosimi.

137. **Zu-l-hijja** (Zulhijj) – musulmon taqvimi bo‘yicha 12-oy bo‘lib, musulmonlar Makkaga haj amalini bajaradilar.

138. **Zuhd** (zuhd) – islomda zohidlik.

139. **Iblis** (Eblis, Iblis) – musulmonlarni to‘g‘ri yo‘ldan adashtiruvchi shayton.

140. **Ibn al-Arabiy** (Ibn al-Arabi, Muhyi ad-Din) – Ibn Arabiy Muhammad ibn Ali Muhiddin (1165-1240); arab, diniy faylasuf va shoir, avvalgi sufiylik an‘analarini tizimlashtirgan va “borliqning yagonaligi” (unity of being) diniy-falsafiy ta’limotining asoschisi sifatida mashhur.

141. **Ibodot, kult** (cult, worship, religion, veneration, cultus) – 1) ilohga diniy xizmat va u bilan bog‘liq diniy marosimlar; 2) kimgadir sig‘inish, kimnidir, nimanidir, masalan, o‘tgan ajdodlarni, avliyolarni va b. ulug‘lash.

142. **Ibrohim** (Abraham) – Qur‘onda va islom tarixida payg‘ambar, yakkaxudolikning ilk da‘vatchisi, musulmonlar va yahudiylarning umumiy ajdodi.

143. **Ibrohim vasiyati** (The Testament of Abraham) – II asrga xos apokrifik (cherkov tan olmaydigan) asar.

144. **Iezuitlar** (the Jesuits - lat. societas Jesu; Iso jamiyati). 1537 yilda ta‘sis etilgan katolik monax ordeni.

145. **“Ilohiy komediya”** (the Divine Comedy) – Dante Aligerining narigi dunyoga sayohatni tasvirlovchi epik dostoni.

146. **Imom** (ima(u)m) – Masjidda ibodat qiluvchi va xutba oluvchi ruhoni.

147. **Intuitsiya** (intuition) – haqiqatga ichki hissiyot va sezgi orqali erishish; “Oltinchi sezgi”.

148. **Iroda erkinligi** (freedom of will) – Xudo tomonidan insonga yaxshilik va yomonlik o‘rtasida tanlovni amalga oshirish uchun berilgan erkinlik.

149. **Islomshunoslik** (Islamic studies) – sharqshunoslikning bo‘limi bo‘lib, islom ilohiyoti va tarixining umumiy va xususiy masalalari va ularning jamiyat taraqqiyoti jarayoniga ta’siri bilan shug‘ullanadi.

150. **Ismoil** (Ishmael) – payg‘ambarlardan biri. Payg‘ambar Ibrohim (a.s.) va Hojarning o‘g‘li; 7-asr Arabiston yarim orol cho‘llarida yashovchi ko‘chmanchi ismoiliylar qabilasining ajdodi.

151. **Isna Ashariya** (the Ithna Ashariyah, the Ithna Ashari Shia, the Imamiyya) – 12 imomga e’tiqod asosida shakllangan oqim; hozirgi vaqtda isnaashariylar shialikning eng ko‘p sonli tarmog‘i hisoblanadi.

152. **Isrofil** (Israfil) – musulmon ilohiyotida 4 farishtadan biri – Oxirat kuni xabarchisi.

153. **Yom-kipur, Yom-kippur** ("Gunohni yuvish kuni", Qiyomat kuni; (the Day of Atonement, Yom Kippur) – yahudiylikda bir kunlik poklanish va tavba-tazarruni ifodalovchi bayram.

154. **Kardinal** (cardinal, Card) – katolik cherkovida Rim Papasidan keyingi oliy martaba.

155. **Karma** (karma) – braxmanlikda, hinduiylik va buddizmda 1) ko‘ra yangi tug‘ilishlari zanjiri; vujud o‘tgan mavjudligining majmui bo‘lib, uning hozirgi va keyingi taqdiriga ta’siri; 2) odatiy ma’noda – taqdir.

156. **Kongregatsiya** (congregation) – 1) bir dindagilar birlashmasi; 2) dindorlarni diniy xizmat yoki marosimga yuborish majlisi; 3) katolik cherkovida bir necha monastirlarni yagona boshqaruv va yagona nizom qoidalariga birlashtirish; 4. Rim-katolik hokimiyatining bosh idorasi.

157. **Konfessiya** – 1) muayyan diniy e'tiqod (confession of faith) 2) o'z ta'limoti, ibodati, tashkilotiga ega muayyan diniy oqim.

158. **Kosmogoniya** (cosmogony) – iloh, dunyoning kelib chiqishi to'g'risida diniy ta'limot.

159. **Kohin** (priest of heathen cult, sacrificer, sacrificing [pagan] priest) – ba'zi davlatlarda ibodat xodimlarining nomi.

160. **Lamaizm** (Lamaism, Tibetan Buddhism) – buddizmning yo'nalishlaridan biri.

161. **Madina** (Quddus) (Medina, the City of Refuge, the City of the Prophet, the Holy City) – payg'ambar Muhammad (a.s.) yetakchiligida Makkadan hijrat qilingan G'arbiy Arabistondagi shahar.

162. **Majuj** (Magog) – yahudiylik, xristianlik va islom ta'limotiga ko'ra vahshiy xalq bo'lib, uning yajuj xalqi bilan bosqini Qiyomat kunidan avval bo'ladi.

163. **Majusiylilik** (heathenism, paganism, heathendom, paynim, heathenry) –yakkaxudolik dini islom atamasi, ko'pxudolik (politeistik) dinlarni ifodalash uchun ishlatiladi, ya'ni bir emas, bir necha xudoga yoki alohida maxluqlar, ofatlar, tabiiy hodisalar homiysi bo'lmish sirli kuchlarga e'tiqod qilish.

164. **Mazhab** (mazhab) – islomda diniy huquq tizimlari va yo'nalishlari.

165. **Makka** (Mecca, Makka) – Saudiya Arabistonidagi shahar, Muhammad (a.s.) tug'ilgan shahar, Ka'ba joylashgan joy, haj amalga oshiriladigan dargoh, unga yuzlanib namoz o'qiladi.

166. **Mandala** (mandala) – buddizmda, hinduiylik, jaynizmda muhim muqaddas ramzlardan biri; diniy marosimlarda borliqni murakkab geometrik shakllardagi tasviri.

167. **Manu** (Manu) – hinduiylik mifologiyasida insonlarni yaratuvchisi, Qadimgi Hindiston asoschisi, diniy-huquqiy braxmanlar qonunlarining taxminiy muallifi.

168. **Masjid al-Harom** (the Sacred Mosque (in Mecca), the Mecca Mosque) – Makkadagi bosh masjid.

169. **Maxatma** (mahatma) – hinduiylik dostonlarda oliy ruhoniy – Rishiga (rishi) ulug‘lash murojaati; hozirgi kunda e’tirof etilgan ruhoniylarga, xalq arboblari nisbatan qo‘llaniladi, xossatan Mahatma Gandi.

170. **Meroj** (miraj) – islomda Muhammad (a.s.)ning buroqda Makkadan Quddusga mo‘jizali kechki sayohati va uning arshi Alo – Ettinchi osmonga ko‘tarilishi.

171. **Minbar** (mimbar) – masjidida imom va’z aytadigan baland joy, keng zinapoyali supa.

172. **Missioner** (missioner) – maxsus tayyorlangan va muayyan dini tarqatish uchun yuborilgan shaxs.

173. **Mitra** (Mitra) – Vedizmda osmon xudolaridan biri. “Avesto”da Mitra ijtimoiy ahillikni ta’minlaydi, bitimlar ijrosini nazorat qiladi.

174. **Mif** (myth) – insonlarning dunyo, tabiat, borliq haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi xudolar, qahramonlar, ruhlar va b. haqidagi rivoyatlar.

175. **Momo Havvo** (Eve) qad.yahud. hauwa – hayot. - Yahudiylik, xristianlik va islom dinida –Xudo yaratgan birinchi ayol.

176. **Monax, rohib** (monk, monastic) – kundalik hayot lazzatlaridan xudoga xizmat qilish maqsadida voz kechgan xristian kishi.

177. **Muattar** (incense) – suriladigan xushbo‘y modda: miro, eley yoki yoqadigan fiam, ladan kabi turli xushbo‘y moddalar

178. **Mujtahid** (mujtahid) – huquq va ilohiyot fanlarida oliy darajani egallagan, islom aqidalari, huquqi, axloqi masalalari bo'yicha mustaqil hukm chiqarish imtiyoziga ega faqih.

179. **Muso** (a.s.) (Moses) (mil.avv. 1576-1456) – Isroil qavmining rahnamosi; yahudiylar tomonidan yahudiylik asoschisi deb qaraladigan payg'ambar.

180. **Muftiy** (mufti) – ya'ni fatvo beruvchi; sunniylikdagi diniy-huquqiy masalalarni hal qilishga vakolati bo'lgan oliy martabali ruhoni; shariat bilimdoni, Qur'onni talqin qiluvchi, munozarali diniy-huquqiy masalalar bo'yicha fatvo chiqaruvchi.

181. **Mo'tabar joylar** – Ziyorat qilinadigan, dindorlar uchun muqaddas hisoblanadigan joylar.

182. **Mo'tazaliylar** (the Mutazalas, the Mutazilites) – VIII-IX srlarda Arab xalifaligida vujudga kelgan musulmon ilohiyotining atsionalistik yo'nalishi tarafdorlari.

183. **Namoz**, (namaz) arabcha – solat, ⇨ musulmonlar ibodati; undalik 5 mahal namoz; juma namoz; ikki hayit namoz va h.k.lar.

184. **Obdast** (abdest) – musulmonlarda qo'lni yuvish (poklash).

185. **Og'a-xon** (Aga Khan) – musulmon ismoiliylar oqimidagi nizoriylar boshlig'ining nasliy unvoni.

186. **Odam Ato** (Adam) – yahudiylik, xristianlik va islom dinida ⇨ Xudo yaratgan birinchi inson.

187. **Odat** (adat) – musulmon xalqlarda shariatdan farqli ravishda odatiy, yozilmagan qoidalar, masalan, qiz olib qochish, qotillik uchun jarima va boshqalar.

188. **Oysha** (r.a.) (Aisha, A'ishah, Ayesha) – Muhammad (a.s.)ning ayoli.

189. **Okkultizm** (occultism) – 1) sehr va marosimlar orqali g'ayritabiiy kuchlarni insonga bo'ysundirilishga qaratilgan hatti-

harakatlar; 2) narigi dunyo bilan muloqot qilish imkoniyati haqidagi tasavvurlar (psychomancy).

190. **Oyat** (āyah, āyāt) – Qur'on suralarining tarkibiy qismi.

191. **Oyatulloh** (ayatollah) – shia mujohidlarining oliy unvoni.

192. **Paleografiya** (paleography) – yozuv rivojlanishini o'rganuvchi tarixiy-filologik fan: qadimiy yozuvlarni o'rganish, qisqartish tizimi va sirli xat, qo'lyozmalar va kitoblarni bezash va hujjatlashtirish; mualliflik, yodgorlikning yaratilgan vaqti va joyini aniqlashtirish va h.k.lar bilan shug'ullanuvchi fan.

193. **Psalom** (psalm) – yahudilikdagi diniy janr. Payg'ambar Sulaymonning va'z-nasihatlari. (The Psalms of Solomon) – mil.avv. 70-40 yillarda yozilgan, Qadimgi Ahdga oid to'plam.

194. **Ravvin** (rabbi(n)) – yahudiylikda ibodat xizmatchisi, yahudiy jamoasining diniy va oilaviy hayot masalalar bo'yicha bilimdoni.

195. **Radxa** (Radha) – hinduiylik mifologiyasida cho'pon ayol, Krishnaning mahbubasi.

196. **Rajab** (Rajab) – musulmon hijriy-qamariy taqvimining 7-oyi.

197. **Rakat** (rak'a) – namoz vaqti arab tilida qayta aytiladigan oyatlar, salovatlar va boshqa namozga oid iboralar; namozda gavdaning holati va harakati.

198. **Ramazon hayiti** (eid al-fitr) – ramazon oyi ro'zasini tugaganiga dalolat qiluvchi, musulmonlarning bayramlaridan biri.

199. **Ramazon, Ramadan** (Ramad(h)an, Ramazan) – musulmon qamariy taqvimining 9-oyi; Qur'on va shariatga muvofiq ramazonda musulmonlar ro'za tutishlari shart.

200. **Raxu** (Rahu) – hind mifol. asura, quyosh va oy tutilishining afsonaviy sababchisi.

201. **Reformatsiya** (the Reformation) – XVI asrda G'arbiy yevropadagi ko'pgina mamlakatlarni qamrab olgan va eng avvalo, Rim-

katolik cherkoviga qarshi qaratilgan diniy harakat \rightarrow protestantlikning paydo bo'lishiga olib kelgan.

202. **Robia al-Adaviya** (Rabiah) (714-801) – sufiylik vakilasi.

203. **Ro'za** (sawm, siyam) – arabcha as-Saum, islomning besh shartlaridan biri.

204. **Sabr** (Sabr, Sabur) – 1) Musulmon kishining yaxshi fazilatlaridan biri, qiyinchiliklarda sabr-bardosh. 2) As-Sabur, Allohning 99 go'zal ismlaridan biri, o'ta sabrli ma'nosini anglatadi.

205. **Sadaqa** (sadaqat) – islomda xayr-ehson; musulmon kishining ixtiyoriy moddiy yordami.

206. **Sadxu** (sadhu) – hinduiylikda zohid yoki avliyo, shuningdek, ba'zan e'tiqodli dunyoviy kishi.

207. **Sakkiz o'lmaslar** (the Eight Immortals (of Taoism)) – xitoy daosizm mifologiyasida boqiylikka erishgan sakkiz avliyolar; Sun dinastiyasi (960-1279) hukmronligidagi avliyolar.

208. **Sakkizlik Yo'li** (the Eightfold Path) – buddizmda hayot azobidan ozod qiluvchi 8 bosqichdan iborat amaliy yo'li. 2) ma'naviy intizom va meditatsiya yordamida buddistni ma'rifatga, so'ng nirvanaga olib boruvchi yo'l.

209. **Samadxi** (samadhi) – 1. Ruhiy e'tiborni to'plash, yoga yo'nalishining asosiy atamasi; 2. Buddizmda meditatsiya, nirvanaga olib boruvchi oliy nurlanish holati.

210. **Sangxa** (sangha) \rightarrow buddizm monaxlar jamoasi.

211. **Sekulyarizatsiya** (secularization, laicization, deconsecration) \rightarrow 1. Jamoaviy va shaxsiy hayotning barcha jabhalarini din ta'siridan xalos etish jarayoni; 2. Diniy tashkilotlar mulkidan davlat foydasiga voz kechish; 3. G'arbiy Yevropada diniy holatdan dunyoviylikka o'tishi.

212. **Serafim** (seraph) – yahudiylik va xristianlikda osmonning eng yuqori pog'onasida turuvchi farishta. Olti qanotli Serafim six-winged seraph.

213. **Silflar** (sylph) – kelt va nemis afsonalarida, ko'pgina Yevropa xalqlar folklorlarida havo unsurini ifodalovchi engil va harakatchan ruhlar.

214. **Soqchi minorasi, Bibliya va traktaklar jamiyati** ("Yahova shohidlari" rasmiy tashkiloti) the Watch Tower, Bible and Tract Society. 1884 y. Pensilvaniyada (SShA) tashkil etilgan.

215. **Sulaymon** (Solomon) payg'ambar, yahudiylar podshohi (965-928).

216. **Tabiat kuchlarini namoyon qiluvchi xudolar** (nature-gods) – Turli dinlarda shamol, momaqoldiroq va hokazo xudolari.

217. **Tabu** (tabu, taboo) – qandaydir narsa, harakat, so'z va boshqalarga diniy taqiq. Tabuni buzish oliy kuchlar tomonidan jazolanadi. Masalan, totem hayvonning go'shtini yeyish tabudir.

218. **Tavakkul** – tasavvuf ta'limotiga ko'ra o'z irodasini Allohga ishonib topshirish.

219. **Tantra** (Tantra) - 1) Buddizmdagi muqaddas kitobning nomi; 2) Buddizm amaliyoti shakli.

220. **Tafsir** (arab. "bayon qilish")– Qur'on oyatlarini sharhlash.

221. **Taqiqlangan adabiyotlar indeksi** (the Index (of Forbidden Books), the Prohibitory Index) – 1559-1966-yillarda Vatikan tomonidan chop etilgan adabiyotlar ro'yxati bo'lib, ularni o'qish dindorlarni cherkovdan chetlashtiradi, degan xavf ostida ta'qiqlangan.

222. **Teologiya** (theology, theologies, divinity, sokr. theol) – xudo(lar) haqidagi, u(lar)ning sifatlari, xususiyatlari, amallari va mohiyati haqidagi diniy ta'limot. Ushbu ta'limotning aqidalari, diniy axloqi, ruhoniylar diniy g'oyalari, atamalar jamlanmasi.

223. **Terrorizm** – siyosiy, diniy, mafkuraviy va boshqa maqsadlarga erishish uchun shaxsning hayoti, sog'lig'iga xavf tug'diruvchi, mol-mulk va boshqa moddiy obyektlarning yo'q qilinishi (shikastlantirilishi) xavfini keltirib chiqaruvchi hamda davlatni, xalqaro tashkilotni,

jismoniy yoki yuridik shaxsni biron-bir harakatlar sodir etishga yoki sodir etishdan tiyilishga majbur qilishga, xalqaro munosabatlarni murakkablashtirishga, davlatning suverenitetini, hududiy yaxlitligini buzishga, xavfsizligiga putur etkazishga, qurolli mojarolar chiqarishni koʻzlab igʻvogarliklar qilishga, aholini qoʻrqitishga, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga qaratilgan, Oʻzbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida javobgarlik nazarda tutilgan zoʻrluk, zoʻrluk ishlatish bilan qoʻrqitish yoki boshqa jinoiy qilmishlar.

224. **Terrorchi** – terrorchilik faoliyatni amalga oshirishda ishtirok etayotgan shaxs.

225. **Terrorchilik guruhi** – oldindan til biriktirib terrorchilik harakatini sodir etgan, bunday harakatga tayyorgarlik koʻrgan yoki uni sodir etishga suiqasd qilgan shaxslar guruhi.

226. **Terrorchilik tashkiloti** – ikki yoki undan ortiq shaxsning yoki terrorchilik guruhlarining terrorchilik faoliyatini amalga oshirish uchun barqaror birlashuvi.

227. **Tumor** (tumor, amulet, charm) – baʼzi tasavvurlarga koʻra egasini “yovuz kuchlar”, “balo”, “yomon koʻzlar”, taʼsiridan himoya qilishga qodir boʻlgan narsa, ashyo.

228. **Ulamolar** (ulema, ulama) – "bilimlilar, olimlar"; islom diniga mos ilohiy nazariya va amaliy jihatlarning tan olingan va nufuzli bilimdonlar: mushtaxid, muhaddis, mufasssir, faqihlarning umumiy nomi.

229. **Umma** (umma(h)) – musulmon jamoasi.

230. **Umra** (umrah) – musulmonlar uchun muqaddas joylarni ziyorat qilish.

231. **Faqih** – fiqh ilmi nazariya va amaliyotining bilimdoni.

232. **Fatvo** (fatwa) – faqihning chiqargan hukmi.

233. **Fiqh** (fiqh), (arab. “tushunish”) – Shariat qonun-qoidalarini oʻrganuvchi fan.

234. **Fundamentalizm** (fundamentalism) – turli dinlarda muqaddas kitoblarni so‘zma-so‘z talqin qiluvchi, qadimiy tushunchalar tanqidiy talqin qilinishiga keskin qarshi chiquvchi, shuningdek, yangiliklar kiritilishiga va dinni modernizatsiyalashga qarshi konservativ yo‘nalish.

235. **Xalqaro Krishnani Anglash jamiyati** (the International Society for Krishna Consciousness, ISKCON. Norasmiy tarqalgan nomi – the Hare Krishna) – 1966 yilda AQShda asos solingan eng faol va barqaror zamonaviy hinduiylik harakatlaridan biri.

236. **Xatna** (circumcision; the foreskin) – musulmonlarda (sunnat), yahudiyalarda (brit-mila), Avstraliya aborigenlari va Yangi Gvineyadagi ba’zi Papua orollarida qo‘llaniladigan diniy marosim .

237. **Xristian Adventik cherkovi** (the Advent Christian Church) – 1854-yilda AQShda asos solingan adventistlar konfessiyasi.

238. **Xristogramma** – Iso nomini ifodalovchi yunon harflaridan iborat so‘z.

239. **Shabat** (Sabbath (day), Shabbath, S, Sab) – yahudiylik dinida buyurilgan haftalik shanba kuni bo‘lib, u kunda ishlash taqiqlanadi, qalb haqida g‘amxo‘rlik qilish uchun taqvodorlik kuni o‘tkaziladi.

240. **Shaytonlamoq** – go‘yoki, shayton vasvasasi tufayli odamni telbalanishi, jinnilik qilishi, quturishi, g‘azabga kelishi.

241. **Shayx** (arab. - kekxa, oqsaqol; diniy rahnamo; Saih) – 1) islom dini bilimdon kishilar; 2) islom dini ruhoniylar, ulamolar, faqihlar; 3) so‘fiylik tariqatidagi pirlar, eshonlar ham shayx, deb nomlangan.

242. **Shahvat** (immorality, lechery; whoredom, fornication; lust) – xristianlikda yetti kechirilmas gunohlardan biri, zino, axloqsizlik; nikohsiz ikki kishining o‘zaro jinsiy aloqasi.

243. **Ekstaz, diniy jazava** (religious possession, religious rapture, religious mania, religious ecstasy; furor(e), religious frenzy) – diniy taajjubning oliy darajasi, zavq-shavq, ba‘zan o‘zini yo‘qotish chegarasidagi ilhom, jazava.

244. **Ekstremizm** – ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga, O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini zo‘rluk bilan o‘zgartirishga, hokimiyatni zo‘rluk ishlatib egallashga va uning vakolatlarini o‘zlashtirib olishga, milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo‘zg‘atishga qaratilgan harakatlarning ashaddiy shakllari ifodasi.

245. **Ekstremistik guruh** – oldindan til biriktirib ekstremistik faoliyatni amalga oshirayotgan yoki uni sodir etishga suiqasd qilayotgan ikki yoki undan ortiq shaxs.

246. **Ekstremistik material** – ekstremistik faoliyatni amalga oshirishga oshkora da‘vat qiladigan yoxud shunday faoliyatni amalga oshirish zarurligini asoslab beradigan yoki oshkora oqlaydigan, tarqatish uchun mo‘ljallangan hujjat yoki har qanday vositadagi boshqa axborot.

247. **Ekstremistik tashkilot** – ekstremistik faoliyatni amalga oshirganligi tufayli o‘ziga nisbatan faoliyatini tugatish yoki taqiqlash to‘g‘risida sudning qonunda nazarda tutilgan asoslar bo‘yicha qonuniy kuchga kirgan qarori qabul qilingan tashkilot.

248. **Epigrafika** (epigraphy, epigraphics) – qadimgi yozuvlar to‘g‘risidagi fan.

249. **Yajuj** (Gog) – yahudiylik, xristianlik va islom ta‘limotida vahshiy xalq bo‘lib, uning ma’juz xalqi bilan bosqini Qiyomat kunidan avval bo‘ladi.

250. **Yahova** (the ineffable name of Jehovah) – Qadimgi Ahdda uchrovchi - Xudoning tilga olinmaydigan ismi; yahudiylar uning o‘rniga “Adonay” (“Xudoyim”), deb o‘qiydilar va aytadilar.

251. **O‘n ikki havoriylar** (the Twelve) – Yangi Ahdda Isoning eng yaqin o‘n ikki o‘quvchisi, izdoshi.

252. **G‘azzoliy, Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad** (1059-1111); (Ghazali, Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-Tusi) – musulmon ilohiyotchisi va faqih.

253. **G'usl** (arab. - cho'milish) – poklanish, maxsus tartibda obdon yuvinish.

254. **Qiyos** (kiyas, giyas, analogy-based rules) – solishtirish; islom huquqshunosligi manbalaridan biri; o'xshashlikka asoslanib hukm qilish.

255. **Qiroat** – (arab. “o'qish”) Qur'onni o'ziga xos qoidalarga muvofiq tilovat qilish.

256. **Qozi** (qadi, cadi) – musulmon jamoasidagi hakam.

257. **Qurbon hayiti** (eid al-adha) – qurbonlik keltirish bayrami, musulmonlikning asosiy bayramlaridan biri.

258. **Qur'on** (the Qur'an, the Coran) – musulmonlarning muqaddas kitobi, Muhammad (a.s.)ga Alloh tomonidan insonlarga qo'llanma sifatida nozil qilingan ilohiy vahiy.

259. **Qutqaruv Armiyasi** (Salvation Army) – xristianlik nasihatlari va amaliy xizmatni o'z faoliyatida uyg'unlashtiruvchi xalqaro diniy-xayriya tashkiloti.

260. **Hadis** – (Hadith), arab. “yangi”; “so'z”. Muhammad (a.s.) aytgan so'zlari, qilgan ishlari haqidagi rivoyatlar.

261. **Haj** (hadj, hajj) – Makkadagi Ka'baga ziyorat, musulmonlarning asosiy besh majburiyatlaridan biri.

262. **Halol** (“erkin”, “bog'lanmagan”; al-Halal) shariatda ruhsat etilgan narsa, xatti-harakatlar.

263. **Haram** (arab. - sa'n, chegara; Haram) - 1) islomda muqaddas, deb hisoblangan, qon to'kish, qurol olib yurish taqiqlangan hudud; 2) ayrim musulmon davlatlarida xonadonning xotin-qizlar yashaydigan ichki qismi.

264. **Harom** (arab. – man qilingan, taqiqlangan; al-Haram) – shariatda shubhasiz man qilingan narsa, xatti-harakatlar.

265. **Hijriy yil** (the year of Hegira, anno Hegirae, A.H.) – 622-yildan boshlanuvchi qamariy taqvim.

266. **Horun** (Aaron) – Muso payg‘ambarning ukasi, ruhoniyl. Yahudiylilik ta‘limotiga ko‘ra Horun xalq talabiga muvofiq “Oltin buzoq”ni tayyorladi. Islom dini ta‘limotiga ko‘ra Horun (a.s.) Muso (a.s.)ning qondosh birodari bo‘lib, kishilarni to‘g‘ri aqidaga da‘vat qilgan payg‘ambar hisoblanadi.

267. **Hofiz** (Hafiz; arab. xotirasida saqllovchi) – 1) Qur‘on matnini yoki hadis isnodi va matnini yodlagan olim. Aburaxmon b. Mahdiy, Abu Hotim Roziylar hofiz, deb tanilganlar; 2) Islomiy manbalariga oid she‘r va hikmatlarni yodlab ommoviy tarzda ijro etadigan xushovozli ijrochi. Qalandariya tariqatida Boborahim Mashrab hofiz, deb tanilganlar.

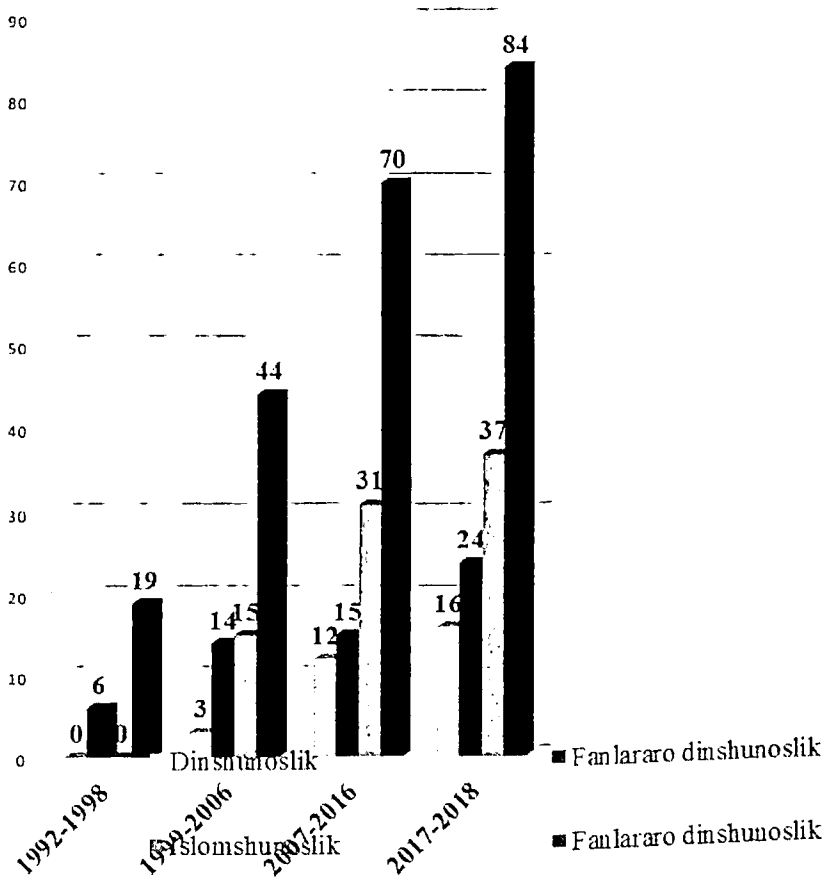
268. **Hijriy** (musulmonlar) yil – hisobi Muhammad (a.s.) va sahobalarining Makkadan Madinaga hijrat bilan bog‘liq. Hijriy yil qamariy va shamsiy yillarga bo‘linadi. Qamariy bo‘yicha u 622-yilnig 16 iyulidan boshlanadi. Shamsiy bo‘yicha 622-yilnig bahordagi tengkunlik kuni, ya‘ni 21-martdan boshlanadi. Keyingi yil boshlari esa 1-2 kunga suriladi – 20, 21yoki 22 martga to‘g‘ri keladi.

269. **Hurlar** (arab. pok; Huri, Hur, ko‘pl. Haura) – Qur‘onga ko‘ra [2,25; 3,15; 4,57; 55,56 va b.] jannatda yashovchi chiroyli pokiza qizlar.

270. **Hujja** (arab.ko‘pligi hujaj – isbot, dalil keltirish. Witness) – kalom, falsafa, mantiqda “dalil”, “burhon”, deb va fiqhda “shahoda”, “iqror”, deb keng ishlatiladigan istiloh.

ILOVALAR

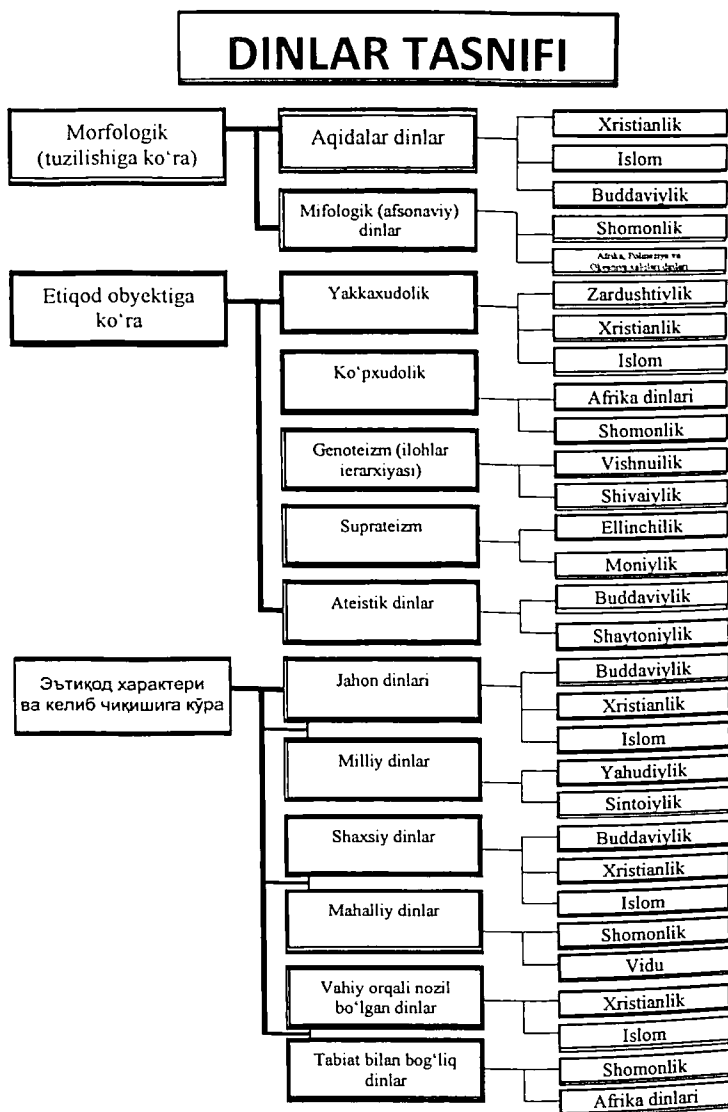
1-Ilova. O‘zbekistonda dinshunoslik va islomshunoslik tadqiqotlari dinamikasi (1992-y.–2018-y.) va rivojlanishining asosiy bosqichlari¹.

2-Ilova. Dinlarni o'rganuvchi fanlar

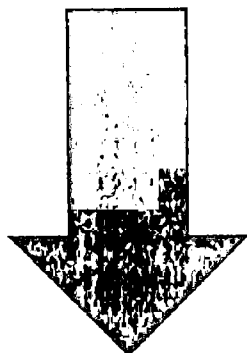
<p>Dinshunoslik va uning sohalari: din sotsiologiyasi, din psixologiyasi, din tarixi, din falsafasi, din antropologiyasi, din fenomenologiyasi</p>	<p>Dinlarni boshqa fanlar bilan bog'liq holda o'rganuvcha: sotsiologiya, psixologiya, tarix, falsafa, filologiya, antropologiya, madaniyatshunoslik, lingvistika, narratologiya, kabi ijtimoiy-gumanitar fanlar</p>
<p>Dinlarni o'rganuvchi fanlar</p> <p>Tadqiqot obyektiga nisbatan izlanuvchining munosabati</p>	
<p style="text-align: center;">Xolistik</p> <p>Tadqiqodchi dinlarni o'rganishda faktlarga baho bermasdan ularni qayd qiladi, xolis metodologik yondashuv tamoyiliga amal qiladi. Dinshunoslik fan metodologik xolislik prinsipi</p>	<p style="text-align: center;">Subyektivlik</p> <p>2. Tadqiqodchi dini tajovuzkorona tanqid qiladi, yoki, aksincha, yoqlaydi. Ateizm va teologiyada uchraydi.</p> <p>3. Izlanuvchining tadqiqot obyektiga nisbatan simpatiya yoki antipatiyasi uyg'onadi va tadqiqot natijalariga salbiy (subyektiv) ta'sir ko'rsatadi.</p>

3-Ilova. Dinlarni tasniflash muammosi²

Dinlarni mukammal tasniflash bo'yicha amalga oshirilgan urinishlardan biri. Ko'p sonli diniy materiallarni tasniflashga yordam beradigan va ayni vaqtda yanglishishga yo'l qo'ymaydigan tamoyillarni topishga qaratilgan murakkab vazifa dinshunoslar tomonidan hali to'liq hal etilmagan.

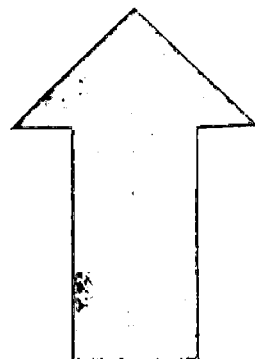
4-Ilova. Metodologik xolislik printsi³

Insonning indibidual diniy tajribasi yoki diniy guruh emotsional hayotining muhim tomonlarini aniqlash uchun ularning juz'iy tomonlarini fikran bir chekkaga qo'yib turib qaramoq (abstraktlanmoq) kerak. Diniy matnlarni o'rganish jarayonida ularni yaratgan muallif tafakkuri v axis-tuyg'ularidan abstraktlanmoq kerak

Diniy amaliyotning ichki jihatlari, mazmun mohiyatini tushunish uchun uni tadqiqotchi tashqi tarafdin emas, balki etiqod qiluvchi dindor shahs nuqtayi nazaidan, yani qaysidir ma'noda subyektiv holatdan kelib chiqib o'rganish lozim. Dinning psixologik, psixolingvistik va sh.k. jahatlar tadqiqi izlanuvchidan muayyan darajali empatiyani, yani hamdardlikni talab qiladi.

Diniy matnlarni o'rganish jarayonida ularni yaratgan muallif tafakkuri v axis-tuyg'ularini inobatga olish kerak

Ilvalar manbalariga havola

1. Э.Ибрагимов, Г.Тулеметова, Р.Исоқжонов. – Динамика развития религиоведения в Узбекистане (на материале анализа диссертационных исследований по религиоведению с 1992 по 2017 гг. и правительственных решений). // ТИУ IX Республика илмий-амалий конференцияси. – “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2017 г. - Б. 10-14. Яна: Динамика роста исследований ислама в Узбекистане (на материале анализа диссертационных исследований религии с 1992 по 2017). // «Ислам в современном светском государстве» мавзудаги Халқаро конференция материаллари тўплами. - Бишкек, 27-29 сентябрь, 2017 й. – Б. 90-98

2. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. – Б. 649.

3. Dinshunoslar tomonidan dinlarni tasniflash bo'yicha amalga oshirilgan urinishlardan biri. Ushbu tasnifda dualistik zardushtiylik dini yakkaahudolik dinlari qatoriga kiritilgan; buddizm dini esa – “ateistik dinlar” qatorida. Falsafiy ta'limot bo'lmish moniylik esa e'tiqod obyektiga ega bo'lgan dinlardan o'rin olgan. Timoshchuk A.S., Fedotova I.N., Shavkunov I.V. Vvedenie v religiovedenie: Uch. pos. - Vladimir, 2011. – B.131.

4. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / Под ред. С.М.Прозорова. – Алматы: «Қазак энциклопедиясы», 2015. С. 395

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. DINSHUNOSLIKKA KIRISH	
1.1. Dinshunoslik faniga kirish.....	6
II BOB. DINNING IBTIDOIY SHAKLLARI VA ETNIK-LOKAL DINLAR	
2.1. Urug‘-qabila va milliy dinlar.....	84
III BOB. JAHON DINLARI	
3.1. Buddizm va xristianlik.....	141
3.2. Islom dini.....	171
3.3. Islom ta’limoti.....	189
IV BOB. JAMIYAT VA DIN	
4.1. Xalqimizning ma’naviy yuksalishida dinlarning g‘rni.....	220
4.2. O‘zbekistonda vijdon erkinligi.....	238
4.3. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurash: O‘zbekiston tajribasi.....	248
Adabiyotlar va elektron-ta’lim resurslari.....	293
Glossariy.....	303
Ilovalar.....	330

G.T. Tulemetova, N.X. Oblomurodov, O'.M. Hasanboyev

DINSHUNOSLIK

Darslik

Muharrir N.Ortikova
Badiiy muharrir K.Boyxo'jayev
Kompyuterda sahifalovchi K.Boyxo'jayev

Nashr. lits. AI № 305.
Bosishga ruxsat 11.09.2019-yilda berildi.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'ozi №2.
"Times New Roman" garniturasida.
Shartli b.t. 19,3. Nashr hisob t. 20,1.
Adadi 150 dona. 43-buyurtma.

"IQTISOD-MOLIYA" nashriyoti.
100000, Toshkent, Amir Temur, 60 «A».

«DAVR MATBUOT SAVDO» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
100198, Toshkent, Qo'yliq, 4-mavze, 46.